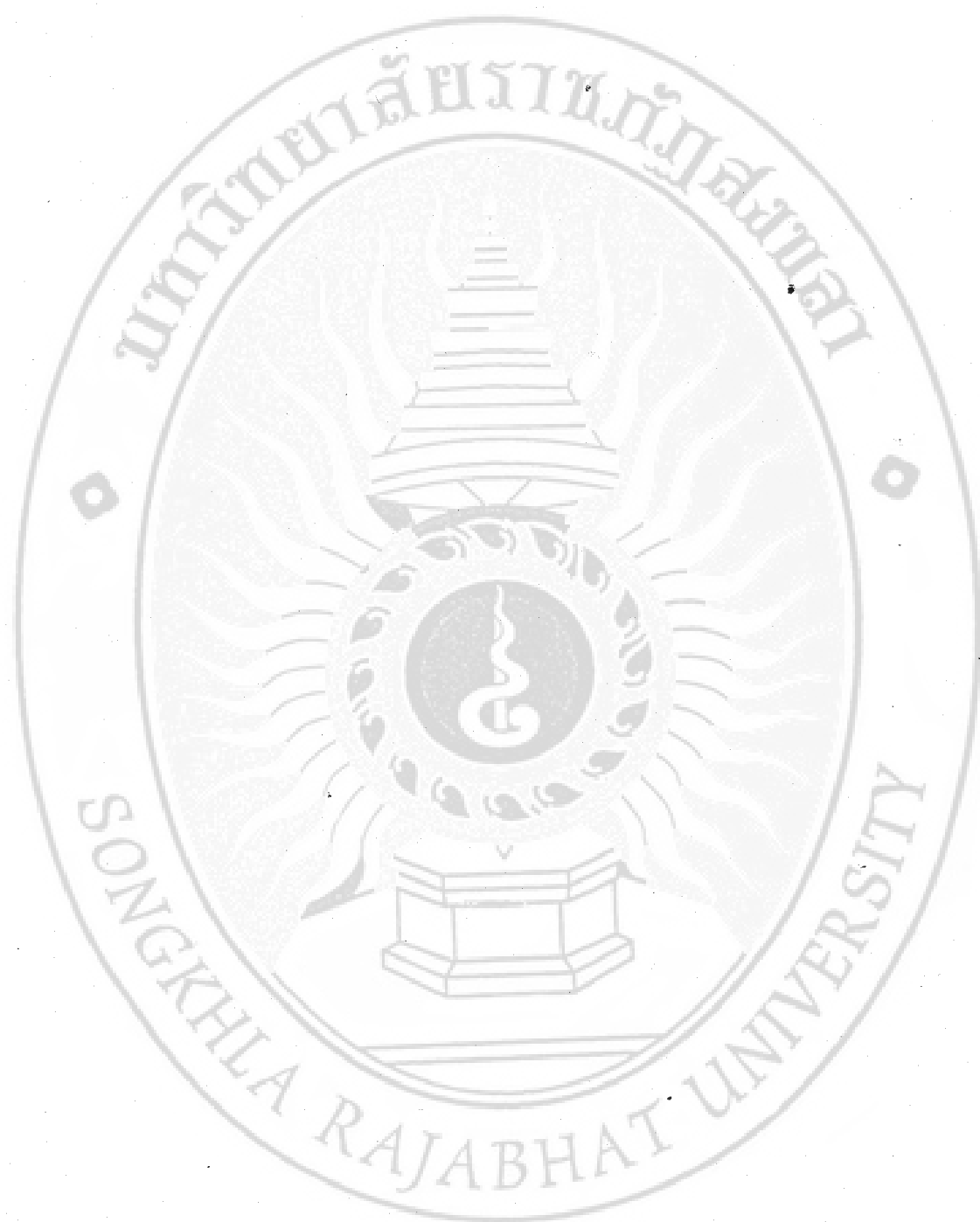

๖๔๘

คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย

(พ.ศ. 2367 - 2453)

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

แผนกวิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พ.ศ. 2520

CANALS AND THE ECONOMIC SYSTEM OF THAILAND

(A.D. 1824 - 1910)

Mr. Kittti Tunthai

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of The Requirements
for the Degree of Master of Arts

Department of History

Graduate School

Chulalongkorn University

1977

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยนี้เป็น
ส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต

.....
(ศาสตราจารย์ ดร.วิศิษฐ์ ประจวบเหมาะ)
คณบดี

คณะกรรมการตรวจวิทยานิพนธ์ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วิไล ณ ป้อมเพชร)
..... กรรมการ
(ศาสตราจารย์ วิลาสวงศ์ พงษ์บุตร)
..... กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา)

อาจารย์ผู้ควบคุมการวิจัย รองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

หัวข้อวิทยานิพนธ์ คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 - 2453)

โดย นายกิตติ ตันไทย

แผนกวิชา ประวัติศาสตร์

หัวข้อวิทยานิพนธ์ กลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367 - 2453)

ชื่อ นายภิกขุ คันไพบ

แผนก ประวัติศาสตร์

ปีการศึกษา 2520

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นการวิเคราะห์เรื่องกลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย พ.ศ. 2367 - 2453 ทั้งนี้เนื่องจากมีความเชื่อกันว่าไทยชุกกลองเพื่อการชลประทาน ซึ่งอาจสอดคล้องกับทฤษฎีสังคมพลังน้ำของวิกโฟเกล ที่กล่าวว่า สังคมในภาคพื้นเอเชีย นั้น จำเป็นจะต้องอาศัยการชลประทานช่วยในการเพาะปลูก ด้วยความเชื่อดังกล่าวนี้อย่าง คร. ชัยอนันต์ สมุทวณิช จึงได้นำทฤษฎีสังคมพลังน้ำมาอธิบายสภาพสังคมไทย นับว่าเป็นการวิจัยที่สำคัญมาก แต่มีข้อบกพร่องอยู่ที่ว่า คร. ชัยอนันต์ ยอมรับว่า ทฤษฎีสังคมพลังน้ำใช้อธิบายสภาพสังคมไทยได้ โดยที่ยังไม่กล้าชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ไทยชุกกลองเพื่อการชลประทานจริงหรือไม่

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงต้องการวิเคราะห์ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ไทยชุกกลองขึ้นทำไม ใครเป็นผู้ชุก เมื่อชุกแล้วทำให้ผลผลิตข้าวของไทยเพิ่มขึ้นมากน้อยแค่ไหน และผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นนั้นตกอยู่ที่ใคร ในขณะที่เดียวกันก็จะชี้ให้เห็นว่าทฤษฎีสังคมพลังน้ำใช้อธิบายสภาพสังคมไทยได้หรือไม่

ผลการวิจัยพบว่า ไทยชุกกลองเพื่อการคมนาคมทั้งเพื่อการคมนาคมโดยเฉพาะ และเพื่อการคมนาคมอันนำไปสู่การเปิดพื้นที่การเพาะปลูก โดยไม่มีเป้าหมายเพื่อการชลประทานดังที่เคยเข้าใจกันมา ดังนั้นการนำทฤษฎีสังคมพลังน้ำมาอธิบายสภาพสังคมไทยจึงไม่รัดกุมนัก อีกประการหนึ่งแม้ว่ากลองชุกช่วยให้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นในระดับที่น่าพอใจ แต่ผลประโยชน์ที่แท้จริงนั้นก็ยังอยู่ในมือของชนชั้นสูง ได้แก่เจ้านาย ขุนนาง และผู้มีทรัพย์ เพราะคนกลุ่มนี้เข้าถือครองเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิตและที่ดินที่ค้ำริมฝั่งคลองเสียแทบหมดสิ้น.

Thesis Title Canals and the Economic System of Thailand
(A.D. 1824 - 1910)

Name Mr. Kitti Tunthai

Department History

Academic Year 1977

Abstract

This thesis is an analysis of the relationship between excavated canals and the economic system of Thailand, 1824 - 1910.

According to the conventional wisdom, excavated canals in Thailand were constructed in order to irrigate paddy fields. This belief corresponds with Karl Wittfogel's theory of hydraulic society. A famous Thai academician Dr. Chaianan Smudthavanich had already used this theory to explain the centralized nature of Thai society in the past. The study of Dr. Chaianan produced much controversy. Dr. Chaianan hurriedly applied Wittfogel's Theory to the Thai society. He had no clear evidences to show that canals in Thailand were excavated for the purpose of irrigation.

It is the objective of this thesis to answer what was the purpose of canal construction in Thailand. Who excavated the various canals ? The government or private individuals ?

What was the impact of canal construction on the increase in production ? How were the gains from canal excavation distributed ? Simultaneously this thesis attempts to reconsider whether the Wittfogel's theory of society was applicable in the case of Thailand.

The research finding is that excavated canals were constructed for the sole purpose of transportation. The canals were used for 1) transportation per se, and 2) transportation as a means to open the land along canal banks for paddy cultivation. Canals in the central Thailand were not excavated for the purpose of irrigation as was commonly believed. Therefore, the application of Wittfogel's theory of hydraulic society was not appropriate in the case of Thailand. The explanation of the centralized nature of Thai society needs other theories.

Another finding is that the construction of transportation canals affected the land holding system in central Thailand. The upper class pre - empted a great amount of fertile land along the newly dug canals. The monopolization of land ownership enabled the group to secure a large portion of increased rice production.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้เพราะได้รับความช่วยเหลือจากบุคคลต่าง ๆ โดยเฉพาะรองศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้กรุณาให้คำแนะนำและช่วยเหลืออย่างดียิ่ง ตั้งแต่เริ่มแรกจนกระทั่งสำเร็จเรียบร้อย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วไล ฌ ป้อมเพชร ศาสตราจารย์วิลาสวงศ์ พงศบุตร ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช รองศาสตราจารย์จิตติมา พิทักษ์ไพรวรรณ อาจารย์ ดร.สุธี ประศาสน์เศรษฐ และอาจารย์ตรี อมาตยกุล ได้ให้ความช่วยเหลือและให้คำแนะนำอันมีคุณค่าแก่ผู้เขียนตลอดเวลา ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านที่ได้กล่าวนามมาแล้วเป็นอย่างสูง

นอกจากนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณ คุณเฟื่องแซ และคุณเน่งน้อย คิตติรานนท์ คุณชนิษฐา วงศ์พานิช คุณทิพย์รัตน์ วาณิชชา คุณสุภาภรณ์ จรัสพัฒน์ คุณวารุณี โอสธารมย์ คุณละออทอง อัมรินทร์รัตน์ คุณสิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร คุณจันทร์รัตน์ ประวาลปัทม์ คุณธงชัย สืบแก้ว คุณธงชัย พึ่งกันไทย คุณสมชาย หัดหมอยา คุณประชัน รักพงษ์ คุณสุชน อ่องคนา คุณสุวิทย์ ไพทยวัฒน์ คุณทวีศิลป์ สืบวัฒนะ คุณทวีโลกลาภ คุณนพรัตน์ บุสสุธรรม คุณกฤตยา แซ่ตัน ที่ให้ความช่วยเหลือผู้เขียนด้วยดีตลอดมา โดยเฉพาะ คุณอุษา บุญรักษ์ และคุณมนตรี โลหะกิจ ที่กรุณาสละเวลาช่วยพิมพ์ให้อย่างเต็มใจ และเห็นคเห็น้อยยิ่ง

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และห้องสมุดกรมชลประทานที่กรุณาให้ความสะดวกแก่ผู้เขียน ในการค้นคว้าเอกสารตลอดมา

กิตติ ตันไทย.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	จ.
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ข
รายการแผนที่ประกอบ	ฉ.
รายการตารางประกอบ	ญ
บทที่	
บทนำ	1
บทที่ 1 ปัจจัยที่มีผลต่อการชุกคลอง	6
บทที่ 2 คลองซุกในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น	30
บทที่ 3 คลองซุกในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5	57
บทที่ 4 การขยายพื้นที่เพาะปลูกจากการชุกคลองและ กรรมสิทธิ์เหนือพื้นที่นั้น	115
บทสรุป	158
บรรณานุกรม	167
ภาคผนวก	191
ประวัติการศึกษา	208

รายการแผนที่ประกอบ

หน้า

แผนที่

แผนที่ 1	แผนที่ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้	5
แผนที่ 2	แผนที่คลองคูเมืองสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์	31
แผนที่ 3	แผนที่แม่น้ำเจ้าพระยา	40
แผนที่ 4	แผนที่คลองสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น	46
แผนที่ 5	แผนที่คลองในกรุงเทพฯ ๑ สมัยรัชกาลที่ 4	58
แผนที่ 6	แผนที่คลองสมัยรัชกาลที่ 4	65
แผนที่ 7	แผนที่คลองสมัยรัชกาลที่ 5	71
แผนที่ 8	แผนที่คลองรังสิต	89

รายการตารางประกอบ

หน้า

ตารางที่ 1	ตารางแสดงปริมาณการส่งชาวออกจำหน่ายต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2407 – พ.ศ. 2453	23
ตารางที่ 2	ตารางแสดงพื้นที่ที่เพิ่มขึ้นจากการขุดคลอง ในสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2413 – 2447	119
ตารางที่ 3	ตารางแสดงแนวโน้มการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าว	132
ตารางที่ 4	ตารางราคาที่ดินฝั่งตะวันออก	140
ตารางที่ 5	ตารางแสดงการถือครองที่ดินขนาดต่าง ๆ ในเขตรังสิต	142

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็น "เวนิสตะวันออก" เพราะมีคลองมากมาย ทั้งภายในตัวเมืองหลวงและหัวเมืองใกล้เคียง เช่นเดียวกับเมืองเวนิสของอิตาลี แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า คลองที่ขุดในเมืองไทยนั้นอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยา ตอนใต้หรือส่วนใหญ่ของภาคกลางในปัจจุบันนั่นเอง บริเวณดังกล่าวนั้นนอกจากจะมีคนอยู่อาศัยหนาแน่นแล้ว ยังเป็นแหล่งปลูกข้าวขนาดใหญ่ของประเทศอีกด้วย นักวิชาการทั้งทางประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์ต่างพากันลงใจว่า คลองขุดเหล่านี้ขุดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ประการใด เพื่อพัฒนาการคมนาคมขนส่ง หรือเพื่อการเพาะปลูก หรือควยวัตถุประสงค์ทั้งสองประการ มีเป้าหมายหลัก และเป้าหมายรองอย่างไร ปัญหานี้ได้มีการวิจัยกันมานาน เช่น งานวิจัยของ ทานา เบ้ งานวิจัยของ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช แต่ก็มีข้อขัดแย้งกันอยู่บ้างที่ว่า ขุดขึ้นเพื่อการชลประทาน บ้างก็ว่าขุดขึ้นเพื่อการคมนาคม ซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป ข้อขัดแย้งเหล่านี้กระตุกให้เขียนต้องการวิจัยให้แน่ชัดลงไปว่า การขุดคลองมีวัตถุประสงค์แท้จริงอย่างไร อีกประการหนึ่งเมื่อขุดแล้วผลประโยชน์ที่แท้จริงเกิดขึ้นกับผู้ขุดหรือราษฎรในท้องถิ่นนั้น ปัญหาทั้งสองประการนี้สำคัญมาก เพราะจะช่วยให้เข้าใจวิวัฒนาการในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย ช่วยให้เข้าใจระบบกรรมสิทธิ์ในปัจจัยการผลิตของไทยได้ดีขึ้น ในขณะเดียวกันจะช่วยให้เข้าใจถึงการขยายตัวของผลผลิตที่เกิดขึ้นจากการขุดคลองด้วย จะเป็นพื้นฐานอันสำคัญยิ่งที่จะชี้ให้เห็นว่า ทัศนียภาพสังคมพลังน้ำ (Hydraulic Society) ของวิกโฟเกล (Wittfogel) ใช้อธิบายสภาพสังคมไทยได้หรือไม่ วิกโฟเกลได้เขียนผลงานของเขาลงในหนังสือชื่อ Oriental Despotism ซึ่งกล่าวถึงสภาพสังคมในเอเชีย และเรียกสังคมเอเชียว่า สังคมพลังน้ำ หมายถึงว่า ราษฎรเพาะปลูก โดยอาศัยการชลประทานเป็นสำคัญ เขาได้อาศัยพื้นฐานนี้วิเคราะห์สภาพสังคม

ของเอเชีย วิเคราะห์ถึงพลังการผลิตและความสัมพันธ์ในการผลิตของระบบนี้ ระบบชนชั้นในสังคม โครงสร้างทางการเมืองและการบริหารศูนย์อำนาจการเมือง เป็นต้น

ทฤษฎีของวิทโฟเกล ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในวงนักวิชาการของไทยว่า ทฤษฎีดังกล่าวจะใช้อธิบายสภาพสังคมไทยได้หรือไม่ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้นำทฤษฎีนี้มาวิเคราะห์สภาพสังคมไทยและยอมรับว่าสภาพสังคมไทยเป็นสังคมพลังน้ำ แต่เป็นสังคมพลังน้ำขั้นต้น (Simple Hydraulic Society) และอยู่ในระยะที่กำลังจะก้าวไปสู่สังคมพลังน้ำแบบกึ่งสลับซับซ้อน (Semi-complex Hydraulic Society) ซึ่งผู้เขียนจะกล่าวถึงรายละเอียดในบทสรุป แต่หลังจาก ดร.ชัยอนันต์ ได้เขียนผลงานลงในหนังสือชื่อ ศึกคินากับพัฒนาการของสังคมไทย ก็ได้มีการวิพากษ์วิจารณ์งานชิ้นนี้อย่างกว้างขวาง นักวิชาการหลายคน เช่น ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สนิท สัมครการ เป็นต้น ต่างก็เห็นว่าสังคมไทยไม่ใช่สังคมพลังน้ำ แต่ก็ยังไม่ได้มีการพิสูจน์ให้แน่ชัดในปัญหาขั้นพื้นฐานของทฤษฎีนี้ว่า ไทยซุกคลองเพื่อการชลประทานหรือเพื่อการคมนาคมหรือเพื่ออะไรกันแน่ ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้เองที่ทำให้ผู้เขียนคัดลिनใจวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้ เพื่อตอบปัญหาว่า ไทยซุกคลองเพื่อวัตถุประสงค์ใดประการหนึ่ง พร้อมกับชี้ให้เห็นว่า ทฤษฎีสังคมพลังน้ำของวิทโฟเกลใช้อธิบายสภาพสังคมไทยได้หรือไม่ อีกประการหนึ่ง

จุดประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อพิจารณาลักษณะของคลองในแง่ทิศทางการซุกว่าซุกจากที่ใดไปยังที่ใด กว้างยาวเท่าไร ใคร เป็นผู้ซุกและซุกขึ้นในสมัยใด
2. เพื่อพิจารณาวัตถุประสงค์ในการซุกคลองแต่ละแห่ง
3. เพื่อพิจารณาผลของคลองที่มีต่อเศรษฐกิจไทยในด้านการขยายพื้นที่เพาะปลูก

จากการชุกคลงและกรรมสิทธิเหนือพื้นที่นั้น

4. พยายามชี้ว่า สภาพสังคมไทยใช้ทฤษฎีสังคมพลังน้ำของ วิโตโฟเกลอชิบาย ไคหรือไม

ขอบเขตของการวิจัย

ผู้เขียนกำหนดระยะเวลาในการวิจัยเรื่องนี้ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ถึง รัชกาลที่ 5 ทั้งนี้เพราะช่วงระยะเวลาดังกล่าวมีการชุกคลงอย่างมากมาย ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งช่วงนี้เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อที่ไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงระบบ เศรษฐกิจจากการผลิตเพื่อยังชีพมาเป็นการผลิตเพื่อการค้า ปัจจัยทั้งสองประการ นี้มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดในการพิจารณาภาวะเศรษฐกิจของไทย ส่วนที่ กำหนดให้ที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้เป็นเขตปริมณฑลในการวิจัยก็เพราะว่า บริเวณนี้เป็นแหล่งปลูกข้าวขนาดใหญ่ของประเทศ ราษฎรอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น และมีการชุกคลงมากที่สุดในบริเวณนี้เช่นกัน ซึ่งทำให้ระยะเวลาและพื้นที่ที่ทำการวิจัยกลมกลืนกันได้คือพอสมควร

วิธีการวิจัย

การวิจัยดำเนินตามวิธีทางประวัติศาสตร์(Historical Approach)

โดยอาศัยข้อเท็จจริงจากเอกสารและข้อมูลที่เป็นตัวเลข

หลักฐานที่ใช้ในการวิจัย

ส่วนใหญ่ใช้เอกสารชั้นต้นจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ซึ่งเป็นเอกสารที่ยังมิได้ตีพิมพ์คือ หนังสือโต้ตอบของทางราชการต่าง ๆ พระราชหัตถเลขาตั้ง ราชการเป็นต้น นอกจากนี้ก็มีเอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้วคือ ประชุมกฎหมาย ประจักษ์ จากหอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เอกสารอีกประเภทหนึ่ง คือ เอกสารชั้นสอง ได้แก่ คำรา วารสาร
ทั้งที่เป็นภาษาไทย และภาษาอังกฤษ และงานวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ ซึ่งผู้เขียนค้นคว้า
จากหอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดคณะอักษร-
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และห้องสมุดกรมชลประทาน.

ปัจจัยที่มีผลต่อการชุกคลอง

ปัจจัยด้านภูมิศาสตร์

บริเวณที่เรียกว่า ที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้หรือดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ เริ่มตั้งแต่ส่วนบนของเขตค่าประมาณละติจูดที่ 15° เหนือ ในเขตจังหวัดนครสวรรค์ และชันนาทอเนื่องลงมาจนถึงบริเวณอ่าวไทย บริเวณนี้ประกอบด้วยเนื้อที่ 38,400 ตารางกิโลเมตร มีความยาวจากส่วนบนของเขตค่าลงมาจนถึงอ่าวไทยประมาณ 320 กิโลเมตร¹ ทิศตะวันออกจดทิวเขาตองพญาเป็นทิวเขาสันกำแพง และแม่น้ำบางปะกงทิศตะวันออกเฉียงใต้ ในบริเวณประมาณลองติจูดที่ 101° ตะวันออก ซึ่งทิวเขาดังกล่าวเป็นแนวกั้นเขตแดนระหว่างภาคกลางกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนทางคั่นตะวันตกจดทิวเขาตะนาวศรี ทิวเขาถนนธงชัย และแม่น้ำแม่กลองทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในบริเวณประมาณลองติจูดที่ 99° ตะวันตก² บริเวณดังกล่าวนี้ส่วนใหญ่จะครอบคลุมพื้นที่ในเขตจังหวัดภาคกลางตอนล่างในปัจจุบันนี้คือ กรุงเทพมหานคร สมุทรปราการ สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ราชบุรี นครปฐม ปทุมธานี และอยุธยา

¹ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย (พระนคร: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2516), หน้า 32.

² พ.อ.พูนพล อาสนจินดา, ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจประเทศไทย พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2514) หน้า 7.

ภูมิประเทศในบริเวณนี้ เป็นที่ราบต่อเนื่องกันขนาดใหญ่โดยค่อย ๆ ลาดเทลงสู่ทะเลที่ระดับน้อย ๆ มีแม่น้ำไหลผ่านหลายสายด้วยกัน ในระหว่างแม่น้ำ ก็มีหนอง และบึงสลับกันไป สภาพของดินส่วนใหญ่เป็นดินตะกอน ดินเหนียว ซึ่งมีเม็ดดินเล็ก เมื่อเวลาเปียกน้ำก็จะติดแน่นเป็นภาชนะรองรับน้ำได้เป็นอย่างดี เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวในเวลาที่ต้นข้าวยังอ่อนอยู่ ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ต้นข้าวต้องการน้ำอย่างยิ่งมาก¹ ลักษณะพื้นที่ที่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูกเช่นนี้ ทำให้คนอาศัยอยู่หนาแน่นกว่าบริเวณอื่นของประเทศ เพราะสามารถทำนาตามที่ดินได้เป็นอย่างดี จึงไม่น่าแปลกอะไรนักที่บริเวณนี้ค่อนข้างจะเจริญรุ่งเรืองกว่าส่วนอื่นของประเทศ

ความอุดมสมบูรณ์ในบริเวณนี้ส่วนหนึ่ง เกิดจากการที่มีแม่น้ำและสาขามากมายสายไหลผ่านลงสู่อ่าวไทย อันมีผลทำให้พื้นดินเกิดความชุ่มชื้นเหมาะสำหรับการเพาะปลูก คนที่อาศัยอยู่ได้ใช้แม่น้ำให้เกิดประโยชน์ทั้งการคมนาคม การบริโภค และอุปโภค

แม่น้ำที่ถือว่าเป็นสายสำคัญและเป็นเส้นชีวิตของประชาชนก็คือ แม่น้ำเจ้าพระยา เพราะแม่น้ำสายนี้เป็นแม่น้ำสายใหญ่ผ่านกลางบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนล่าง เนื่องจากมีต้นกำเนิดมาจากแม่น้ำในภาคเหนือถึง 4 สายด้วยกันคือ แม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และมีสาขาไหลมาสมทบอีกหลายสาย ทำให้แม่น้ำสายนี้มีน้ำมากและไหลแรงตลอดปี ในฤดูน้ำหลากก็จะพัดพาโคลนตมมาทับถมกันในบริเวณใกล้เคียงทำให้พื้นดินเกิดความอุดมสมบูรณ์เต็มไปด้วยอินทรีย์วัตถุที่แม่น้ำพัดพามา คนที่อยู่ในบริเวณนี้ก็สามารถทำการเพาะปลูกได้ โดยไม่ต้องกังวลถึงเรื่องปุ๋ย ไม่ต้องคอยแก้ปัญหาเรื่องดินจืด เพราะในฤดูน้ำหลากดินก็จะขึ้นเช่นเดิม คนจึง

¹ สวาท เสนาณรงค์, เรื่องเดิม, หน้า 57.

อาศัยอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำหรือบริเวณใกล้เคียงมากกว่าที่อื่น โดยอาศัยแม่น้ำสายนี้อำนวยความสะดวกให้แก่ตนเองทุกทางในการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นการทำมาหากินหรือว่าการไปมาหาสู่กัน

เมื่อแม่น้ำเจ้าพระยาไหลเข้าเขตจังหวัดชัยนาท มีแม่น้ำสะแกกรังไหลมาสมทบทางคันฝั่งซ้ายในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยา แม่น้ำเจ้าพระยาจึงรับน้ำและความอุดมสมบูรณ์จากแม่น้ำสายต่าง ๆ 6 สายด้วยกันคือ แม่น้ำป่าสัก แม่น้ำป่าสัก และสะแกกรัง ด้วยเหตุนี้ถ้าจะกล่าวถึงความรุ่งเรือง ความอุดมสมบูรณ์ของประเทศขึ้นอยู่กับแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นสำคัญก็ไม่ผิดนัก ในเมื่อบริเวณริมฝั่งแม่น้ำและบริเวณใกล้เคียงเป็นแหล่งผลิตข้าว ซึ่งเป็นทั้งอาหารและสินค้าหลักของประเทศ โดยอาศัยน้ำและความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นสำคัญ

สภาพภูมิประเทศซึ่งเป็นที่ราบและลาดเทไม่มากนัก มีผลต่อกระแสน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาโดยตรง เพราะทำให้กระแสน้ำไหลไม่รุนแรงพอที่จะกัดเซาะพื้นน้ำให้ลึกอยู่เสมอและเป็นแนวตรงได้ ทำให้สายน้ำคดเคี้ยวและเกิดตะกอนได้มาก เกิดเป็นเกาะกลางน้ำหรือสันดอนขึ้น อันมีผลทำให้น้ำเปลี่ยนทิศทางอยู่เสมอ เพราะไหลไม่สะดวก จึงเกิดสาขาของน้ำแยกกระจายกันออกก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทย¹ สาขาของแม่น้ำเจ้าพระยาบางสาขาก็ไหลลงสู่อ่าวไทยเลย เช่น แม่น้ำท่าจีน แต่บางสาขาก็ไหลมาสมทบกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งหนึ่ง เช่น แม่น้ำน้อย แม่น้ำลพบุรี

¹ สวาท เสนาณรงค์, เรื่องเดิม, หน้า 34.

แม่น้ำทาจีน* แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาในบริเวณจังหวัดชัยนาทไหลไปทางทิศตะวันตกและไหลเกือบขนานกับแม่น้ำเจ้าพระยาลงสู่ทะเลในอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสาคร ยาวประมาณ 300 กิโลเมตร¹ ส่วนแม่น้ำน้อยนั้น แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางฝั่งขวาที่จังหวัดชัยนาท ไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ แล้วไหลขนานกับลำน้ำเจ้าพระยาไปทางทิศใต้และบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกครั้งหนึ่งที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จากนั้นก็แยกออกไปอีกครั้งหนึ่งทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เมื่อไหลลงไปถึงอ่าวเกียวทางใดก็ไหลกลับมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีก แม่น้ำสาขานี้ยาวประมาณ 145 กิโลเมตร² สำหรับแม่น้ำลพบุรี แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งซ้ายที่จังหวัดสิงห์บุรี ไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้เข้าเขตจังหวัดลพบุรี ไหลวกไปทางทิศใต้เข้าเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยาไปบรรจบกับแม่น้ำป่าสักที่วัดคอกขลุ่ย ยาวประมาณ 85 กิโลเมตร³

ลักษณะเช่นนี้ทำให้การคมนาคมติดต่อในบริเวณนี้เป็นไปได้อย่างกว้างขวางขึ้น เพราะคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยา เช่น จังหวัดชัยนาท

* แม่น้ำสาขานี้เรียกชื่อต่างกันตามสถานที่ที่ไหลผ่าน คือ ผ่านจังหวัดชัยนาทเรียกว่า แม่น้ำมะขามเฒ่า ผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี เรียกว่า แม่น้ำสุพรรณบุรี ผ่านจังหวัดนครปฐม เรียกว่า แม่น้ำนครชัยศรี และเรียกว่าแม่น้ำทาจีน เมื่อไหลลงสู่อ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรสาคร

¹ อภิธานุกร ภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1 (พระนคร: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2507) หน้า 57.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ก็สามารถไปจังหวัดสมุทรสาครได้สะดวกโดยอาศัยแม่น้ำท่าจีนผ่านจังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดนครปฐม และไปถึงจังหวัดสมุทรสาครในที่สุด หรือคนที่อยู่ที่จังหวัดสิงห์บุรี ก็ไปจังหวัดลพบุรีและจังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้สะดวก โดยอาศัยแม่น้ำลพบุรี เช่นเดียวกัน ต่อมาได้มีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำเหล่านี้เข้าด้วยกัน ทำให้การคมนาคมเป็นไปได้โดยสะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น

นอกจากแม่น้ำเจ้าพระยาและสาขาที่กล่าวมาแล้ว ยังมีแม่น้ำอีกสองสาย ที่ช่วยเสริมความอุดมสมบูรณ์ให้แก่วิถีชีวิต ทั้งทางด้านการคมนาคม การเพาะปลูก การอุปโภคและบริโภค แม่น้ำสองสายนี้ขนานข้างซ้ายขวาของแม่น้ำเจ้าพระยา ทางด้านขวา คือ แม่น้ำแม่กลอง อยู่เยื้องไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนทางด้านซ้ายคือ แม่น้ำบางปะกง อยู่เยื้องไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของแม่น้ำเจ้าพระยา

สำหรับแม่น้ำแม่กลอง นั้น มีต้นน้ำที่เกิดจากทิวเขาถนนธงชัยแล้วไหลลงมาทางใต้ เข้าเขตจังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งมีแม่น้ำแควน้อยไหลสมทบทางฝั่งขวา จากนั้นไหลวกเข้าสู่อำเภอเจ้าพระยาตอนใต้ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ แล้วจึงไหลลงมาทางใต้เข้าไทยในเขตจังหวัดสมุทรสงคราม มีระยะทางยาวประมาณ 520 กิโลเมตร¹ สภาพต้นน้ำของแม่น้ำสายนี้นั้น เป็นที่สูงซึ่งเต็มไปด้วยเทือกเขาและหุบเขา ของแคว ปกคลุมด้วยต้นไม้เป็นป่ารกชัฏ เมื่อไหลลงมา

* แม่น้ำสายนี้เรียกชื่อแตกต่างกันตามสถานที่ที่ไหลผ่านคือ ไหลผ่านจังหวัดกาญจนบุรี เรียกว่า แม่น้ำแควน้อย เมื่อไหลมาถึงจังหวัดราชบุรี เรียกว่า แม่น้ำราชบุรี และเรียกว่าแม่น้ำแม่กลองเมื่อไหลผ่านจังหวัดสมุทรสงคราม

¹ อรรถาภิธานศรรังสรรค์. เรื่องเดิม, หน้า 43.

ในบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้กระแสน้ำจึงไหลเชี่ยวและรุนแรง¹ สามารถกัดเซาะกรวดหินโคลนทรายมาทับถมกันในบริเวณนี้ไ้มาก ซึ่งย่อมทำให้ความอุดมสมบูรณ์ของที่ราบลุ่มแม่น้ำแห่งนี้เพิ่มพูนยิ่งขึ้นไปอีก

ส่วนแม่น้ำบางปะกง* เกิดจากแม่น้ำหนุมาน และแม่น้ำพระปรง ซึ่งมีต้นกำเนิดมาจากทิวเขาต้นกำแพง ไหลมาบรรจบกันที่จังหวัดปราจีนบุรี จากนั้นก็ไหลไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้และหักลงทิศใต้ไหลลงสู่อ่าวไทยในเขตจังหวัดชลบุรี ระยะทางยาวประมาณ 230 กิโลเมตร² แม่น้ำสายนี้มีแนวไหลมาสมทบทางด้านฝั่งขวา คือ แม่น้ำนครนายก

ถ้าพิจารณาแม่น้ำสายต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนั้น จะเห็นได้ว่าล้วนแล้วแต่ไหลลงสู่อ่าวไทยทางราบส่วนหนึ่งซึ่งเป็นปากของสามเหลี่ยมลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ลักษณะเช่นนี้จะทำให้บริเวณที่ราบดังกล่าวนี้มีความอุดมสมบูรณ์ เต็มไปด้วยอินทรีย์วัตถุที่แม่น้ำเหล่านี้พามาทับถมกัน และมีความชุ่มชื้นภายในดินสูงมาก ซึ่งเป็นลักษณะการที่เอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูกทุกประการการที่แม่น้ำสายต่าง ๆ ไหลมารวมกันในลักษณะเช่นนี้ คงเป็นเพราะว่าที่ราบลุ่ม

¹ หจข. ร.5 กษ.9/5 รายงานการทดน้ำใช้ในที่ดิน (Irrigation) กับการปล่อยน้ำออกจากที่ดิน (Drainage) สำหรับเขตที่ราบแห่งแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ของมิสเตอร์ เย โสมาน วาน เคอร์ไฮเค, หน้า 3.

² อภิธานุกรมภูมิศาสตร์ไทย, เรื่องเดิม, หน้า 56.

* แม่น้ำสายนี้เรียกชื่อตามตำบลสถานที่ที่ไหลผ่าน คือ ไหลผ่านเขตจังหวัดปราจีนบุรีเรียกว่า แม่น้ำปราจีนบุรี ไหลผ่านเขตจังหวัดฉะเชิงเทราเรียกว่า แม่น้ำแปดริ้ว และเรียกว่าแม่น้ำบางปะกงเมื่อไหลผ่านอำเภอบางปะกง จังหวัดชลบุรี

เจ้าพระยาตอนไต้ นั้น มีแนวเทือกเขาขนาดใหญ่และยาวเหยียดขนานอยู่ทั้งสองข้าง แนวเทือกเขาเหล่านี้จะค่อย ๆ ลากลงสู่ที่ราบลุ่มเจ้าพระยาทั้งสองด้าน¹ ลักษณะเช่นนี้จะเกิดโดยตรงในการกำหนดให้สายน้ำต่าง ๆ ไหลพุ่งเข้าสู่ส่วนกลางของที่ราบลุ่มน้ำมากกว่าที่จะไหลจากเหนือลงใต้โดยตรง ซึ่งจะเห็นได้ชัดจากทิศทางการไหลของแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำทั้งสองสายนี้แทนที่จะไหลจากเหนือลงใต้โดยตรง กลับไหลพุ่งเข้าหาแม่น้ำเจ้าพระยาเสียก่อนถึงทางคั่นตะวันตกเฉียงใต้ (แม่น้ำแม่กลอง) และทางคั่นตะวันออก-เฉียงใต้ (แม่น้ำบางปะกง) จากนั้นจึงค่อยเคลื่อนคล้อยไปทางทิศใต้ลงสู่อ่าวไทย

จากการสังเกตทิศทางการไหลของแม่น้ำสายต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วนั้น ในแผนที่ จะเห็นได้ว่าแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำบางปะกงเกือบจะไหลขนานกันไปตั้งแต่บริเวณประมาณละติจูดที่ 14° เหนือ ลักษณะเช่นนี้บ่งชี้ว่าเอื้ออำนวยต่อการคมนาคมและการเพาะปลูกอย่างยิ่ง เพียงแต่ขุดคลองเชื่อมแม่น้ำเหล่านี้เข้าด้วยกันก็จะมีทางลัดที่ย่นระยะทางจากส่วนกลางของประเทศไปทางคั่นตะวันออก คือ จะเข็งเทรา ชลบุรี สมุทรสาคร และสมุทรสงคราม ทางคั่นตะวันตก นอกจากความสะดวกในการคมนาคมแล้ว ยังมีประโยชน์ต่อการเพาะปลูกด้วย อย่างน้อยชาวนาก็สามารถใช้น้ำในคลองอุปโภคบริโภค และขนส่งผลผลิตของตนมาสู่ตลาดได้

ปัญหาที่น่าสนใจก็คือว่า กระแสน้ำในแม่น้ำเหล่านี้จะไหลแรงพอที่จะส่งน้ำเข้าคลองใหญ่ คลองแยกและคลองซอยได้เพียงพอหรือไม่ถ้ามีการขุดคลอง

¹ไพฑูรย์ สาขะวาท - เอกสารประกอบคำบรรยาย วิชาประวัติศาสตร์
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 1, คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

ขึ้นมากำลังของกระแสน้ำในแม่น้ำจะต้องพิจารณาจากความลาดของพื้นที่และปริมาณน้ำในแม่น้ำควบคู่กันไป เพราะถ้าความลาดของพื้นที่ลาดชันมากกระแสน้ำก็จะไหลแรงและเชี่ยว แต่ถ้าความลาดชันน้อย กระแสน้ำก็ไหลอ่อนไม่มีความแรงพอที่จะส่งน้ำเข้าคลองแยกและคลองซอยได้ การไหลเอื่อยของกระแสน้ำก็ไม่สามารถจะพัดพาโคลนตมออกไปจาก ลำคลองได้ ก็จะทำให้ลำคลองเกิดตื้นเขินขึ้นมาได้ ซึ่งเป็นอุปสรรคอันสำคัญของการขุดคลอง แต่ทั้งนี้ก็ต้องพิจารณาถึงปริมาณน้ำด้วย ในที่นี้จะกล่าวถึงความลาดชันของพื้นที่ก่อน

ความลาดชันของพื้นที่ในบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้ นั้น มีความลาดชันมากที่สุดประมาณ $1/6,100$ (5.40°) * ในบริเวณใกล้ ๆ ปากน้ำโพ

* ลาดชัน $1/6,100$ หมายถึงความแตกต่างของระยะทางระหว่างระยะทางราบและระยะทางตั้ง ซึ่งมักจะเรียกเป็นอัตราส่วนหรือองศาก็ได้ โดยทั่วไปแล้วมาตรฐานของความลาดชันแบ่งระดับได้ดังนี้คือ

ความลาดชันน้อย	มีความลาดชันตั้งแต่	$0^\circ - 20^\circ$
ความลาดชันปานกลาง	มีความลาดชันตั้งแต่	$20^\circ - 45^\circ$
ความลาดชันมาก	มีความลาดชันตั้งแต่	$45^\circ - 90^\circ$

ดังนั้นการที่จะทราบว่าอัตราส่วน $1/6,100$ มีความลาดชันมากน้อยเพียงใดก็ต้องเปลี่ยนอัตราส่วนเป็นองศา โดยเอาค่าอัตราส่วนเป็นตัวตั้ง $(1/6,100)$ หารด้วย $\frac{1}{57.3}$ เท่ากับ $\frac{1}{6,100} \times 57.3$

$$= .090$$

$$= .090 \times 60$$

$$= 5.40$$

ดังนั้น $1/6,100$ จึงมีความลาดชันน้อย
($\frac{1}{57.3}$) โดยมาจากค่าคงที่ของเรเดียนดังนี้-

$$180^\circ = \text{เรเดียน}$$

$$1 = \frac{22}{7} \times \frac{1}{180} = \frac{1}{57.3}$$

* H.S. HALL, Elementary Trigonometry (London: Macmillan & Co.Ltd, 1962), P. 58.

และมีความลึกชั้นน้อยที่สุดประมาณ $1/14,000$ ในบริเวณดินคอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ เพราะฉะนั้นจะมีความลึกชั้นเฉลี่ย $1/9,500$ ¹ ความลึกชั้นที่มีค่าเฉลี่ยระดับนี้นั้น กล่าวได้ว่ามีประสิทธิภาพมากพอที่จะทำให้กระแสน้ำไหลแรงในระดับที่ท้องกรได้ แม้ว่าจะมีความลึกชั้นน้อยที่สุดไม่ต่ำกว่า $1/14,000$ ก็ตาม² ดังนั้นจึงแน่ใจว่าเมื่อมีการขุดคลองในบริเวณนี้แล้วทุก ๆ สาย กระแสน้ำก็ไหลแรงพอที่จะพัดพากรวดหินโคลนทรายไม่ให้กีดขวางในลำคลองอันจะทำให้คลองตันเขินได้³

การขุดคลองนั้นจะต้องคำนึงถึงความยากง่ายของการขุดด้วย ถ้าความลึกชั้นมากเกินไปก็จะเกิดความยากลำบากในการปรับระดับพื้นคลองให้เสมอกันหรือให้ต่างกันเพียงเล็กน้อย เพื่อมิให้กระแสน้ำไหลแรงหรือช้าจนเกินไปนัก การปรับระดับดังกล่าวนี้ ถ้าความลึกชั้นต่างกันมากเกินไป ก็จะเกิดความยากลำบากในการขุดทำลายที่สูงหรือถมที่ต่ำให้เสมอกัน นับว่าโชคที่ความลึกชั้นในที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้้นั้นไม่ก่อให้เกิดความยากลำบากในการขุดมากนัก⁴ และสภาพพื้นดินซึ่งเป็นดินตะกอน ดินเหนียว ก็ขุดปรับพื้นที่ได้ง่าย เพราะเป็นดินอ่อน

ถ้าพิจารณาในแง่ของความประหยัด นอกจากจะต้องคำนึงถึงความยากง่ายของการขุดแล้วยังจะต้องคำนึงถึงความสั้นยาวของคลองอีกด้วย ความสั้นยาวของ

¹ หจข. ร.5 กษ 9/5 รายงานทดน้ำ _____, เรื่องเดิม, หน้า 7,9.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 8

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

คลองนั้นก็เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของพื้นที่โดยตรง ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงคลองสายใหญ่ เพราะคลองประเภทนี้จะซุกเชื่อมแม่น้ำเข้าด้วยกัน ซึ่งย่อมจะต้องคำนึงถึงระยะทางที่สั้นและเหมาะสมที่สุดอยู่แล้ว แต่หมายถึงคลองแยกและคลองซอยที่จะซุกแยกไปจากคลองใหญ่ เพื่อเป็นคลองส่งน้ำไปสู่ไร่นาในกรณีที่จะซุกคลองเพื่อการเพาะปลูก ปกติการซุกคลองประเภทนี้จะซุกเป็นมุมฉากกับคลองสายใหญ่ไม่ได้ เพราะจะทำให้กระแสน้ำไหลจากคลองใหญ่เข้าไปในคลองสาขาไม่สะดวก ทำให้น้ำไหลไม่แรงและคลองเกิดคั้นเพราะโคลนคกทับถมได้ง่ายขึ้น จะต้องซุกให้เป็นมุมแคบกว่ามุมฉาก ถ้ามุมยิ่งแคบมากน้ำยิ่งไหลแรง แต่คลองยิ่งยาวค่าใช้จ่ายก็เปลืองมากขึ้น ลักษณะพื้นที่ของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ ซึ่งลาคอยู่แล้วไม่จำเป็นต้องซุกคลองให้มุมแคบเช่นนี้พื้นน้ำก็ไหลแรงได้ ทำให้ประหยัดค่าใช้จ่ายเพราะคลองสั้นเข้า¹

สำหรับปริมาณน้ำนั้น ต้องพิจารณาจากแม่น้ำสำคัญ 3 สาย ซึ่งไหลผ่านบริเวณนี้แยกเทศ คือ แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำบางปะกง จะต้องพิจารณาว่าประมาณน้ำในแม่น้ำ 3 สายนี้มีมากพอที่จะใช้ไถ่ตลอดปีหรือไม่ โดยเฉพาะในฤดูแล้งน้ำลดลงจนเป็นอุปสรรคต่อการซุกคลองอย่างเค็ดชาหรือไม่ว่าเพื่อให้เข้าใจง่ายและเห็นได้ชัดเจนก็จะพิจารณาไปที่ละสายน้ำ

แม่น้ำเจ้าพระยา รับน้ำมาจากแม่น้ำปิง วัง ยม น่าน และแควป่าสัก เป็นสำคัญ ดังนั้นปริมาณน้ำในแม่น้ำเหล่านี้จึงมีผลต่อประมาณน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาโดยตรง อัตราการไหลของน้ำเหนือชัยนาทนั้น ในฤดูแล้งในเขื่อนที่น้ำน้อยที่สุดจะมีอัตราการไหลของน้ำประมาณวินาทีละ 2,500 ลูกบาศก์เมตร ส่วนในฤดูฝน

¹ หจข. ร.5 กษ 9/5 เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

จะมีอัตราการไหลของน้ำจะทวีขึ้นเป็น 3,500 ลูกบาศก์เมตร¹ จริงอยู่ปริมาณน้ำเหล่านี้ก่อนที่จะไหลลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาต้องสูญเสียไปเนื่องจากการซึมซาบลงไปในดิน เนื่องจากการระเหยกลายเป็นไอและการถูกซึมของต้นไม้ ถึงกระนั้นก็ตามก็ยังมีกระแสน้ำไหลลงสู่แม่น้ำเจ้าพระยาไปอย่างเพียงพอและเมื่อสมทบกับปริมาณน้ำที่ไหลลงมาจากแกวป่าสักแล้ว ทำให้อัตราการไหลของน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาสูงขึ้น จะเห็นได้ว่าอัตราการไหลของน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาในช่วงฤดูแล้ง ตั้งแต่เดือนมกราคมถึงเดือนมิถุนายน มีอัตราเฉลี่ยไม่น้อยกว่าวินาทีละ 800 ลูกบาศก์เมตร และในตอนที่ปลายฤดูฝนประมาณเดือนตุลาคมถึงเดือนธันวาคมก็ยังมีปริมาณน้ำไหลถึงวินาทีละ 1,000 ถึง 1,200 ลูกบาศก์เมตร² จึงเชื่อได้ว่าปริมาณน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยานั้นมีมากทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง

สำหรับแม่น้ำแม่กลองนั้น ใ้รับน้ำจากถนนน้ำและแม่น้ำแควน้อย กระแสน้ำในแม่น้ำสายนี้ไหลแรงและเชี่ยว เนื่องจากไหลผ่านบริเวณลาดชันของต้นน้ำ อัตราการไหลของน้ำในฤดูฝนมีมากถึงวินาทีละ 1,000 ลูกบาศก์เมตร แต่ในฤดูแล้งมีอัตราการไหลของน้ำเพียงวินาทีละ 30 ลูกบาศก์เมตร³ ส่วนแม่น้ำบางปะกงใ้รับน้ำมาจากแม่น้ำนครนายก และแม่น้ำปราจีน มีอัตราการไหลของน้ำในฤดูฝนเพียงวินาทีละ 800 ลูกบาศก์เมตร แต่ในฤดูแล้งมีเพียงวินาทีละ 20 ลูกบาศก์เมตร⁴ เป็นที่น่าสังเกตว่า ในฤดูแล้งอัตราการไหลของน้ำ

¹ หจข. ร.5 กษ 9/5 เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 14

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

ในแม่น้ำสองสายนี้รวมกันมีอัตราการไหลเพียงวินาทีละ 50 ลูกบาศก์เมตร ซึ่ง
 มีไม่ถึง $\frac{1}{8}$ ของอัตราการไหลของกระแสน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาในฤดูแล้ง ทำให้
 เกิดปัญหาขึ้นมาว่า ในฤดูแล้งจะมีน้ำในคลองที่ชุกอย่างเพียงพอหรือไม่ ปัญหา
 ดังกล่าวนี้นี้มีสเตอร์ เบ โสมาน วาน เคอร์ไฮเด ผู้เชี่ยวชาญเรื่องน้ำชาวเน-
 เซอร์แลนด์ ซึ่งรัชกาลที่ 5 จ้างเข้ามารับราชการในไทยและดำรงตำแหน่งเป็น
 อธิบดีกรมคลองกล่าวว่า ปริมาณน้ำที่มีอยู่นี้มีเพียงพอที่จะทำให้คลองที่ชุกนั้น มี
 น้ำใช้ได้ตลอดปี¹ โดยมีเงื่อนไขว่าจะต้องมีวิธีการกักน้ำและระบายน้ำอย่าง
 มีประสิทธิภาพ ซึ่งหมายถึงการสร้างเขื่อนกักน้ำที่ชุกน้ำนั่นเอง ด้วยวิธีเช่นนี้
 จะทำให้มีน้ำใช้ในการเพาะปลูกอย่างสมบูรณ์ทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง อย่างไรก็ตาม
 ก็ตามจะเห็นได้ว่า แม้ว่าจะไม่มีการสร้างเขื่อนตามข้อเสนอแนะของไฮเด ใน
 สมัยรัชกาลที่ 5 ก็ตาม แต่ก็ได้มีการขุดคลองในที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้อย่าง
 กว้างขวางในสมัยรัชกาลที่ 4 - 5 โดยใช้วิธีแก้ปัญหาเรื่องน้ำน้อยในฤดูแล้ง
 ด้วยการสร้างประตูน้ำหรือท่อบีบตันคลองปลายคลอง เพื่อกักน้ำไว้ใช้
 ทั้งนี้ไม่หมายถึงว่าจะใช้น้ำที่เก็บไว้ใช้ในการเพาะปลูก เพราะในสมัยรัชกาล
 ที่ 5 นั้น ไทยมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์เพียงพอที่จะขยายการเพาะปลูกได้จนไม่
 จำเป็นต้องทำการเพาะปลูกในฤดูแล้ง การกักน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งหรือฤดูน้ำน้อย
 มุ่งเพื่อการอุปโภค บริโภค และการคมนาคมเป็นสำคัญ

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า สภาพพื้นที่ที่เป็นที่ราบกึ่งที่ สภาพของพื้นที่ดินที่ดอน
 และความลาดของพื้นที่กึ่งที่ ตลอดจนปริมาณน้ำสายนี้และความแรงของกระแสน้ำ
 ล้วนแต่เอื้ออำนวยให้มีการขุดคลองไถ่กายสะดวกและประหยัดไม่ว่าจะขุดเพื่อ
 การเพาะปลูกหรือเพื่อการคมนาคมก็ตาม

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ

สภาพเศรษฐกิจของไทย ก่อนที่จะทำสัญญาบาวริงกับอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2398 เป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง มีอาชีพทำการ เกษตร เป็นหลัก โดยเฉพาะการปลูกข้าว ซึ่งเป็นอาหารหลักของคนไทยแต่ก็ยังไม่มีการผลิตจนกลายเป็นสินค้าสำคัญเช่นปัจจุบัน นอกจากนี้แต่ละครอบครัวก็ยังมีการปลูกฝ้าย เพื่อใช้ทำเครื่องนุ่งห่ม มีการปลูกยาสูบ ผักและผลไม้เพื่อใช้สูบและรับประทานเอง มีเรือและเกวียนเพื่อใช้ในการคมนาคมขนส่ง¹ มีการเลี้ยงสัตว์เพื่อกินเนื้อ เช่น เป็ด ไก่ มีปลาและนกนานาพรรณอย่างอุดมสมบูรณ์ตามแหล่งน้ำต่างๆ เช่น ห้วย หนอง คลอง บึง ทั้งนี้เนื่องจากในเวลาน้ำท่วมฝูงปลาได้เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมากมาในท้องทุ่ง ตามกกอก และแพผัก ครั้นน้ำลดลงฝูงปลาก็เคลื่อนย้ายไปลงแม่น้ำลำคลองกว้าง ที่เคลื่อนย้ายไม่ทันก็ตกอยู่ในหนองในบึง ทำให้แหล่งน้ำเหล่านี้อุดมไปด้วยนกนานาชนิดที่มากินปลาเป็นอาหารทั้งกลางวันและกลางคืน² เมื่อคนต้องการก็ไปจับกินได้ตลอดเวลา ส่วนสิ่งของอื่น ๆ ซึ่งทำเองไม่ได้ และจำเป็นต้องใช้ก็นำสิ่งของที่ตนมีอยู่ไปแลกเปลี่ยนกัน เช่น เครื่องปั้นดินเผา กระจก ขี้ผึ้ง เหล็ก กระบือ อีฐและปูนขาว ของเหล่านี้ผลิตกันเอง

¹ Vander Heide, "The Economical Development of Siam During The Last Half Century", JSS Part II (1906), PP.77 - 79.

² ปาลเลอกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (พระนคร: ก้าวหน้า. 2506), หน้า 13

ในประเทศ¹ ดังนั้นสภาพการค้าในประเทศจึงเป็นแบบแลกเปลี่ยนกันภายในหมู่บ้าน หรือระหว่างหมู่บ้านใกล้เคียง²

ด้วยเหตุนี้เองความมั่งคั่งของประเทศจึงขึ้นอยู่กับกรกสิกรรมและการค้าขายผลผลิตทางการเกษตรเป็นสำคัญ รัฐบาลไทยนั้นมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรประเภทต่าง ๆ 5 ชนิดด้วยกันคือ จังกอบ อากร ภาษี ส่วย และรายได้จากการค้าขายกับต่างประเทศ แต่เนื่องจากรายได้จากภาษีอากรมีน้อย รัฐบาลจึงต้องพึ่งรายได้จากการค้าขายกับต่างประเทศเป็นสำคัญ³ การค้าขายกับต่างประเทศของไทยนั้น เป็นลักษณะการค้าแบบผูกขาด โดยมีกรมพระคลังสินค้า ทำหน้าที่ควบคุมสินค้าเข้าและสินค้าออก ซึ่งทำให้รัฐบาลมีกำไรอย่างมากมาย แต่ในขณะเดียวกันก็สร้างความไม่พอใจให้แก่ชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายในประเทศอย่างมาก

¹ Peter F. Bell, The Historical Determinants of Underdevelopment in Thailand, Economic Growth Center, Yale University, February 1970, P. 9.

² James C. Ingram, Economic Change in Thailand Since 1850, Stanford University Press, 1955, P. 19.

³ รอง ศยามานนท์ และวิลาสวงศ์ นพรัตน์, "เศรษฐกิจ ศาสนา ศิลปกรรม วรรณคดี และกฎหมาย" แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี ปีที่ 6 เล่ม 2 พฤษภาคม 2515. (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2515) หน้า 69 - 70.

ดังนั้นชาวตะวันตกจึงได้พยายามแก้ไขข้อยุ่งยากต่าง ๆ ที่คนประสมอยู่
อังกฤษไคส่ง จอห์น ครอว์เฟิค เป็นทูตเข้ามาเจรจากับรัฐบาลไทยในสมัยรัชกาล
ที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2364 เพื่อแก้ปัญหาเรื่องการค้าและเรื่องเมืองไทรบุรี โดยเฉพาะ
เรื่องการค้าปรากฏว่าการเจรจาครั้งนี้ไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากไทยได้รับ
ผลประโยชน์จากการค้าในขณะนั้นหลายทาง โดยเฉพาะจากการผูกขาดสินค้า
นอกจากนี้รัชกาลที่ 2 ก็ทรงมองไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องค้าขายกับชาวตะวันตก
มากเท่าใดนัก เพราะถือว่า การค้าขายกับประเทศตะวันตกนั้น นอกจากจะขัดต่อ
ประเพณีบ้านเมืองแล้ว คนเหล่านี้ยังชอบใช้อำนาจข่มเหงและเอารัดเอาเปรียบ
เจ้าของบ้านต่าง ๆ นานาอยู่เสมอ¹ อย่างไรก็ตามใน พ.ศ. 2369 อังกฤษ
ก็สามารถเจรจาทำสัญญาเบอรินกับไทยเป็นผลสำเร็จ โดยไทยยอมเก็บภาษีปาก-
เรือในอัตราที่แน่นอนแต่เพียงอย่างเดียว และอนุญาตให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าอังกฤษ
ซื้อขายกันได้อย่างเสรี แต่สงวนสิทธิ์ในการห้ามจำหน่ายข้าวให้แก่ต่างประเทศและ
ห้ามนำฝิ่นกับอาวุธเข้ามาขายในประเทศไทย

การยอมให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าชาวตะวันตกค้าขายกันได้อย่างเสรีก็
เท่ากับว่ารัฐบาลยอมยกเลิกการผูกขาดการค้าขายกับต่างประเทศแต่เพียงผู้เดียว
ซึ่งเท่ากับ เป็นการตัดทอนรายได้ที่สำคัญของรัฐบาลอันอาจจะทำให้รัฐบาลมีปัญหา
ในเรื่องการคลังได้ ด้วยเหตุนี้จึงต้องหารายได้ทางอื่นมาทดแทน รัฐบาลหันไป

¹ หจข. ร. 5 บ 3.1/11 พระราชดำรัสรัชกาลที่ 5 ในวันเปิดการ
แสดงการกลักรรรมและพาณิชยกรรม 18 เมษายน ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) และ
วอลเตอร์ เอฟ เกลลา, แผนดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโกิต (พระนคร:
สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 247 - 248.

หารายได้จากผลผลิตภายในประเทศด้วยการจัดให้มีการผูกขาดการเก็บภาษีอากร โดยอนุญาตให้เจ้าภาษี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีนในประเทศไทยเป็นผู้จัดการเก็บ ภาษีจากราษฎรโดยตรง ซึ่งก็เหมือนกับการผูกขาดของรัฐบาลนั่นเอง เพียงแต่ เปลี่ยนผู้ผูกขาดการเก็บภาษีจากรัฐบาลไปสู่เอกชนเท่านั้น ปรากฏว่าในตอนต้น รัชกาลที่ 3 ได้มีการผูกขาดภาษีสำหรับการค้าอยู่ 2 - 3 อย่าง แต่เมื่อมีการ ทำสัญญาเบอร์นีย์กันแล้ว การผูกขาดการเก็บภาษีสินค้าได้เพิ่มขึ้นอีกหลายอย่าง สินค้าที่สำคัญ ๆ ที่ส่งออกไปจำหน่ายต่างประเทศ เช่น น้ำตาล ฝาง พริกไทย เนื้อเค็ม ปลาแห้ง รังนก ถูกเก็บภาษีอากรอย่างหนัก¹ ด้วยวิธีการเช่นนี้ทำให้ รัฐบาลได้เงินเพิ่มขึ้นโดยไม่ต้องละเมิดสัญญาที่ทำไว้ นอกจากนี้แล้วภาวะการ คำน้ำตาล ซึ่งได้กลายเป็นสินค้าสำคัญของไทยภายหลังทำสัญญาเบอร์นีย์ได้เพิ่ม ปริมาณการส่งออกอย่างรวดเร็วจาก 60,000 หาบในปี พ.ศ. 2369 เป็น 240,000 หาบในปี พ.ศ. 2383² สภาวะเช่นนี้กระตุ้นให้รัฐบาลไทยเริ่มยื่นมือ เข้าควบคุมการค้าน้ำตาล โดยออกวางกฎเกณฑ์จำกัดการค้าต่อค้าขายออกมา เรื่อย ๆ จนในที่สุดไทยก็สามารถเข้าควบคุมการค้าน้ำตาลอย่างสิ้นเชิงในปี พ.ศ. 2385 ทำให้น้ำตาลราคาสูงขึ้นอีกถึงร้อยละ 40³ และรัฐบาลไทยก็ได้ทำการผูกขาด การค้าไม้สักและพริกไทยในเวลาต่อมา ในขณะเดียวกันก็เร่งแต่งเรือสำเภาออกไปค้าขายกับต่างประเทศมากขึ้น ทำให้รัฐบาลสามารถหารายได้มาใช้จ่ายอย่าง เพียงพอ

1. วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, เรื่องเดิม, หน้า 262.

2. เรื่องเดียวกัน, หน้า 260.

3. O. Frankfurter, "The Mission of Sir James Brooke To Siam", JSS (1911), P. 21.

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ไทยได้ทำสัญญา บาวริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 เพราะสถานการณ์ภายนอกประเทศบีบบังคับ การทำสัญญานี้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยอย่างมากมาย ซึ่งพิจารณาได้จากสนธิสัญญาข้อ 8 ไทยยอมให้พอลานำสินค้ามาขายได้ทุกชนิดและขายได้อย่างเสรี ยกเว้นอาวุธยุทธภัณฑ์ต้องขายให้รัฐบาลและจีนจะต้องขายให้เฉพาะเจ้าภาษีในเท่านั้น ในขณะที่เดียวกันพอลาก็สามารถซื้อสินค้าออกนอกประเทศได้ทุกชนิด ยกเว้นข้าว เหล้า และปลา ซึ่งรัฐบาลสงวนสิทธิที่จะประกาศห้ามมิให้ส่งออกได้ เมื่อเกิดทุกข์ภัยขึ้น นอกจากนั้นไทยก็ต้องยกเลิกค่าธรรมเนียมปากเรือเปลี่ยนมาเป็นภาษีสินค้าขาเข้าในอัตราร้อยละสาม ส่วนภาษีสินค้าขาออกเก็บตามพิกัดที่กำหนดไว้ในหนังสือท้ายสัญญา ซึ่งหมายความว่าไทยต้องยกเลิกหลังสินค้าไปโดยปริยาย และไม่สามารถเก็บภาษีได้ตามใจชอบเหมือนอย่างเคย ทำให้ไทยขาดผลประโยชน์ที่เคยได้รับอย่างหนัก และกลายเป็นอุปสรรคอันสำคัญในการพัฒนาประเทศต่อไปในภายหน้า เนื่องจากเราไม่สามารถเพิ่มปริมาณเงินให้มากขึ้นและเพียงพอที่จะใช้พัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ ให้เหมาะสมกับความเจริญเติบโตของบ้านเมืองที่กำลังขยายตัวไปอย่างรวดเร็วได้เพราะสัญญาฉบับนี้กำหนดอัตราภาษีที่แน่นอนตายตัวและไม่มีกำหนดเวลาที่แน่นอนว่าจะใช้สัญญานี้มานานเท่าใด

อย่างไรก็ตามสัญญานี้ก็มีประโยชน์ต่อไทยมากเช่นกัน เพราะเป็นการเปิดประตูการค้าอย่างกว้างขวาง ทำให้การค้าขายขยายตัวมากขึ้น มีลูกค้าชาวตะวันตกมาตั้งห้างค้าขายและมีเรือมาซื้อสินค้าปีหนึ่งถึง 300 ลำ บางปีก็ถึง 400 ลำ ราษฎรได้ค้าขายทั่วไปกับลูกค้านานาชาติ เป็นจำนวนชาวออกไปปีหนึ่งถึง 80,000 เกวียน บ้าง 80,000 เกวียนเศษบ้าง เงินค่านาก็เพิ่มขึ้น

ถึง 4,000 ซึ่ง 5,000 ซึ่ง ทำให้ราษฎรมั่งคั่งขึ้นทุกตำบล¹ มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางค่านเศรษฐกิจที่สำคัญยิ่งเพราะเป็นการเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจจากการผลิตเพื่อให้อุปโภคเลี้ยงตัวเองได้ เป็นการผลิตเพื่อส่งออกไปขายต่างประเทศ²

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือว่า ข้าวได้เริ่มกลายเป็นสินค้าที่สำคัญของประเทศ และขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจนกลายเป็นสินค้านำหน้าสินค้าประเภทอื่น และเป็นสินค้าที่สำคัญที่สุดของประเทศเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันนี้ อัตราการขยายตัวของการส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศเชียบสูงขึ้นเรื่อย ๆ อย่างน่าพอใจ ซึ่งจะเห็นได้จากสถิติข้างล่างนี้

ตารางที่ 1

ตารางแสดงปริมาณการส่งข้าวออกจำหน่ายต่างประเทศ

ตั้งแต่ พ.ศ. 2407 - พ.ศ. 2453

พ.ศ.	ปริมาณข้าวส่งออกเป็นหาบ	ราคาข้าวส่งออกเป็นบาท
2407	2,400,000	7,300,000
2408	50,000	220,000
2409	1,470,000	4,200,000
2410	1,830,000	3,510,000
2411	2,090,000	ไม่มีสถิติ
2412	2,710,000	ไม่มีสถิติ
2413	2,580,000	6,520,000

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4

เล่ม 2 (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2504), หน้า 141.

² James C. Ingram, เรื่องเดิม, หน้า 33.

พ.ศ.	ปริมาณข้าวส่งออกเป็นบาท	ราคาข้าวส่งออกเป็นบาท
2414	1,860,000	5,750,000
2415	2,020,000	6,320,000
2416	870,000	2,080,000
2417	2,000,000	4,880,000
2418	3,920,000	9,720,000
2419	4,210,000	9,640,000
2420	3,110,000	9,970,000
2421	2,370,000	9,200,000
2422	4,030,000	12,000,000
2423	3,450,000	9,780,000
2424	3,730,000	10,110,000
2425	3,350,000	8,760,000
2426	2,640,000	7,540,000
2427	4,740,000	11,870,000
2428	3,700,000	9,810,000
2429	3,630,000	10,900,000
2430	6,630,000	19,190,000
2431	7,560,000	21,050,000
2432	5,090,000	14,430,000
2433	8,090,000	25,090,000
2434	3,800,000	11,530,000
2435	3,570,000	11,730,000
2436	13,300,000	42,800,000

พ.ศ.	ปริมาณข้าวส่งออกเป็นบาท	ราคาข้าวส่งออกเป็นบาท
2437	8,830,000	28,450,000
2438	8,120,000	24,930,000
2439	8,040,000	35,750,000
2440	10,000,000	39,720,000
2441	9,270,000	46,590,000
2442	7,650,000	38,860,000
2443	6,970,000	37,500,000
2444	11,510,000	60,280,000
2445	13,420,000	69,860,000
2446	9,830,000	56,670,000
2447	14,200,000	81,110,000
2448 - 2449	14,530,000	83,130,000
2449 - 2450	14,440,000	81,920,000
2450 - 2451	13,370,000	75,580,000
2451 - 2452	15,430,000	79,390,000
2452 - 2453	16,010,000	85,080,000

ข้อมูล :- พ.ศ. 2407 - 2434 ได้มาจาก British Consular Report

พ.ศ. 2435 - 2438 ได้มาจาก Comparative Statement of Imports and Exports

พ.ศ. 2439 - 2453 ได้มาจาก Statistical Year Book of Siam, Vol 13, P.424, Vol 19, P. 151, Vol 21; P. 273.

จากสถิติข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่าอัตราการขยายตัวของการส่งออกนอกประเทศโดยเฉลี่ยเพิ่มขึ้นจาก 2.53 % ในช่วงปี พ.ศ. 2420 - 2429 เป็น 4.7 % ในช่วงปี พ.ศ. 2430 - 2440 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่การค้าข้าวของไทยเจริญรุดหน้าเต็มที่ อัตราการขยายตัวของการค้าข้าวเพิ่มขึ้นในอัตราที่น่าพอใจอย่างยิ่ง และจะเพิ่มขึ้นอย่างมากอีกครั้งในช่วงปี พ.ศ. 2441 - 2453 คือเพิ่มขึ้นถึง 6.73 %

อัตราการขยายตัวของการส่งออกนอกประเทศ ซึ่งรุดหน้าไปอย่างรวดเร็วเช่นนี้ ถึงแม้จะทำให้รัฐมีรายได้เพิ่มมากขึ้น แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นการทำลายหัตถกรรมและอุตสาหกรรมในครัวเรือนไปด้วยในตัว ทั้งนี้เนื่องจากชาวนาหันไปปลูกข้าวกันมากขึ้น เพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าและเครื่องใช้สอยอื่น ๆ แทนที่จะผลิตขึ้นเองเหมือนเช่นที่ผ่านมา¹ สิ่งอุปโลกเหล่านี้ได้เพิ่มความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ โดยเฉพาะน้ำได้รับความนิยมนมากขึ้นทุกขณะ ซึ่งจะได้จากการเพิ่มขึ้นของปริมาณการส่งน้ำเข้ามาจำหน่ายภายในประเทศเพิ่มขึ้นจาก 3,6000,000 บาทในปี พ.ศ. 2435 เป็น 15,527,000 บาทในปี พ.ศ. 2449²

1

James C. Ingram, "Thailand's Rice Trade and The Allocation of Resources", Charles Donald Cowan editor, The Economic Development of South - East Asia (London: London University: School of Oriental & African Studies, Studies in Modern Asia & Africa, 1964), P. 117.

2

David Harold Feeny, Technical and Institutional change in Thai Agriculture, 1880 - 1940, Ph.d. Thesis, University of Wisconsin - Dadison, 1976, P. 213.

เพิ่มขึ้นกว่า 3 เท่าตัว ภายในระยะเวลาเพียง 14 ปีเท่านั้น ปริมาณของสินค้า
 • ผ้าเพิ่มมากขึ้นขอมหมายถึงว่า ราษฎรจะต้องมีเงินหรือข้าวเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย
 เพื่อซื้อหรือแลกเปลี่ยนกับผ้าหรือเครื่องใช้อื่น ๆ ซึ่งราษฎรไม่ได้ผลิตเหมือนที่
 เคยทำมา ทำให้ราษฎรต้องเร่งปลูกข้าวซึ่งเป็นอาชีพหลักมากขึ้นเช่นเดียวกัน

การส่งออกเพิ่มขึ้น กระตุ้นให้รัฐบาลเร่งผลิตข้าวให้มากขึ้นตามความ
 ต้องการของตลาด การเร่งปริมาณการผลิตข้าวของไทยนั้น เนื่องจากไม่มีการ
 เปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิตมากนัก รัฐบาลจึงต้องเพิ่มปัจจัยการผลิตโดยการ
 ขยายพื้นที่การเพาะปลูกเป็นสำคัญ สำหรับการขยายพื้นที่การเพาะปลูกนั้น รัฐบาล
 ประสบผลสำเร็จอย่างดี ทั้งนี้เนื่องจากพื้นที่การเพาะปลูกของไทยส่วนใหญ่ยังมີ
 ความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก เพียงแต่สภาพเป็นป่าบุกเบิกเป็นพื้นที่นาได้ลำบากมาก
 ดังนั้นการขยายพื้นที่การเพาะปลูกจึงทำได้ง่าย เพียงแต่รัฐบาลและเอกชนชุด
 คลองเข้าไปในป่า เพื่อให้เป็นเส้นทางให้ชาวนาเข้าไปทำไร่ร้างตามพงให้เป็น

* รัฐบาลได้ทดลองนำเครื่องจักรเข้ามาใช้ในการเพาะปลูก แต่ไม่ได้
 ผลเพราะเครื่องจักรทำงานได้ดีเฉพาะในฤดูแล้ง แต่พอถึงฤดูฝนเครื่องจักรก็หนัก
 เกินไปและมีวิธีการยุ่งยากมากในการไถ ในที่ราบลุ่มน้ำ นอกจากนี้รัฐบาลได้
 พยายามส่งเสริมให้ชาวนาเห็นคุณค่าของข้าวพันธุ์ดีเช่น พันธุ์คาโรไลนาจากสหรัฐฯ
 แต่ก็ไม่ประสบความสำเร็จมากนัก เพราะรัฐบาลขาดการติดตามผลต่อเนื่อง แน่นนอน
 และสม่ำเสมอ ชาวนาจึงไม่ได้รับประโยชน์เท่าที่ควร ดู David Harold Feeny,
 เรื่องเดิม หน้า 115, 120, หจข. ร.5 กษ 1/3 เรื่องแสดงสถิติกรรมแล
 พานิชกรรมในประเทศสยาม, และ หจข. ร. 5 กษ 10.1/4 จายพรรณ
 ข้าวคาโรไลนาไปทดลองตามมณฑลต่าง ๆ

ที่นาขึ้นมา¹ ชาวนาก็จะได้อาศัยน้ำในคลองสำหรับอุปโภค บริโภค และใช้เป็นเส้นทางขนส่งผลผลิตของตนออกมาสู่ตลาดไคควย ในบางครั้งปริมาณน้ำฝนที่ไม่เพียงพอแก่การเพาะปลูกก็ให้น้ำในคลองไคบาง-โคยใช้ระหัดวิดน้ำเข้านา แต่ก็ทำได้ลำบาก และทำได้ในพื้นที่ไม่กว้างขวางนัก อย่างไรก็ตามด้วยวิธีการเช่นนี้พื้นที่การเพาะปลูกก็ขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ราษฎรก็มีที่ทำกินเพิ่มขึ้น รัฐบาลเองนอกจากจะมีข้าวส่งออกไปขายต่างประเทศเพิ่มมากขึ้นแล้ว ยังได้ภาษีค่านาเพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่งด้วย จึงไม่เป็นที่น่าแปลกประหลาดนักที่รัฐบาลเร่งส่งเสริมให้มีการขุดคลองอย่างขนานใหญ่ ในสมัยรัชกาลที่ 4 และที่ 5 มีการดำเนินการทั้งภาครัฐบาลและเอกชน ซึ่งจะกล่าวอย่างละเอียดในบทต่อไป

เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่มีสถิติที่ละเอียดเกี่ยวกับการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวเท่าที่พอจะหาได้ก็เป็นตัวเลขโดยประมาณที่อินแกรมทำไว้ในปี พ.ศ. 2393 คือ 5.8 ล้านไร่² หลังจากปีนั้นก็ไม่มีสถิติการเพิ่มขึ้นของพื้นที่การเพาะปลูก สถิติปรากฏอีกครั้งหนึ่งในระหว่าง พ.ศ. 2448 - 2449 คือ 9.2 ล้านไร่² เพิ่มขึ้นอีกเกือบ 2 เท่าตัว ในระยะเวลาห่างกัน 55 ปี ในระยะเวลา 55 ปีนี้ผู้เชี่ยวชาญในช่วง 5 ปีแรกระหว่าง พ.ศ. 2393 - 2398 ปริมาณการเพิ่มขึ้นของพื้นที่เพาะปลูกข้าวคงน้อยมาก เพราะระยะเวลาดังกล่าวไทยห้ามส่งข้าวออกขายต่างประเทศ จึงไม่จำเป็นต้องเร่งปริมาณการผลิตข้าว

¹ หจข. ร. 6 กษ 4/2 กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรามบังคมทูล รัชกาลที่ 6 13 ม.ค. 2455

² James C. Ingram, Economic Change in Thailand since 1850, เรื่องเดิม, หน้า 44.

เพราะตลาดข้าวภายในประเทศแคบและคนกินน้อย ข้าวที่เพาะปลูกอยู่จึงมีเลี้ยงชีพได้อย่างเพียงพอ แม้แต่หลัง พ.ศ. 2398 ซึ่งไทยยอมให้มีการส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศได้ตามสนธิสัญญาบาวริง ก็ไม่ได้หมายความว่าปริมาณการส่งข้าวออกจำหน่ายจะพุ่งสูงขึ้นอย่างฉับพลัน โดยข้อเท็จจริงแล้วปรากฏว่า น้ำตาลยังเป็นสินค้าที่สำคัญอยู่ในขณะนั้นจนถึงปี พ.ศ. 2410 ดังนั้นช่วงปี พ.ศ. 2398 ถึง พ.ศ. 2410 ระยะเวลา 12 ปีหลังทำสัญญาบาวริงก็คงจะไม่ขยายตัวออกไปมากนักเช่นกัน ภายหลัง พ.ศ. 2410 ภาวะการค้าข้าวเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น ความล้าคับและกลายเป็นสินค้าหลักของประเทศแทนน้ำตาลไปในที่สุด ผู้เขียนเข้าใจว่า ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 เป็นต้นมา พื้นที่การปลูกข้าวคงจะขยายตัวมากขึ้นเรื่อย ๆ และขยายตัวอย่างขนานใหญ่ในช่วงปี พ.ศ. 2430 - 2440 ซึ่งเป็นระยะที่เศรษฐกิจของไทยขยายตัวอย่างเต็มที่ จะเห็นได้ว่าระยะเวลาดังกล่าว ✓ คือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2411 - 2440 ห่างกันเพียง 29 ปี มีการขุดคลองมากถึง 13 คลอง โดยขุดในระหว่าง พ.ศ. 2419 - 2422 4 คลอง และขุดในระหว่าง พ.ศ. 2428 - 2442 ซึ่งเป็นระยะเศรษฐกิจขยายตัวเต็มที่ถึง 9 คลอง ในระยะเวลาห่างกันเพียง 14 ปีเท่านั้น เฉลี่ยแล้วจะขุดปีละคลองที่เดียว ดังนั้นจึงสามารถยืนยันได้อย่างหนึ่งว่า การขยายตัวของพื้นที่การปลูกข้าวที่เพิ่มขึ้นจาก 5.8 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2393 เป็น 9.2 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2452 ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการขุดคลองนั่นเอง เพราะการขุดคลองแต่ละสายนั้นได้เพิ่มเนื้อที่การเพาะปลูกขึ้นอย่างมากมาย ซึ่งจะได้กล่าวถึงอย่างละเอียดในบทที่ 4 จากที่กล่าวมานี้จึงสรุปว่าภาวะเศรษฐกิจดังกล่าวนี้ให้มีการขุดคลองขึ้นเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูก.

คลองขุดในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น

คลองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นหรือก่อนหน้านั้น ส่วนใหญ่ขุดขึ้นตามแนวพระราชดำริของกษัตริย์ ซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ อาจจะมีการขุดคลองเพื่อเป็นคูเมืองและเพื่อยุทธศาสตร์บ้างตามสถานการณ์และความจำเป็นของประเทศในขณะนั้น ในระยะนั้นไม่มีการขุดคลองเพื่อการเกษตรโดยตรง การใช้คลองเพื่อการเพาะปลูกอาจจะมีบ้างแต่อยู่ในวงแคบมาก

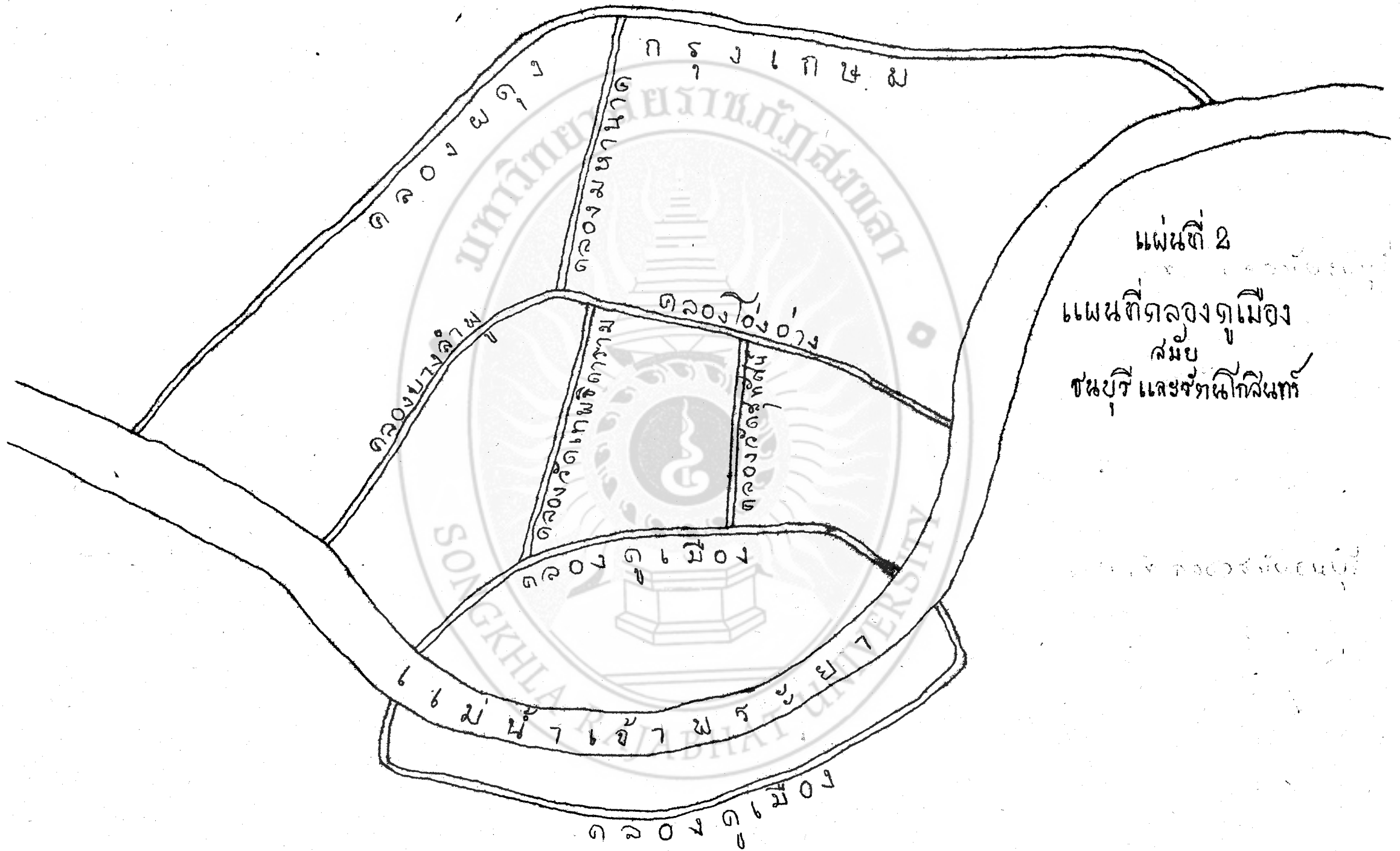
คลองตามที่พระมหากษัตริย์ทรงรับสั่งให้ขุดในระยะนั้น แบ่งเป็น 3 ลักษณะ คือ คลองภายในเมือง และคลองลึกและคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำ¹ ซึ่งปรากฏในแต่ละประเภทดังนี้

คลองภายในเมือง

คลองภายในเมืองนั้น ขุดรอบเมืองหลวงเพื่อป้องกันข้าศึกที่มารุกราน โดยจะใช้คลองที่ขุดนี้เป็นคูเมืองไปค่ายในหัว ลักษณะเช่นนี้เห็นได้ชัดในสมัยอยุธยาธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้เนื่องมาจากในระบอบกษัตริย์ไทยต้องทำสงครามกับพม่าอยู่เกือบตลอดเวลา ในสมัยอยุธยาไทยรบกับพม่า 24 ครั้ง ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์อีก 20 ครั้ง รวมทั้งหมด 44 ครั้งด้วยกัน² และ

¹ ชีเกฮารุ ทานาเบ, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย", วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่ม 2 (ตุลาคม 2518 – มกราคม 2519), หน้า 84.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยาลงกรณ์, ไทยรบพม่า (พระนคร: ศิลปบรรณาการ 2514), หน้า 1

แผนที่ 2
แผนที่คลองท่าเมือง
สมัย
ขุนบุรี และจังหวัดภูเก็ต

ในการรบครั้งสำคัญที่ไทยเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2112 ไทยได้
ใช้คูเมืองด้านทิศตะวันออกซึ่งขุดในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1¹ ป้องกันราช-
ธานีอย่างเต็มที่ พม่าต้องสูญเสียไพร่พลมากมายจึงจะข้ามคูเมืองเข้ามาได้ทั้ง ๆ
ที่คูเมืองในระบะนั้นยังแคบอยู่² ถึงแม้ว่าไทยจะต้องเสียเมืองให้แก่ข้าศึกแล้ว
ก็ตาม กษัตริย์องค์ต่อ ๆ มาก็ยังทรงตระหนักถึงความสำคัญของคูเมืองอยู่ จะเห็น
ได้ว่าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้ทรงเตรียมการป้องกันพระนครอย่างเข้มแข็ง
โดยให้หุขขยายคลองชื่อคูพระนครทางด้านตะวันออก ซึ่งข้าศึกเคยเข้ามาได้นั้น
ให้ลึกและกว้างกว่าแต่ก่อน ตั้งแต่วัดสามปลื้มลงไปจนถึงปากข้าวสาร³ คูเมือง
นี้ได้เปลี่ยนสภาพเป็นแม่น้ำป่าสักในเวลาต่อมา⁴ เข้าใจว่าคูเมืองนี้ในยาม
บ้านเมืองสงบคงใช้เป็นทางคมนาคมด้วย

การใช้ลำน้ำและคลองเป็นคูเมืองนี้ คงเป็นแนวพระราชดำริของกษัตริย์
ในสมัยนั้นที่จะใช้ธรรมชาติช่วยในการป้องกันข้าศึก ทั้งนี้โดยพิจารณาจากที่ตั้ง
ของเมืองหลวงทั้งอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์แล้วจะเห็นได้ว่า ราชธานี

¹ รอง ศยามานนท์ พลตรีคำเนิร เลชะกุลณะ นางสาววิลาสวงศ์ นพรัตน์,
ประวัติศาสตร์สมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แผ่นดินสมเด็จพระ
พระนเรศวรมหาราช. (พระนคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2516), หน้า 12.

² สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงสร้างอนุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 58 - 60.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

⁴ อุดม อิมโอชา, ชลสาร, หน้า 26 และพญหลวง น. ณ ปากน้ำ,
รอบอ้อม, (พระนคร : สำนักพิมพ์โอเคียนส์ไทร์ 2510), หน้า 89.

แต่ละสมัยนั้นจะมีแม่น้ำลอมรอบเกือบจะทุกด้าน เช่น กรุงศรีอยุธยา จะมีแม่น้ำลอมรอบถึง 3 ด้าน คือ แม่น้ำป่าสัก ลพบุรี และเจ้าพระยา ยกเว้นทางด้านตะวันออกของตัวเมืองด้านเดียว ที่แม่น้ำป่าสักไหลทางพระนครมากเกินไป จึงต้องขุดคูเมืองอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า คลองขื่อนน้ำ ¹ ซึ่งทำให้กรุงศรีอยุธยามีน้ำลอมรอบทุกด้านและไทยก็ใช้ประโยชน์จากลำน้ำและคลองที่ขุดนี้ เป็นแนวป้องกันราชธานีหลายครั้งหลายหน ซึ่งเห็นได้ชัดในสงครามเสียกรุง ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2112

ในสมัยธนบุรี เมื่อพระเจ้าตากสินทรงสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานีก็ทรงรับสั่งให้ขุดคลองเป็นคูเมืองเช่นเดียวกัน เพราะตระหนักถึงความจำเป็นและประโยชน์ที่จะได้รับจากคูเมือง เนื่องจากภายหลังที่พระองค์ทรงกู้เอกราชจากพม่าได้แล้วก็ต้องทำสงครามกับพม่าอยู่อีกถึง 10 ครั้ง ² แม้ว่าจะไม่ใช่เป็นการรบที่เมืองหลวงก็ตาม แต่ก็ไม่ว่าพม่าจะจูโจมเข้ามาถึงราชธานีได้เมื่อไร จึงต้องเตรียมการป้องกันเมืองหลวงเสียแต่เนิ่น ๆ นอกจากนี้แล้วพระเจ้าตากสินก็เคยเป็นทหารอยุธยามาก่อน ย่อมจะได้เห็นประโยชน์ของคูเมืองที่ป้องกันข้าศึกได้ อย่างดี ดังนั้นเมื่อพระองค์ทรงสร้างกรุงธนบุรีเป็นราชธานี จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเพื่อเป็นคูเมือง ดังที่ปรากฏในประวัติกระทรวงเกษตร หน้า 130 ถึง 131 ว่า

" — — — จุลศักราช 1133 ปีเถาะ ตรีศก ³ (พ.ศ. 2314) พระเจ้า

¹ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระราชทานภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 54.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 399 — 528.

³ จดหมายเหตุไทร ฉบับพระยาประมุลชนรักษ์ พิมพ์แจกในงานศพ

นางช้อย ชูโต ปีระกา 2464 หน้า 11 กล่าวว่า ขุดเมื่อปีมะโรง จ.ศ. 1134.

กรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า กรุงธนบุรียังไม่มีกำแพงเป็นที่มั่นจะป้องกันราชศัตรู
 หมุ่ปัจจามิตร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เกณฑ์ไพร่พลในกรุงและหัวเมือง
 มาระดมกันทำค่ายฝ่ายตะวันตกตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนวัดบางวันน้อย *
 วางลงไปริมแม่น้ำใหญ่ตลอดลงมา จนถึงกำแพงเมืองเก่าที่ตั้งเป็นพระราชวัง
แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมืองตั้งแต่คลองบางกอกน้อยมาออก
คลองบางกอกใหญ่หนึ่ง ราษฎรเรียกกันเป็น 3 ตอน คือ (ชี้เส้นโดยผู้เขียน)

ตอนที่ 1	เรียกว่า	คลองวัดท้ายตลาด
ตอนที่ 2	เรียกว่า	คลองบ้านหม้อ
ตอนที่ 3	เรียกว่า	คลองบ้านขมิ้น

แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเป็นคูหลังเมือง (ฟากตะวันออกของ
 แม่น้ำเจ้าพระยา ผู้เขียน) ตั้งแต่กำแพงเก่าท้ายป้อมวิชัยประสิทธิ์วิ่งขึ้นไป
 จนถึงศาลเทพารักษ์หัวโขนออกแม่น้ำทั้ง 2 ข้างคลองหนึ่ง " (คือ คลองตลาดไป
 ออกคลองโรงไหม) **

เมื่อสิ้นสมัยกรุงธนบุรีแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 ทรงขึ้นครองราชย์ และสถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้น ในขณะเดียวกันก็ทรงย้ายราชธานี
 มาสร้างในที่แห่งใหม่ทางคันฟากตะวันออก ซึ่งเป็นหัวแหลมของแม่น้ำเจ้าพระยา
 แต่เพียงคันเดียว เพราะทรงเห็นว่ากรุงธนบุรีมีอาณาเขตทั้งสองฝั่ง โดยมีแม่น้ำ
 เจ้าพระยาผ่ากลางเช่นเดียวกับพิษณุโลก ทำให้ลำบากในการลำเลียงอาวุธ

* วัดอมรินทราราม.

** คำอธิบายของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ในจดหมายเหตุโทร
 ฉบับพระยาประมุขอรรักษ์, เรื่องเดิม, หน้า 11.

เสบียงอาหาร และผู้คนเมื่อเวลาเกิดศึกสงคราม¹

เมื่อพิจารณาที่ตั้งของราชธานีใหม่จะเห็นได้ว่าเหมาะสมมาก เพราะทรงเลือกเอาคันทะวันออกที่เป็นหัวแหลมยื่นออกมา จึงได้แม่น้ำเป็นคูเมืองทางก้นทิศตะวันตกและทิศใต้ เพียงแค่ขุดคลองเป็นคูเมืองทางก้นทิศเหนือและทิศตะวันออก ราชธานีใหม่ก็จะมีน้ำล้อมรอบ ซึ่งเป็นชัยภูมิที่ต้านรับข้าศึกได้อย่างดี²

สาเหตุแห่งการขุดคูเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์นั้น สืบเนื่องมาจากสงครามระหว่างไทยกับพม่า ซึ่งยังรบกันอีกถึง 10 ครั้ง เป็นสงครามพม่ารุกภาษาไทย 5 ครั้ง ไทยรุกพม่า 5 ครั้ง ทั้งนี้เป็นการทำสงครามในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง 7 ครั้ง สมัยรัชกาลที่ 2, 3 และ 4 รัชกาลละ 1 ครั้ง รบครั้งสุดท้ายในศึกไทยตีเมืองเชียงตุง พ.ศ. 2362³

ภาวะการสงครามในสมัยรัชกาลที่ 1 ผลักดันให้พระองค์ทรงคำนึงถึงการป้องกันประเทศเป็นประการแรก จะเห็นได้ว่าโปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างกำแพงเมืองและป้อมปราการอย่างรีบด่วนตั้งแต่แรกสร้างกรุงที่เดียว เพื่อให้เสร็จทันป้องกันข้าศึก ซึ่งมีข่าวว่าเตรียมการจะยกทัพมาอยู่แล้ว⁴ พร้อมกันนั้น

¹ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325 - 2394),

พระนคร: มิตรนาการพิมพ์ 2515, หน้า 2.

² ¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

³ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 548.

⁴ ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 25.

ก็โปรดเกล้าฯ ให้ชุกชุมพระนครขึ้นใหม่ เพื่อใช้เป็นแนวป้องกันข้าศึกเสียชั้นหนึ่ง ก่อนที่จะถึงกำแพงเมือง ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

"... ในจุลศักราช 1145 ปีเถาะ เบญจศก โปรดให้... ลงมือก่อสร้างพระนคร ทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสถานมงคลในปีนั้น โปรดให้หรือป้อมวิชัยเขนทร์และกำแพงเมืองธนบุรีข้างปากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร 10,000 คนเข้ามาขุดคลองพระนครด้านตะวันออก * ตั้งแต่มางลำพู ** ตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม ยาว 85 เส้น 13 วา กว้าง 10 วาลึก 5 ศอก พระราชทานชื่อว่าคลองรอบกรุง * ข้ามแม่น้ำตั้งแต่ปากคลองรอบกรุงด้านใต้ไปจรดปากคลองข้างเหนือยาว 91 เส้น 16 วา

* ชุกปีมะเส็ง จ.ศ. 1147 เดือน 3 (พ.ศ. 2328).

** วัดบางลำพูบน ปัจจุบันคือ วัดสังเวชวิศยาราม.

* คลองรอบกรุง มีชื่อเรียกต่างกันไป 4 ชื่อ คือ คลองบางลำพู เรียกตรงช่วงที่อยู่ใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาทางคานบางลำพู ส่วนช่วงที่อยู่ตรงวัดบพิตรพิมุข เรียกต่างกัน 3 ชื่อ คือ คลองวัดเชิงเลน คลองสะพานหัน และคลองโองอ่าง ในปัจจุบันนี้เรียกคลองโองอ่างแต่เพียงชื่อเดียว ดู ส. พลายน้อย, บางกอก, (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2503), หน้า 181 - 185.

รวมทางน้ำรอบพระนคร 177 เส้น 9 วา แล้วขุดคลองหลอด* จากคูเมืองเดิม 2 คลอง ออกไปบรรจบคลองรองกรุงที่ขุดใหม่ _____ " ¹ (ชี้คเส้นโดยผู้เขียน)

คลองหลอดที่ขุดขึ้นนี้เข้าใจว่าจะขุดขึ้นเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ ทั้งนี้เพราะคลองทั้งสองสายนี้ไ้แบ่งพื้นที่ระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุงออกเป็น 3 ส่วน เกือบเท่ากัน โดยแต่ละส่วนมีแม่น้ำและลำคลองล้อมรอบ ลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมทำให้การคมนาคมและการค้าภายในกรุงเทพฯ สะดวกง่ายมากยิ่งขึ้น ² ซึ่งจะได้เห็นได้จากในพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา สมัยรัชกาลที่ 2 ที่ว่า

"สะพานขวางทางข้ามคชสาร
ก่ออิฐปูกระดานไม้หนา
คลองหลอดแล้วสุคตา"

* คลองหลอด ตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารนั้น เป็นคลองเล็ก ๆ 2 คลอง คลองที่ 1 ตั้งต้นที่หลังโรงแรมรอยัล ชานามาตามถนนราชดำเนินกลาง ไปออกคลองบางลำพูที่ใกล้ ๆ โรงภาพยนตร์เฉลิมไทย ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า คลองวัดเทพธิดาราม คลองที่ 2 เริ่มจากใกล้ ๆ วัดราชบพิธชานานไปกับถนนเจริญกรุง ไปออกคลองรอบกรุง เรียกว่า คลองวัดสุทัศน์ในปัจจุบัน ส่วนคลองคูเมืองเดิมที่ขุดในสมัยธนบุรีนั้น ปัจจุบันเรียกว่า คลองหลอด ดู เกื้อกุล ปิ่นทองอนันต์, เรื่องเดิม, หน้า 10 และดู ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และนางวิมล พงศ์พิพัฒน์, หน้า 25.

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา 2503), หน้า 74.

² เกื้อกุล ปิ่นทองอนันต์, เรื่องเดิม, หน้า 11.

นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง

ความแม่น้ำคลองแสนเมือง

แพจอดท่าหน้าเมือง

นองเมืองเป็นชนคิไนนที¹ (ชี้คเส้นโดยผู้เขียน)

แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 ไทยจะคงทำศึกสงครามกับพม่าบ่อยครั้งก็ตาม แต่เมื่อว่างศึกสงครามพระองค์ก็ทรงส่งเสริมความเจริญรุ่งเรืองภายในประเทศ ทั้งด้านสถาปัตยกรรม ศิลปและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวางเพื่อให้บ้านเมืองใหญ่โต เจริญรุ่งเรืองไม่แพ้สมัยอยุธยาเมื่อครั้งบ้านเมืองดี ใ้มีการสร้างพระราชวัง วัดวาอาราม และสถานที่สำคัญต่าง ๆ เลียนแบบอยุธยา แม้แต่ชื่อก็เรียกเหมือนกัน เช่น ภูเขาทอง คลองมหานาค เป็นต้น

สำหรับ คลองมหานาคนั้น รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ขึ้น
คังที่ปรากฏในพระราชพงสาวดารว่า

".....ขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแกอีกคลองหนึ่ง พระราชทานนามว่า
คลองมหานาค * เป็นที่สำหรับประชาชนชาวพระนครจะไ้ลงเรือไปประชุมเล่น

¹ ว่างในหนังสือ บางกอก ของ ส. พลายน้อย, หน้า 20 - 21.

* ขุดเมื่อปีมะเส็ง จ.ศ. 1159 (พ.ศ. 2340)

เพลงและสัทวาในเทศกาลฤดูน้ำเหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ^{***} และวัด
สะแกนั้น เมื่อชุกคลองมหานาคแล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดสระเกศ..¹

คลองมหานาค นอกจากจะใช้เป็นที่พักผ่อนและรื่นเริงกัน ในเทศกาล
แล้ว ยังใช้เป็นทางคมนาคมได้อีกด้วย คลองนี้เข้าใจว่าคงเป็นที่ชื่นชอบของหนุ่ม-
สาวเป็นอันมาก เพราะนอกจากจะได้สนุกสนานกับการ เล่นเพลงครั้งสัทวาดอกสร้อย
และขำขันแล้ว ² ยังจะได้ถือโอกาสเกี่ยวพาราศีกันไปด้วย

คลองลัด

สภาพพื้นที่ของที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้ มีความลาดชันน้อยมาก ทำให้
พื้นที่เกือบจะแบนราบทีเดียว ลักษณะเช่นนี้ทำให้กระแสน้ำไหลไม่แรงพอที่จะกัดเซาะ
พื้นดินให้เป็นแนวตรงได้ ทำให้กระแสน้ำไหลคดเคี้ยวเหมือนรากฝอยของต้นไม้
แต่ก็ยังสามารถใช้แม่น้ำเพื่อการคมนาคมได้ดีพอสมควร อย่างไรก็ตามแม่น้ำ

^{***} คลองมหานาคสมัยอยุธยา ปรากฏในพงศาวดารว่า ในแผ่นดินสมเด็จพระ
พระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา พระมหานาควัด
ภูเขาทองลี้กออกมารับอาสาตั้งค่ายกันข้าศึก ตั้งแต่วัดภูเขาทองลงมาจนถึงวัดป่า
พลู พรรคพวกของพระมหานาคช่วยกันชุกคูนอกค่ายกันทัพเรือ จึงเรียกว่า คลอง
มหานาค ดู พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระ-
เชตุพน, (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2505), หน้า 41 และ สมเด็จพระ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 75.

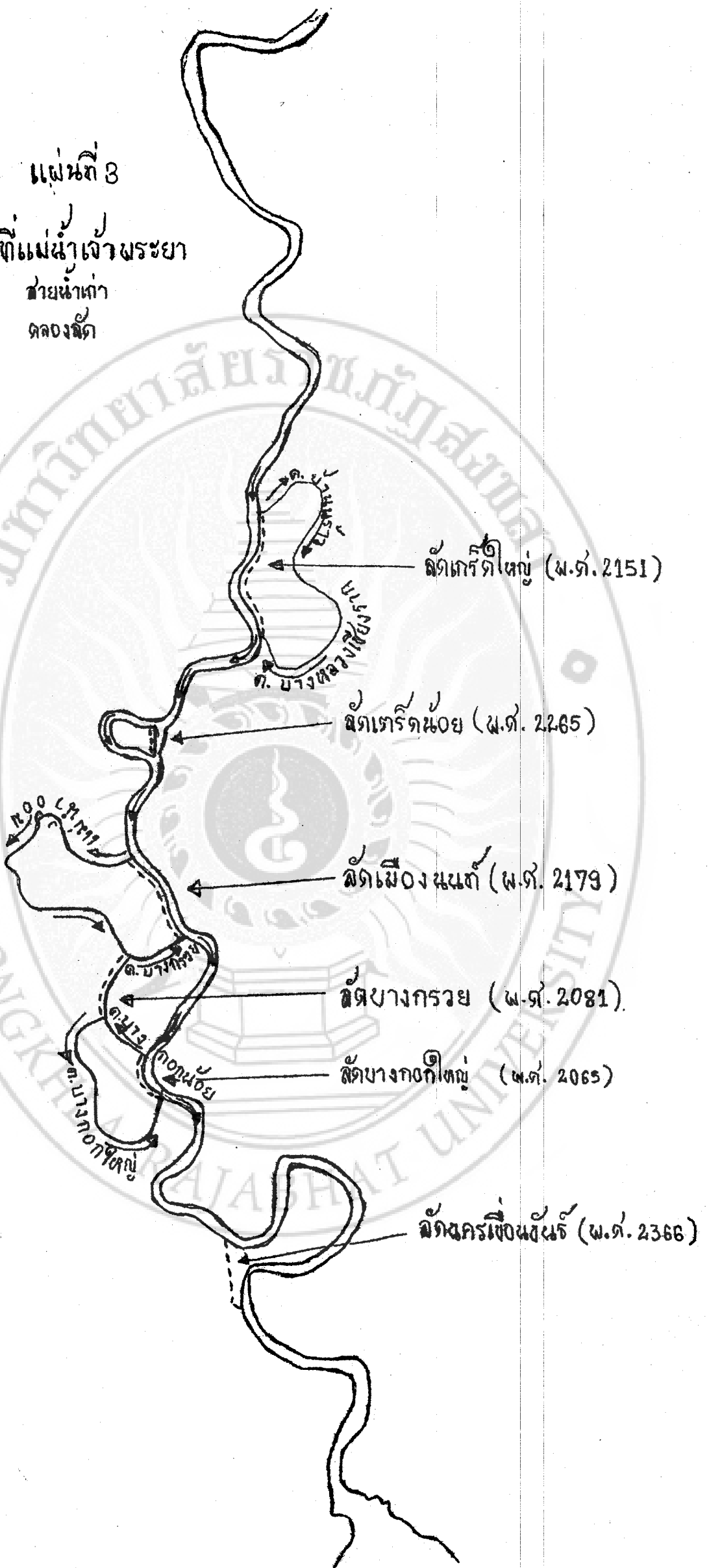
¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 75.

² จดหมายเหตุไทร ฉบับพระยาประมุลชนรักษ์, เรื่องเดิม,

แผนที่ 8

แผนที่แม่น้ำเจ้าพระยา

→ สายน้ำเก่า
--- ดอนงัด

ถือว่าเป็นหัวใจของการคมนาคมขนส่ง จึงจำเป็นต้องพัฒนาเส้นทางสายนี้ให้อยู่ในสภาพใช้ไต่สะดวกและรวดเร็ว ดังนั้นจึงต้องมีการขุดคลองลัด และคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำ

การขุดคลองลัดนั้น มีการขุดกันมานานตั้งแต่สมัยอยุธยา และขุดกันเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ คลองลัดที่สำคัญมีดังต่อไปนี้

คลองบางกอกใหญ่ การที่ขุดคลองนี้ขึ้น สืบเนื่องมาจากความคึกเคียวของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ ได้ตรวจสอบกับแผนที่ มีลักษณะดังนี้

"...ลำน้ำเจ้าพระยาเดิม ตั้งแต่ปากแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมา เติมน้ำตามแม่น้ำทุกวันนี้ ขึ้นมาจนถึงปากคลองบางกอกใหญ่" (เรียกกันว่าคลอง

* ความคึกเคียวของแม่น้ำเจ้าพระยาช่วงตั้งแต่ปากคลองบางกอกใหญ่ ไปจนออกคลองบางกอกน้อยนั้น เป็นที่กล่าวขวัญกันมากในสมัยก่อนถึงกับมีการเล่าขานกันต่อมาว่า มีพวกชาวเรือจอดเรือพักอยู่ที่ปากคลองบางหลวงแล้วก็ยกเตาไฟขึ้นไปหุงข้าวบนตลิ่ง เมื่อเสร็จแล้วก็ไม่ได้ยกลงเรือ ครั้นได้เวลาก็ออกเรือแจวไปจนถึงปากคลองบางกอกน้อย จึงนึกขึ้นได้ และจอดเรือเดินมาเอาหม้อข้าวเตาไฟที่ลืมไว้ เสียเวลาเดินเพียงชั่วแฉะมากแหละเท่านั้น ถ้าแจวเรือกลับมาเองก็ต้องใช้เวลาอีกวันหนึ่งที่เสีย กู ส. พลายน้อย, เรื่องเดิม, หน้า 376

บางหลวง)* ในระหว่างวัดอรุณ ฯ กับวัดกัลยาณี ฯ ** ที่วัดกัลยาณี ฯ เองเป็น
 ตัวแม่น้ำลิ่งอยู่ที่วัดกะฎีจีน คือ ศาลเจ้าเจก อยู่ตอนข้างใต้วัดกัลยาณี ฯ เคียงนี้
 ลำน้ำเดิมเข้าทางคลองบางกอกใหญ่ไปเลี้ยวบางระมาดลิ่งชั้น วมาออกคลอง
 บางกอกน้อย ขึ้นไปทางสามเสนไปเลี้ยวเข้าบางกรวยตรงวัดเขมา ฯ ที่เรียก
 ว่าคลองบางกรวย ทุกวันนี้คือ แม่น้ำเก่า แล้วเข้าตรงนั้นไปต่อแม่น้ำอ้อม วมา
 ออกที่เมืองนนทบุรีตะวันตก แล้วขึ้นไปทางแม่น้ำเดียนี่ ทางอ้อมเกร็ด บางบัว
 ทอง จนถึงบางหลวงเชียงราก แม่น้ำเก่าข้างทางบางหลวงเชียงรากฝั่งตะวันออก
 อ้อมไปออกที่คลองลาดพร้าวตอนนั้นขึ้นไปลำน้ำเดิมเป็นอย่างทุกวันนี้จนถึงกรุงเก่า..¹

ด้วยเหตุนี้เอง สมเด็จพระไชยราชาธิราช จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ขุดคลอง
 บางกอกใหญ่ เมื่อมีมะโรง จ.ศ. 884 (พ.ศ. 2065) ขุดลัดตั้งแต่ปากคลอง
 บางกอกน้อยไปออกแม่น้ำเก่าที่หน้าวัดอรุณราชวราราม ² เพื่อย่นระยะทางให้

* การที่คลองบางกอกใหญ่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คลองบางหลวงนั้น
 เป็นเพราะว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อทรงสถาปนากรุงธนบุรีเป็น
 เมืองหลวงนั้น ได้ตั้งพระราชวังอยู่บริเวณป้อมวิชัยประสิทธิ์ ปากคลองบางกอกใหญ่
 คนเลยเอาชื่อ "คลองบางหลวง" มาใช้เรียก คลองบางกอกใหญ่ ทั้งนี้เพราะ
 พระเจ้าแผ่นดิน คือ "หลวง" มาประทับอยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ดู กาญจนาคพันธุ์
 เมื่อวานนี้ เล่ม 1, (พระนคร: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์ 2519), หน้า 6.

** วัดกัลยาณมิตร

¹ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, (พระนคร:
 สำนักพิมพ์คลังวิทยา 2516), หน้า 534.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

สั้นเข้า เป็นการประหยัดเวลาและช่วยให้การเดินทางสะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น
ต่อมาภายหลังจากที่ชุกคลองลัดนี้แล้ว กระแสน้ำก็ไหลพุ่งตรงมาทางคลองลัดเป็น
ส่วนใหญ่ จนทำให้คลองลัดช่วงนี้กลายเป็นแม่น้ำตรงบริเวณหน้าตำราชาวริชชี่
ทุกวันนี้¹

การชุกคลองลัดเพื่อย่นระยะทางให้สั้นเข้านั้นเข้าใจว่าคงได้รับผลดี
มาก และราษฎรคงนิยมใช้คลองลัดมากด้วย เพราะนอกจากจะไปมาไต่สะดวก
และรวดเร็วแล้วยังประหยัดเวลาในการประกอบอาชีพอีกด้วย จึงเห็นได้ว่า
กษัตริย์รัชกาลต่อ ๆ มาในสมัยอยุธยาจึงมีการชุกคลองลัดกันอีกมากมาย ซึ่งส่วน
ใหญ่แล้วจะชุกตรงที่แม่น้ำเจ้าพระยาวกไปเวียนมาระหว่างเมืองปทุมธานี และ
พระประแดง หรือเมืองนครเขื่อนขันธ์ทางทิศใต้² ดังจะเห็นได้ต่อไปนี้

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้าฯ ให้ชุกคลองลัด ที่บางกรวย
เมื่อปีจอ จ.ศ. 900 (พ.ศ. 2081) ตั้งแต่วัดชะลอมมาทะเลริมวัดชีเหล็ก *
ต่อมาในปีชวด จ.ศ. 970 (พ.ศ. 2151) สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ก็โปรดเกล้าฯ

¹ ต. อมาตยกุล, "นครปฐมไม่ใช่เมืองคอน", นิทานประวัติศาสตร์
และโบราณคดี, (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิชา 2504), หน้า 360

² ชีเกฮารุ ทานาเบ้, เรื่องเดิม, หน้า 84

* ชุกเชื่อมแม่น้ำอ้อมกับคลองบางกอกน้อยเข้าด้วยกัน (วัดชีเหล็กอยู่
ทางคลองบางกอกน้อย วัดชะลอมอยู่ทางแม่น้ำอ้อม) ทำให้คนที่อยู่ทางแม่น้ำมา
คลองบางกอกใหญ่หรือบางกอกน้อยไต่สะดวก ไม่ต้องอ้อมมาทางคลองบางกรวย
มาทางสามเสนอีกที่หนึ่ง ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1,
เรื่องเดิม, หน้า 534 และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 576

ให้ขุดคลองลัดที่ท้ายสามโคก เรียกว่า คลองเกร็ดใหญ่^{1*} และในปีชวด
จ.ศ. 998 (พ.ศ. 2179) สมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็โปรดเกล้าฯ ให้
ขุดคลองลัดเมืองนนท์ ตั้งแต่ปากคลองแม่น้ำอ้อม เมืองนนทบุรี ลงมาจนถึงวัด
เขมา¹ ในปีชวด จ.ศ. 1084 (พ.ศ. 2265) ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ
โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเกร็ดน้อย^{**} ซึ่งเป็นคลองลัดคลองสุดท้ายในสมัย
อยุธยาตามที่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดาร

ภายหลังจากที่ขุดคลองลัดแล้ว กระแสน้ำก็เปลี่ยนทางเดิน หันมาไหล
พุ่งลงมาทางลัดใหม่ เพราะเป็นทางสายตรง กระแสน้ำจึงไหลเชี่ยวและแรง
สามารถที่จะพังตลิ่งออกไปได้คราวละมาก ๆ ในฤดูน้ำหลากเป็นประจำปี จน
ในที่สุดคลองลัดก็กลายเป็นแม่น้ำไปเกือบทุกคลอง ยกเว้นคลองลัดที่บางกรวย

* ขุดตั้งแต่ปากคลองลาดพร้าว (คลองบ้านพร้าวปัจจุบัน) ลงมาจนถึง
ปากคลองบางหลวงเชิงราก เรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า "คลองลัดริมวัดโก่เตี้ย"
ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 535 และ
ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 128.

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดียวกัน,
หน้า 535 และพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 579.

** คลองนี้ขุดขึ้นเพราะทรงเห็นว่าลัดคูกปากคลองบางบัวทองนั้นคอคอด
เกินไป ควรขุดลัดตัดให้ตรงเพื่อให้ราษฎรไปมาได้สะดวก จึงโปรดเกล้าฯ
ให้พระชนบุรีเป็นแม่กองเกณฑ์พลนิายหัวเมืองบัญชีได้คนหมื่นเศษก็สำเร็จ
ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 535
และประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 130

ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงโปรดฯ ให้ขุดเท่านั้น ส่วนแม่น้ำเก่าเมื่อ
กระแสน้ำเปลี่ยนทิศทางแล้ว ก็แคบเขินจนกลายเป็นคลองไปในที่สุด ซึ่งได้แก่
คลองบางกอกใหญ่ คลองบางระมาดลิ่งชัน คลองบางกอกน้อย คลองบางกรวย
และคลองบางหลวง เชียงราก ในทุกวันนี้เอง ¹

การที่คลองลัดกลายเป็นแม่น้ำไปเช่นนี้ ย่อมเป็นผลดีต่อการขนส่ง
และการค้าขาย เพราะทำให้คลองลัดส่วนที่เป็นแม่น้ำนั้นขยายกว้างออกไป
เนื่องจากการกัดเซาะของกระแสน้ำ ซึ่งมีผลทำให้เรือแพต่าง ๆ ไปมาค้าขาย
สะดวกสบายยิ่งขึ้น สามารถขึ้นลงพร้อมกันไ้คราวละมาก ๆ ไม่เหมือนกับที่ต้อง
ถูกจำกัดในเรื่องขนาดของคลองดังเช่นคลองลัด

เมื่อสิ้นสมัยอยุธยาแล้ว การขุดคลองลัดก็ไม่ค่อยปรากฏมากนัก แม้ใน
สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็มีขุดเพียงคลองเดียวในสมัยรัชกาลที่ 2 เท่านั้น
ที่เป็นเช่นนี้คงเป็นเพราะยังมีการศึกสงครามบ่อยครั้งประการหนึ่ง อีกประการ
หนึ่งคงเป็นเพราะคลองลัดที่ขุดในสมัยอยุธยานั้น เชื่อว่าอำนวยความสะดวกให้กับ
ประชาชน ซึ่งมีไม่มากนักในขณะนั้นอย่างเพียงพอ จึงไม่จำเป็นต้องขุดคลองลัด
เพิ่มขึ้นอีก

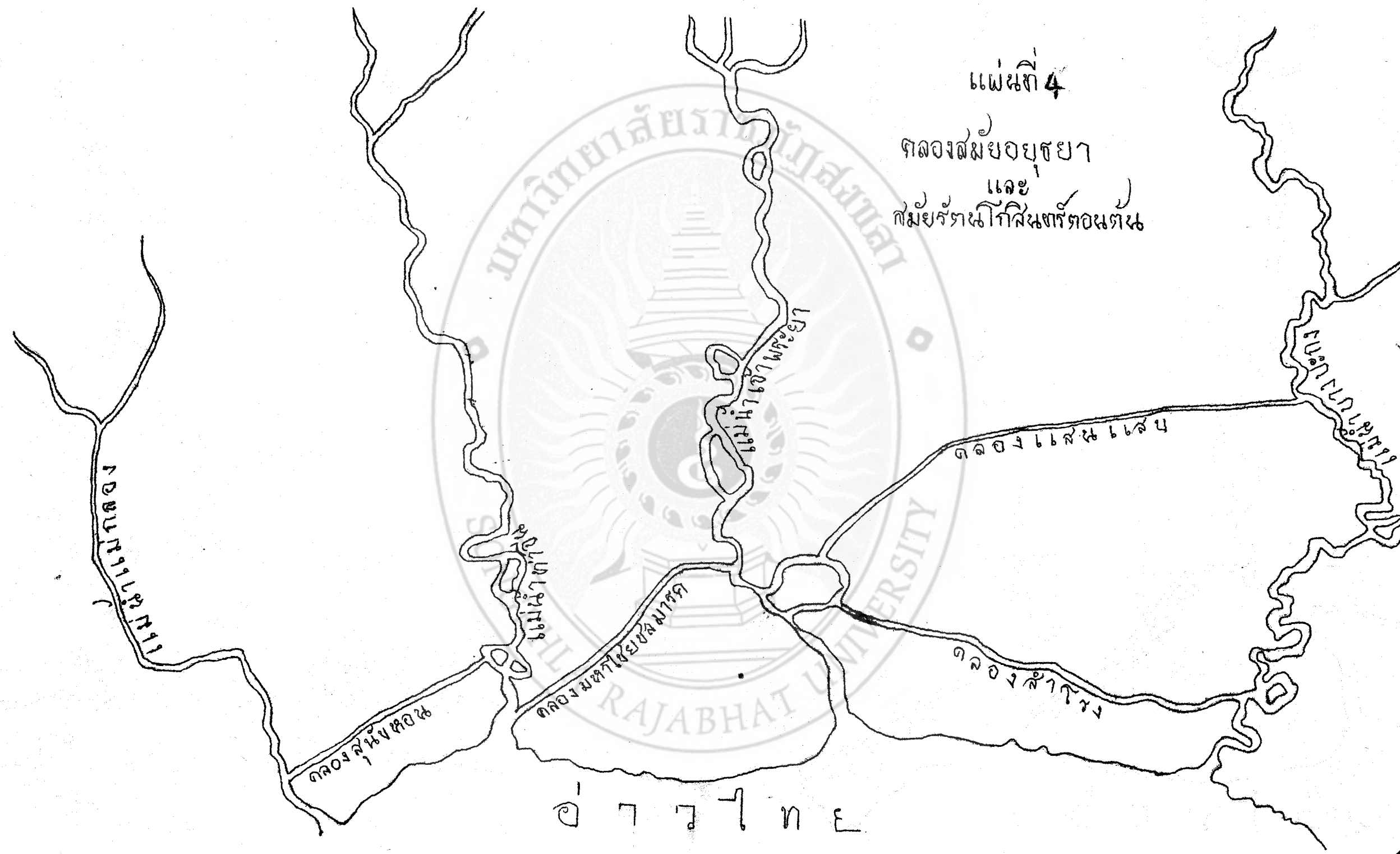
คลองลัดที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 2 คือ คลองลัดหัวเมืองนครเขื่อนขันธ์
ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารดังนี้

" --- (รัชกาลที่ 2) โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนุชาเธอ
กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ ไปทำเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ท่าค้ำอยู่ ให้ทำป้อมขึ้นป้อมหนึ่ง
พระราชทานนามว่าป้อมเพชรที่ 1 แล้วจึงขุดคลองลัดหัวเมืองทะลุออก

¹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 535

แผ่นที่ 4

คลองลุ่มข่อย
และ
กุ่มไร่หิวกินตอหน

๑ ๖ ๖ ๖ ๓ ๕

คลองตาลาว คลองนั้นกว้างกว่า ยาวห้าสิบเส้น ลึกห้าศอก กรมหมื่น
ศักดิ์พลเดช จึงได้สร้างวัดขึ้นในคลองวัดหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้
พระราชทาน วัดโพธิ์ชนพลเสพ¹

คลองนี้นับเป็นคลองแรกที่จ้างจีนขุด แทนการเกณฑ์แรงงานไพร่และ
วิธีการเช่นนี้ได้กลายเป็นที่นิยมกันสืบมาในภายหลัง ซึ่งได้กล่าวอย่างละเอียด
ในตอนต่อไป

คลอง เชื่อมแม่น้ำ

ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ทิศทางการไหลของแม่น้ำในที่ราบเจ้าพระยา
ตอนต้นนั้นไหลลงสู่อ่าวไทย ในลักษณะที่เกือบขนานไปตั้งแต่ละติจูดที่ 14° เหนือ
ซึ่งมีประโยชน์ต่อการขุดคลองอย่างยิ่ง เพราะระยะทางที่จะขุดคลองเชื่อมแม่น้ำ
ก็สั้นเข้า ทำให้ประหยัดทั้งเวลาและค่าใช้จ่ายในการขุดเป็นอย่างมาก ดังนั้น
จะเห็นได้ว่าทั้งในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ได้มีการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำใน
บริเวณดังกล่าวหลายคลอง

อย่างไรก็ตามการขุดคลองเชื่อมแม่น้ำในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์
ตอนต้นนั้น เป็นการขุดเพื่อการคมนาคมมากกว่าที่จะขุดเพื่อการเพาะปลูกโดยตรง
ถึงแม้ว่าบริเวณที่คลองขุดนานไปนั้นจะเป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะ
ปลูกก็ตาม ทั้งนี้เป็นเพราะว่ารัฐบาลห้ามการระบายน้ำออกนอกประเทศ เนื่องจาก

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล
รัชกาลที่ 2, (พระนคร: องค์การคำของกรุงสุโขทัย 2504), หน้า 153 - 154
และดู สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์
รัชกาลที่ 2, (พระนคร: องค์การคำของกรุงสุโขทัย 2505) หน้า 172

เกรงว่าจะเกิดการขาดแคลนข้าวเพื่อบริโภคภายในประเทศได้ ซึ่งมีผลทำให้ขาดแรงกระตุ้นให้ทำการผลิตข้าวด้วย ชาวนาแต่ละครอบครัวจะผลิตข้าวเพียงเพื่อบริโภคและเหลือบ้างเล็กน้อย เพื่อไว้ทำพันธุ์ในปีต่อไปกับเพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าอื่นเท่าที่จำเป็นเท่านั้น ความจำเป็นที่จะปลูกข้าวเพื่อขายยังไม่มี เพราะทุกครอบครัวก็มีข้าวเพื่อบริโภคอยู่แล้ว ชาวนาจึงไม่มีตลาดสำหรับข้าวของตน ด้วยเหตุนี้เองการชุกคลองจึงไม่ใช่เพื่อขยายพื้นที่การปลูกข้าว การเพาะปลูกเป็นเพียงผลพลอยได้จากการชุกคลองเท่านั้น

การชุกคลองเพื่อการคมนาคมนั้น นอกจากจะช่วยให้ราษฎรไปมาค้าขายได้สะดวกแล้ว ยังมีประโยชน์ต่อการปกครองด้วย เพราะคลองที่ขุดเพื่อการคมนาคมนั้น มักจะเชื่อมเมืองหลวงกับหัวเมืองเข้าด้วยกัน ทำให้รัฐบาลสามารถดูแลหัวเมืองต่าง ๆ ได้สะดวกและทั่วถึงยิ่งขึ้น เมื่อพิจารณาว่าการใช้คมนาคมทางบกในคอนั้นทำได้ไม่สะดวกและลำบากมาก ต้องลงทุนในการทำถนนเนื่องจากเป็นที่ลุ่ม พอถึงหน้าน้ำ น้ำก็ท่วมจึงต้องไปหมด ใช้คมนาคมทางบกไม่ได้ ดังนั้นการคมนาคมทางน้ำโดยอาศัยลำคลองที่ขุดจึงสำคัญยิ่ง เพราะเป็นหนทางเดียวเท่านั้นที่ทำให้สะดวกและรวดเร็วไม่ว่าจะเป็นการค้าขายหรือการปกครองก็ตาม

คลองเชื่อมแม่น้ำคลองแรกที่กล่าวถึง คือ คลองสำโรง คลองนี้ขุดขึ้นในสมัยอยุธยา เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอเมืองสมุทรปราการ และแม่น้ำบางปะกง ในเขตอำเภอบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา เข้าด้วยกัน ทำให้คนที่อาศัยอยู่บริเวณสมุทรปราการ และฉะเชิงเทราสามารถกรุงเทพฯ ได้สะดวกขึ้น และยังช่วยให้ฝ่ายบ้านเมืองเข้าไปดูแลทุกข์สุขหัวเมืองดังกล่าวได้สะดวกและใกล้ชิดยิ่งขึ้น

คลองสำโรง ไม่ทราบแน่ชัดว่าขุดขึ้นในสมัยใด เพียงแต่มีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

— — — ในคักราช 860 (พ.ศ. 2041) ปีมะเมีย สัมฤทธิศก สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 มีรับสั่งให้ขุดซ่อมคลองสำโรงและคลองทับนางเพื่อให้เรือใหญ่ไปมาได้ ทั้งนี้เพราะเดิมคลองสำโรงซึ่งอยู่ตำบลศรีษะจรเข้ กับคลองทับนางที่ขุดไปออกปากน้ำต้นเขินจะต้องชำระใหม่ ¹

คลองทั้งสองนี้ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงตรวจสอบกับแผนที่ ปรากฏว่าในครั้งนั้น คลองสำโรง ปากคลองอยู่ฝั่งแม่น้ำปากตะวันออกในแขวง เมืองนคร เขื่อนขันธ แนวคลองตรงไปตะวันออกต่อคลองศรีษะจรเข้ แต่เดิมเกิดทางเดินเรือ ในระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ส่วนคลองทับนางนั้น ต่อคลองสำโรงในระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางเพ็ญ เข้าใจว่าปากคลองทับนางมาออกที่คลองสมุทรปราการทุกวันนี้ ²

นอกจากคลองสำโรงแล้ว อีกคลองหนึ่ง ซึ่งขุดในสมัยอยุธยาเช่นเดียวกันคือ คลองพระพชรเจ้าหลวง หรือคลองมหาไชยชลมารค คลองนี้เป็นคลองเก่า เรียกว่าคลองโคกขาม เป็นคลองที่คดเคี้ยวมาก การคมนาคมไปมาลำบาก และเต็มไปด้วยอันตราย ซึ่งจะเห็นได้จากพระราชดำริของสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระพุทธเจ้าเสือ) ในปี 1066 (พ.ศ. 2247) ว่า

¹ พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 498 และ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 17.

² พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาเล่ม 1, เรื่องเดิม, หน้า 498.

" — — — คลองโลกขาม * นั้นกเคี้ยวมาก คนทั้งปวงจะเดินเรือ
 เข้าออกก็ยาก ต้องอ้อมวกไปไกลกันการนัก กวเราจะให้ขุดลัดคักเลียบให้ตรง
 จึงจะชอบ — — — จึงมีพระบรมราชโองการตรัสสั่งสมุหนายก (เจ้าพระยาจักรี —
 ผู้เขียน) ให้กะเกณฑ์เลขาหัวเมืองให้ไ้สามหมื่นไปขุดคลองโลกขาม และให้
 ครองตลอดไป — — — ¹ คลองสายนี้ขุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาไปออก
 แม่น้ำท่าจีน บาว 340 เส้น กว้าง 8 วา พื้นคลองกว้าง 5 วา ลึก 6 ศอก
 ขุดเมื่อปีระกา สันตศักราช 1067 (พ.ศ. 2248) ² แต่คลองสายนี้ขุดไป
 ไ้เพียงครึ่งหนึ่ง สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ทรงประชวรสวรรคต คลองที่ขุด
 จึงค้างอยู่

* คลองโลกขามมีเรื่องแสดงถึงความกล้าหาญและความซื่อสัตย์ของ
 พันท้ายนรสิงห์ เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อศักราช 1066 (พ.ศ. 2247) พระพุทธเจ้า—
 เลือเสด็จจួយเรือพระที่นั่งเอกชัย จะไปทรงเบ็ดที่ปากน้ำเมืองสมุทรสาคร
 ครั้นเรือพระที่นั่งไปถึงตำบลโลกขามและคลองที่นั้นคเคี้ยวนัก พันท้ายนรสิงห์
 ซึ่งถือท้ายเรือพระที่นั่งก็คักแกไขมิทันทางที่ หัวเรือพระที่นั่งโค่นระทบถึงไม้
 อันใหญ่เข้าก็หักตกลงไปในน้ำ พันท้ายนรสิงห์ตกใจระโคคจากเรือพระที่นั่ง
 ขึ้นมาบนฝั่งและยืนกรานให้พระพุทธเจ้าเลื้อประหารชีวิตของตนตามชนบประเพณี
 แม้พระเจ้าอยู่หัวจะทรงไ้ล้อยกก็ไม่ยินยอม พระองค์จึงต้องสั่งประหารชีวิตตาม
 คำอ้อนวอนของพันท้ายนรสิงห์ผู้ซึ่งรักระเบียบวินัยยิ่งกว่าชีวิตของตัวเอง ดู
พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, เรื่องเดิม, หน้า 576 — 580.

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 579.

² ประวัติการขุดคลอง, เรื่องเดิม, หน้า 129.

ต่อมาในศักราช 1083 (พ.ศ. 2264) ปีดลตรีศก ในแผ่นดินพระ-
 สรรเพชญ์ ที่ 9 (ขุนหลวงห้ายี่) พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเบิก
 ที่ปากน้ำท่าจีน ทอดพระเนตรเห็นคลองนี้ชุกค้ำอยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้พระราชสงครามเป็นแม่กอง เหนือคนหัวเมืองให้ไ้ 3 หมื่นเศษ จัดการ
 ชุกคลองนั้นต่อไป พระราชสงครามเป็นแม่กองชุกอยู่ไ้ 2 เดือนเศษก็สำเร็จ
 โปรดเกล้าฯ พระราชทานนามไ้น 2 ชื่อด้วยกันคือ ตั้งแต่ปากคลองค้ำ
 แม่น้ำเจ้าพระยาไปจนถึงคลองโคกขามเรียกว่า "คลองพระพุทธเจ้าหลวง"
 ตั้งแต่คลองโคกขามจนถึงแม่น้ำท่าจีนเรียกว่า "คลองมหาไชยชลมารค" ¹

หลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว การชุกคลองเชื่อมแม่น้ำก็เลิกไป
 ชั่วระยะหนึ่ง มาเริ่มชุกอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 3 ในสมัยนี้มีการชุกคลอง 3
 สายด้วยกัน คือ คลองสุนัขหอน คลองบางขุนเทียน และคลองแสนแสบ สอง
 คลองแรกเป็นการชุกเพื่อปรับปรุงสภาพคลองที่มีก่อนนั้นให้ดีขึ้น ส่วนคลองแสน-
 แสบซึ่งชุกใหม่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง

การชุกคลองสุนัขหอน และคลองบางขุนเทียนนั้น เข้าใจว่า ชุกขึ้น
 เพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ เพราะมีจุดประสงค์ที่จะแก้คลองเก่าไม่ให้ตันเขิน
 จะไ้ไม่เป็นอุปสรรคต่อการคมนาคม ซึ่งปรากฏชัดเจนในพระราชพงศาวดารว่า
 "— — รัชกาลที่ 3 โปรดให้เจ้าพระยาคลัง เป็นแม่กองไปชุกคลอง
 สุนัขหอน* เจ้าพระยาคลังพิจารณาเห็นว่าน้ำชนกันที่ตรงนั้นคงตันทุกแห่ง ถ้า
 ชุกคลองแยกเข้าไปที่น้ำชนกันให้สายน้ำไหลเข้าไปตรงที่น้ำชนนั้นก็จะได้
 จึงจ้างจีนชุกที่น้ำชนแยกเข้าไปริมบ้านโพธิ์ทิศสายหนึ่ง แล้วขอแรงกระบือราษฎร

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130

*
 ชุก พ.ศ. 2371

ชาวบ้านลงดูในคลองนั้น น้ำขึ้นลงเขี้ยวก็ลิกอยู่ได้ไม่สิ้นมาจนทุกวันนี้ สิ้นเงิน
ค่าแรงจีนชุกเป็นเงิน 102 ชั่ง 4 ตำลึง 1 สลึง 1 เถือง — — —¹

ส่วนคลองบางขุนเทียนนั้น เป็นการขุดคลองเก่าที่คั่นอยู่ให้ลึกขึ้น
เพื่อให้สามารถใช้เดินเรือได้โดยสะดวก ดังที่ปรากฏในทางพระราชพงศาวดารว่า

" — — — ลุศักราช 1193 (พ.ศ. 2374) ปีเถาะ ตรีศก — —
โปรดให้พระยาโชฎีกราชเศรษฐี (ทองจีน) เป็นแม่กองจ้างจีนชุกคลองเก่า
นั้น ตั้งแต่คั่นปากน้ำไปถึงบางขุนเทียนตอนหนึ่ง กว้าง 14 วา ลึก 4
ศอก ยาว 78 เส้น 18 วา เป็นเงิน 245 ชั่ง 18 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง
อีกตอนหนึ่งตั้งแต่บางขุนเทียนไปถึงวัดกกวัดเลายาว 100 เส้น เป็นเงิน
381 ชั่ง 19 ตำลึง 3 บาท 2 สลึง เข้ากัน 2 ทอดยาว 178 เส้น 18 วา
รวมเงิน 627 ชั่ง 18 ตำลึง 1 บาท — — —²

ภายหลังการขุดซ่อมคลอง 2 สายนี้แล้ว รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯ
ให้ขุดคลองสายใหญ่อีกสายหนึ่ง คือ คลองแสนแสบ คลองสายนี้ขุดขึ้นเพื่อใช้
เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์ในการทำสงครามระหว่างไทยกับเขมรและญวน ในปี
พ.ศ. 2380 เนื่องจากการขนส่งเสบียงอาหารและการไปมาระหว่างกรุงเทพฯ
กับเขมรและญวนนั้นลำบาก และเสียเวลามาก ดังนั้นในศักราช 119 (พ.ศ.
2380) เดือนยี่ ขึ้น 4 ค่ำ ประกาศพศก จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์-
รัตนโกษา เป็นแม่กองจ้างจีนชุกคลองตั้งแต่หัวน้ำจนถึงบางขุนาก เป็นระยะ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 เล่ม 1,
(พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา 2504), หน้า 95.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 114

ทาง 1,337 เส้น 19 วา 2 ศอก ลึก 4 ศอก กว้าง 6 วา ราคาเส้นละ 70 บาท ¹ รวมเป็นเงินประมาณ 96,000 บาท ² ชุกเสร็จในศักราช 1202 (พ.ศ. 2383) ชาวไทศก ตอนต้นคลองเรียกว่าคลองแสนแสบ ตอนปลายคลองเรียกว่า คลองบางขนาก ³

คลองแสนแสบนับว่าเป็นคลองที่สำคัญมาก เพราะเป็นคลองที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง ซึ่งช่วยนระยะทางไปมาระหว่างเมืองปาดินแปดริ้วกับกรุงเทพฯ ⁴ ถึงแม้ว่าในระยะแรกนั้นเป้าหมายของการขุดคลองที่แท้จริงอยู่ที่การสงคราม แต่ภายหลังสงครามแล้วปรากฏว่าคลองสายนี้กลายเป็นเส้นทางเดินเรือ ไปมาค้าขายที่สำคัญของราษฎร ⁵ โปรกเกล้า ฯ ให้ซ่อมแซมใหญ่ให้แก่มณฑลปากคลองจากเดิม ซึ่งกว้าง 6 วา เป็นกว้าง 8 วา กับให้มีทางโยงทั้งสองฝั่งคลอง ฝั่งละ 6 ศอกด้วย ⁶ ทั้งนี้เพื่อสนับสนุนการคมนาคมและการค้าขาย ซึ่งนับวันจะขยายตัวมากยิ่งขึ้นให้ได้รับความสะดวกและรวดเร็วขึ้นเอง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114.

² วอลเตอร์ เอฟ เวลลา, เรื่องเดิม, หน้า 45.

³ ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 16 .

⁴ หจข. ร. 5 กษ 9. 2/46 ประกาศกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องขอมคลองแสนแสบ ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448).

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

การชดชดลองในสมัยอยุธยาและรัชกาลที่ 1 นั้น ใช้แรงงานเกณฑ์เป็นสำคัญ มาเริ่มเปลี่ยนเป็นจ้างเงินชดในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้รับความนิยมอย่างกว้างขวางในสมัยต่อมา การเกณฑ์แรงงานมาชดนั้น รัฐบาลไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอะไรเลย เพราะถือว่าเป็นหนี้ของราษฎรที่มาเข้าเฝ้ารับราชการอยู่แล้ว เขาเหล่านี้ต้องเอาเสบียงอาหารมาเอง เอาเครื่องใช้ไม่สอยเท่าที่พอจะหาได้มาเอง และมาทำงานให้รัฐบาลโดยไม่ได้รับค่าตอบแทนจากแรงงานของตนแต่อย่างใด การใช้แรงงานเกณฑ์ชดชดลองนั้น มีผลเสียเช่นกัน คือ เสียเวลาในการชดชดลองนานมาก และชดได้ไม่ดีเท่าที่ควร เพราะแรงงานเกณฑ์ขาดประสบการณ์ในการชด ชดเครื่องมือชดที่มีประสิทธิภาพ และขาดความกระตือรือร้นที่จะชดชดเลย เนื่องจากไม่ได้รับผลประโยชน์จากงานที่ตนทำเลย

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 ภาวะการค้าขายกับต่างประเทศขยายตัวขึ้นกว่าแต่ก่อนมาก ทำให้เศรษฐกิจของประเทศฟื้นตัวไ้รวดเร็ว ในขณะที่เกี่ยวกันความสำคัญของเงินตราก็เพิ่มพูนขึ้นตามลำดับ เพราะการซื้อสินค้ากับต่างประเทศนั้นอาศัยเงินตราเป็นสื่อกลาง รัฐบาลจึงหาวิธีการหาเงินตรามาใช้จ่ายเพื่อการนี้ โดยพยายามหารายได้จากพวกแรงงานเกณฑ์หรือไพร่นั่นเอง จะเห็นได้ว่าการเกณฑ์แรงงาน ตั้งแต่เดิมนั้น บรรดาผู้ขายซึ่งมิได้เป็นทาส คือ ผู้ขายไทยที่บรรลุนิติภาวะแล้ว ยกเว้นเชื้อพระวงศ์ ขุนนาง ภิกษุ และทาส จะต้องมาทำงานให้รัฐบาลมี 3 เดือน¹ และในรัชกาลที่ 3 ยอมให้ขายฉกรรจ์ชำระเงินแทนได้ โดยคิดราคา 6 บาทต่อเดือน² คือปีละ 18 บาทนั่นเอง

¹ วอลเตอร์ เอฟ เวลลา เรื่องเดิม หน้า 45

² สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีนาถ "คำนำในราชบัณฑิตยสถาน"

ส่วนหาผู้ที่ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานผู้เป็นนายจะต้องจ่ายให้รัฐบาล
เป็นรายปีคนละ 5 บาท ¹ และชาวจีนเสีย 6 สลึงต่อ 3 ปี โดยไม่ต้องถูกเกณฑ์
แรงงาน ²

ควมพิจารณาเช่นนี้ ทำให้รัฐบาลมีเงินตราที่จะค้าขายกับต่างประเทศได้
มากขึ้น การค้าลดลงตัวขึ้น ขณะเดียวกันรัฐบาลก็หันไปจ้างจีนชุกคลองแทนแรงงาน
เกณฑ์ ซึ่งนอกจากจะมีความชำนาญกว่าแล้วยังประหยัดค่าใช้จ่ายในการชุกคลอง
อีกด้วย *

¹ H.G. Quaritch Welles, Ancient Liamese Government and Administration, London, 1934. P. 200.

² เรื่องเดียวกัน.

* เพื่อให้เข้าใจง่ายขอยกตัวอย่างเปรียบเทียบกับคลองมหาไชยชลมารค
ซึ่งชุกในสมัยพระพุทธเจ้าเลื้อ มีระยะทางยาวเพียง 340 เส้น แต่ใช้แรงงานเกณฑ์
ถึง 30,000 คน ชุกนานกว่า 1 ปี ถ้าแรงงานเหล่านี้เสียเงินแทนคนละ 18 บาท
ต่อปีก็จะเป็นจำนวนเงินถึง 540,000 บาท เมื่อเปรียบเทียบกับการชุกคลองแสนแสบ
ในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีระยะทางยาวถึง 1,337 เส้น 19 วา 2 คอก ใช้เวลา
ชุกนานถึง 3 ปี แต่เสียเงินค่าจ้างจีนชุกเพียง 96,000 บาท ถ้าใช้แรงงานเกณฑ์
ชุกคลองแสนแสบคงต้องโซกนไม่ต่ำกว่า 30,000 คน เช่นกัน และคงชุกไม่เสร็จ
ภายใน 1 ปี เพราะระยะทางยาวกว่าคลองมหาไชย ฯ ในที่นี้สมมุติให้แรงงานเกณฑ์
ชุกคลองแสนแสบเสร็จภายใน 1 ปี เมื่อคิดเป็นเงินตราที่จะได้รับจากแรงงานเกณฑ์
ที่ใช้ชุกคลองสายนี้ในกรณีที่พักเขาจะเสียเงินแทน จะได้เงินเป็นจำนวนถึง 540,000
บาท แต่รัฐบาลจ้างจีนชุกจะเสียเงินเพียง 96,000 บาท รัฐบาลจึงมีเงินเหลือ
จากการจ้างจีนชุกคลองแทนการเกณฑ์แรงงานถึง 444,000 บาท ตัวเลขนี้อาจ
ไม่ถูกต้องนัก แต่เป็นแนวโน้มได้ว่า การจ้างจีนชุกคลองนี้ใช้ทุนน้อยกว่าการ
ใช้แรงงานเกณฑ์ชุกคลอง ในเมื่อรัฐบาลต้องการเงินแทนแรงงานเกณฑ์.

สิ่งที่น่าสังเกตอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า การชุกคลองเห่าที่ผ่านมานั้น ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นจากพระราชดำริของกษัตริย์หรือความเห็นชอบของกษัตริย์ ผู้ที่รับสนองส่วนใหญ่ก็เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ การชุกคลองเช่นนี้จึงเกิดขึ้นจากการที่กษัตริย์ทรงเห็นประโยชน์เป็นสำคัญ ราษฎรไม่มีโอกาสที่จะชี้แนะหรือมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในการชุกคลองแต่ละสายเลย ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่การชุกคลองเห่าที่ผ่านมามอาจไม่ตรงกับความต้องการของราษฎรโดยตรง

จากที่กล่าวมานั้น เห็นได้ว่า คลองชุกสมัยรัชกาลที่ 3 ดำเนินตามแบบอยุธยา คือ ชุกขึ้นเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญมากกว่าที่จะชุกเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูก แม้ว่าในสมัยนี้จะมีการทำสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ตาม ไทยก็ห้ามส่งข้าวออกไปขายต่างประเทศ ดังนั้นจึงไม่มีแรงกระตุ้นที่มากพอที่จะทำให้ราษฎรเร่งเพิ่มผลผลิตข้าวของตน ในเมื่อผลผลิตที่มีอยู่นั้นมีพอกินพอใช้อย่างเพียงพออยู่แล้ว.

บทที่ 3.

คลองขุดในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5.

คลองขุดในสมัยรัชกาลที่ 4

สมัยรัชกาลที่ 4 ภาวะเศรษฐกิจของประเทศเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับ เนื่องจากการค้าขายกับต่างประเทศ ทำให้บ้านเมืองมีความสมบูรณ์มั่นคงขึ้นกว่า รัชกาลก่อน ๆ ศักดิ์ฐานะของทั้งของข้าราชการและราษฎรหนาแน่นมากขึ้น จนต้องขยายไปอยู่นอกเขตพระนครเสียโดยมาก ¹ จึงเกิดความจำเป็นที่จะต้องขยายขอบเขตพระนครให้กว้างขวางออกไปอีกเพื่อให้เหมาะสมกับความเจริญเติบโตของบ้านเมือง แนวเขตของพระนครเท่าที่เข้ามาในนั้นจะมีการขุดคลอง เพื่อเป็นคูเมืองสำหรับป้องกันข้าศึก เห็นได้ชัดทั้งในสมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งข้าศึกที่สำคัญในสมัยนั้นคือพม่า ในสมัยรัชกาลที่ 4 ชาวตะวันตกได้เข้ามาคุกคามไทยแทนพม่า พระองค์จึงทรงต้องหาวิธีการทุกอย่างที่จะป้องกันประเทศให้ปลอดภัย การขุดคลองคูเมืองยังเป็นวิธีหนึ่งที่ยอมรับกันอยู่ในสมัยของพระองค์ ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อมีการขยายเขตพระนครออกไป พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองคูเมืองขึ้น ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า

“ — — — ทุกวันนี้บ้านเมืองเจริญยิ่งขึ้น ผู้พลก็มากกว่าแต่แรกสร้างกรุงหลายเท่า ควรที่จะขยายพระนครให้กว้างออกไปอีกชั้นหนึ่ง จึงโปรดเกล้าฯ

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ 4 (พระนคร: องค์การฯ ของคุรุสภา, 2504), หน้า 95.

แผนที่ 5
แผนที่โครงการ
สมัยรัชกาลที่ 4

คลองบางกอกใหญ่
คลองบางลำพู
คลองวัดสุทัศน์
คลองวัดสุทัศน์
คลองวัดสุทัศน์
คลองวัดสุทัศน์

ให้ ๗๗๗ หัวเจ้านาน ท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งว่าที่พระสมุหกลาโหมเป็น
แม่กอง เจ้าหมื่นไวยวรนาถเป็นกงสี จ้างจีนซุกคลองคูพระนครออกไปอีกชั้น
หนึ่ง — — —¹

คลองสายนี้ซุกตั้งแต่มฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาปากตะวันตกที่ไต้หวัน
เทวราชกุญชร ผ่านคลองมหานาคไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาปากตะวันออกที่เหนือ
วัดแก้วแจ่มฟ้า ถือว่าเป็นคูพระนครชั้นนอก กว้าง 10 วา ลึก 6 ศอก ยาว
137 เส้น 10 วา สิ้นค่าจ้างซุกเป็นเงิน 27,500 บาท ซุกเสร็จในปีชวด
พ.ศ. 2397 * พระราชทานนามว่า คลองผดุงกรุงเกษม ²

คลองผดุงกรุงเกษม เป็นคลองสายที่ 3 ที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยา
เข้าด้วยกัน คลองสายที่ 1 คือ คลองคูเมืองซึ่งซุกในสมัยธนบุรี และคลองรอบ
กรุง ซึ่งซุกในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นสายที่ 2 คลองทั้งสามสายนี้แบ่งพื้นที่ในบริ-
เวณดังกล่าวออกเป็น 3 ส่วนด้วยกัน (ดูแผนที่ที่ 2 และแผนที่ที่ 5) แต่ละส่วน
จะมีคลองเชื่อมถึงกันได้ สำหรับช่วงระหว่างคลองคูเมืองกับคลองรอบกรุงนั้น
มีคลองวัดเทพธิดาราม และคลองวัดสุทัศน์เชื่อมติดต่อกันได้ ส่วนช่วงระหว่าง
คลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษมนั้นก็มีคลองมหานาคเชื่อมติดต่อกันได้
เช่นเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้การคมนาคมจากคลองผดุงกรุงเกษมมายังคลอง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

* ซุกในปีกุน จ.ศ. ๑213 (พ.ศ. 2394).

² เรื่องตำนานสถานที่และวัดต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงสร้าง, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาภิกรหิณี โปรดให้
พิมพ์ในงานฉลองพระชันษา เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2468, หน้า 32.

รอบกรุง และคลองคูเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งของพระบรมมหาราชวังเป็นไปได้อีกโดยสะดวก ทำให้การติดต่อถึงกัน การค้าขายและการปกครองในบริเวณนี้เป็นไปสะดวกและความสะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น

คลองผดุงกรุงเกษมนั้น เมื่อขุดเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างป้อมตามแนวคลอง เป็นระยะห่างกันประมาณ 12 เส้น รวม 8 ป้อมด้วยกัน * ภายหลังหวังว่า เมื่อเวลาที่มีศึกสงครามจะได้เป็นที่สนใจแก่ไพร่บ้านพลเมือง ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงพระนคร กับเพื่อต้องการให้ลูกคานานาประเทศที่เข้ามาค้าขายไม่ประมาทกำลังของไทยเมื่อเห็นป้อมคูเมืองมั่นคงแข็งแรง ¹

คลองสายนี้นับเป็นคลองคูเมืองคลองสุดท้ายที่มีในประเทศไทย ทั้งนี้เนื่องจากศัตรูเปลี่ยนจากชาวเอเชียด้วยกันเป็นชาวตะวันตก ซึ่งมีอาวุธและวิธีการรบที่ดีกว่าไทย มีปืนใหญ่ที่มีวิธีการทำงานใกล้เคียงกับปืนใหญ่ที่ประจำ

* ป้อมต่าง ๆ ทั้ง 8 ป้อม มีชื่อดังต่อไปนี้

1. ป้อมป้องปัจจามิตร	อยู่ที่ปากคลองสาน
2. ป้อมปึกบัวนิก	อยู่ที่ปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านใต้
3. ป้อมอีกเหี่ยมหาญ	มีแต่ชื่อป้อม ไม่มีตัวป้อม
4. ป้อมฉลาญไฟรีราบ	อยู่ตรงตลาดหัวลำโพง
5. ป้อมปราบศัตรูพ่าย	อยู่ริมวัดพลับพลาไชย
6. ป้อมทำลายแรงปรบัณ	อยู่ตรงมุมถนนหลานหลวง
7. ป้อมกำลังคัสกร	อยู่ตรงถนนราชดำเนิน
8. ป้อมพระนครรักษา	อยู่ริมวัดชนะนาค

ดู เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ — — —, เรื่องเดิม, หน้า 33.

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 95.

อยู่ตามป้อมต่าง ๆ ของไทย ฉะนั้นการซุกหรือการสร้างป้อมจึงไม่มีประโยชน์
มากนักในการป้องกันประเทศ เพราะข้าศึกสามารถจะทำร้ายได้ แม้จะอยู่ใน
ที่ห่างไกล

ด้วยเหตุนี้เองรัชกาลที่ 5 จึงไม่ทรงซุกคลองคูเมือง เมื่อบ้านเมือง
ขยายตัวออกไปอีก ตรงกันข้ามกลับโปรดเกล้าฯ ให้รื้อป้อมที่สร้างในสมัยรัชกาล
ที่ 4 ออกเสีย เพราะทรงเห็นว่าไม่มีประโยชน์เท่าใดนัก คงเหลือไว้เพียง
2 ป้อม ที่ปลายคลองทั้งสองข้าง ซึ่งทะลุออกแม่น้ำเจ้าพระยา คือ ป้อมป้อง-
ปัจจามิตร กับป้อมปิคปัจนิก¹

ต่อมาไทยได้ทำสัญญาวารังกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 การค้าขาย
ตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว ขณะเดียวกันชาวตะวันตกก็เข้ามาตั้งถิ่นฐานในไทยเพิ่มมาก
ขึ้นตามลำดับ พวกที่เข้ามามีทั้งพ่อค้าและพวกสอนศาสนา คนเหล่านี้เมื่อเข้า
มาอยู่เมืองไทยก็ต้องปฏิบัติตามข้อผูกพันที่มีอยู่ในสัญญาวารังในส่วนที่เกี่ยวกับ
ที่อยู่อาศัย แม้ว่ารัฐบาลจะยินยอมให้ชาวตะวันตกอยู่อาศัยได้ในประเทศไทยก็
ตาม แต่ก็ต้องมีข้อจำกัดในเรื่องขอบเขตที่อยู่อาศัย โดยกำหนดให้ชาวตะวันตกอยู่
อาศัยได้เฉพาะบริเวณที่ห่างกำแพงพระนครออกไปโดยรอบ 200 เส้น หรือ
4 ไมล์ หรือภายในระยะเวลาเดินทาง 24 ชั่วโมง ซึ่งได้แก่บริเวณจากกรุง-
เทพฯ ไปถึงปากน้ำบางพุทรา ลพบุรี สระบุรี บางชนาก ศรีราชา เพชรบุรี
สมุทรสงคราม ราชบุรี และสุพรรณบุรี² สำหรับบริเวณใกล้กรุงเทพฯ นั้น

¹ เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ — — —, เรื่องเดิม, หน้า 33.

² "ประกาศว่าด้วยการประพฤติต่อฝรั่งเศส อังกฤษ และอเมริกันที่เข้า
มาอยู่ในเมืองไทย", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2400
(พระนคร: องค์การฯ ของคุรุสภา, 2503) หน้า 204.

ส่วนใหญ่จะให้อยู่ทางคานีโตของตัวเมืองตามชายฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา¹ ซึ่งหมายความว่า เมื่อคนเหล่านี้จะขึ้นมากรุงเทพฯ ก็จะต้องนั่งเรือทวนกระแสน้ำขึ้นมาเป็นระยะทางไกลและใช้เวลาหลายวัน² แต่ทำไมต้องการทวนกระแสน้ำก็จะต้องรอนกว่าน้ำทะเลจะขึ้นหนุนแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นมา ซึ่งยอมไม่สะดวกและเป็นอุปสรรคแก่การค้าขายอย่างมาก

เพื่อแก้ไขความยากลำบากที่ตนประสบอยู่ ชาวตะวันตกจึงพากันร้องเรียนรัชกาลที่ 4 ขอไปตั้งห้างค้าขายใต้ปากคลองพระโขนงตลอดถึงบางนา โดยร้องขอให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บางนา มาตลอดคลองผดุงกรุงเกษม³ เพื่อพวกตนจะได้มาค้าขายที่กรุงเทพฯ ได้โดยสะดวกและรวดเร็ว รัชกาลที่ 4 เองก็ไม่ทรงขัดข้อง คงเป็นเพราะทรงต้องการส่งเสริมการค้าขายให้ขยายตัวมากยิ่งขึ้นประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งการที่คนเหล่านี้ไปอยู่ที่ทางไกลออกไปนั้น จะเป็นการตัดปัญหาเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ ระหว่างชาวตะวันตกกับรัฐบาลไปได้⁴ ดังนั้นในปีมะเส็ง พ.ศ. 2400 พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นแม่กองขุดคลองต่อจากคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งนอกตรงหัวลำโพงไปออกคลองพระโขนง คลองนี้กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ยาว 207 เส้น 2 วา 3 ศอก เอาดินขึ้นมาถมขนานไปกับลำคลอง สิ้นค่าใช้จ่ายไป 16,633 บาท

¹ เกอกูล ยืนยงอนันต์, เรื่องเดิม, หน้า 13.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 184.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

พระราชทานนามว่า คลองถนนตรง ¹ แต่เมื่อคลองขุดเสร็จแล้ว พวกชาว
ตะวันตกก็ไม่ลงไปอยู่ที่บางนา เพราะเห็นว่าไกลนัก จึงขอยู่ที่เดิม ²

แม้รัชกาลที่ 4 ไม่ทรงพอพระทัยนักที่ชาวตะวันตกปฏิเสธที่จะไปอยู่
บางนาตามที่ตนได้แจ้งความจำนงค์ไว้แต่เดิม แต่ว่าพระองค์ก็ทรงเห็นความจำเป็น
ที่จะต้องเสริมสร้างความเข้าใจอันดีระหว่างกันทั้งสองฝ่าย ดังนั้นเมื่อชาว
ตะวันตกขอร้องให้ขุด คลองสีลม พระองค์จึงไม่ทรงขัดข้อง

ชาวตะวันตกนั้น เมื่ออยู่ประเทศของตนนิยมขี่ม้าขี่รถเที่ยวไปตามที่ต่าง ๆ
เพราะเห็นว่านอกจากจะทำให้สดชื่นแล้วยังเป็นการออกกำลังกายไปในตัวด้วย
พอมายู่เมืองไทยไม่มีถนนที่จะทำเช่นนั้นได้ จึงไม่ได้ออกกำลังกายตามความ
เคยชินของตน ทำให้เกิดเจ็บป่วยบ่อย ๆ ³ พวกเขาก็จึงขอร้องให้รัชกาลที่ 4
ทำถนนให้ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่กองตัดถนน
รวม 3 สาย สายหนึ่งจากคลองบางรักมาถึงคลองถนนตรง โดยขุดคลองเอา
มูลดินขึ้นถมเป็นถนน คลองและถนนสายนี้ให้ชื่อว่า สีลม เฉพาะคลองกว้าง
6 วา ลึก 6 ศอก ยาว 68 เส้น 16 วา ใช้จ่ายไป 8,193 บาท ⁴ โดยใช้
เงินพระราชทานทรัพย์ทั้งสิ้น ไม่ได้ใช้เงินของชาวตะวันตก ซึ่งเป็นผู้ร้องขอเลย

¹ เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุ ๆ ——— . เรื่องเดิม, หน้า 34.

² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 184.

³ เรื่องเดิม, หน้า 6.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

จริงอยู่คนไทยยอมไ้ประโยชน์จากคลองเหล่านี้บ้าง แต่ผู้ที่ได้รับประโยชน์ที่แท้จริงนั้นคือ ชาวตะวันตก ซึ่งน่าจะช่วยเหลือบ้างตามสมควร เพราะถ้าคนเหล่านี้ไม่ร้องขอ ก็คงไม่ขุดในบริเวณนี้ แต่จะขุดในบริเวณอื่น ซึ่งเห็นว่ามีประโยชน์ต่อการคมนาคมและเศรษฐกิจของประเทศ ดังจะเห็นได้จากการขุดคลองเจดีย์บูชา มหาสวัสดิ์ ภาษีเจริญ และดำเนินสะดวกในเวลาต่อมา

จากข้อกำหนดในสนธิสัญญามาวริง ในส่วนที่เกี่ยวกับการค้านั้น แม้ว่าไทยจะยอมให้มีการซื้อขายข้าวออกนอกประเทศก็ไม่ได้หมายความว่า ภาวะการค้าข้าวจะกระเทืองขึ้นอย่างฉับพลัน โดยข้อเท็จจริงแล้ว หลังจากการทำสัญญามาวริง ภาวะการค้าน้ำตาลยังขึ้นหนากว่าสินค้าประเภทอื่น เพราะเป็นสินค้าที่ชาวตะวันตกต้องการมาก และเป็นสินค้าที่มีกำไรมากเช่นกัน ดังนั้นการขุดคลองในระยะนี้จึงมีเป้าหมายเพื่อการขนส่งอ้อยและน้ำตาลเป็นสำคัญ ¹

สำหรับการปลูกอ้อยนั้น ปลูกกันมากที่นครชัยศรี ² ซึ่งหมายความว่าเมืองนี้เป็นแหล่งผลิตน้ำตาลที่สำคัญควบคู่กัน จะเห็นได้ว่าในปี พ.ศ. 2408 มีโรงงานน้ำตาลริมแม่น้ำนครชัยศรีถึง 23 แห่ง ³ ภาวะการกาน้ำตาลของไทยเจริญรุ่งเรืองมาก และพุ่งขึ้นถึงขีดสุดในช่วงปี พ.ศ. 2393 ถึง พ.ศ. 2410 ⁴

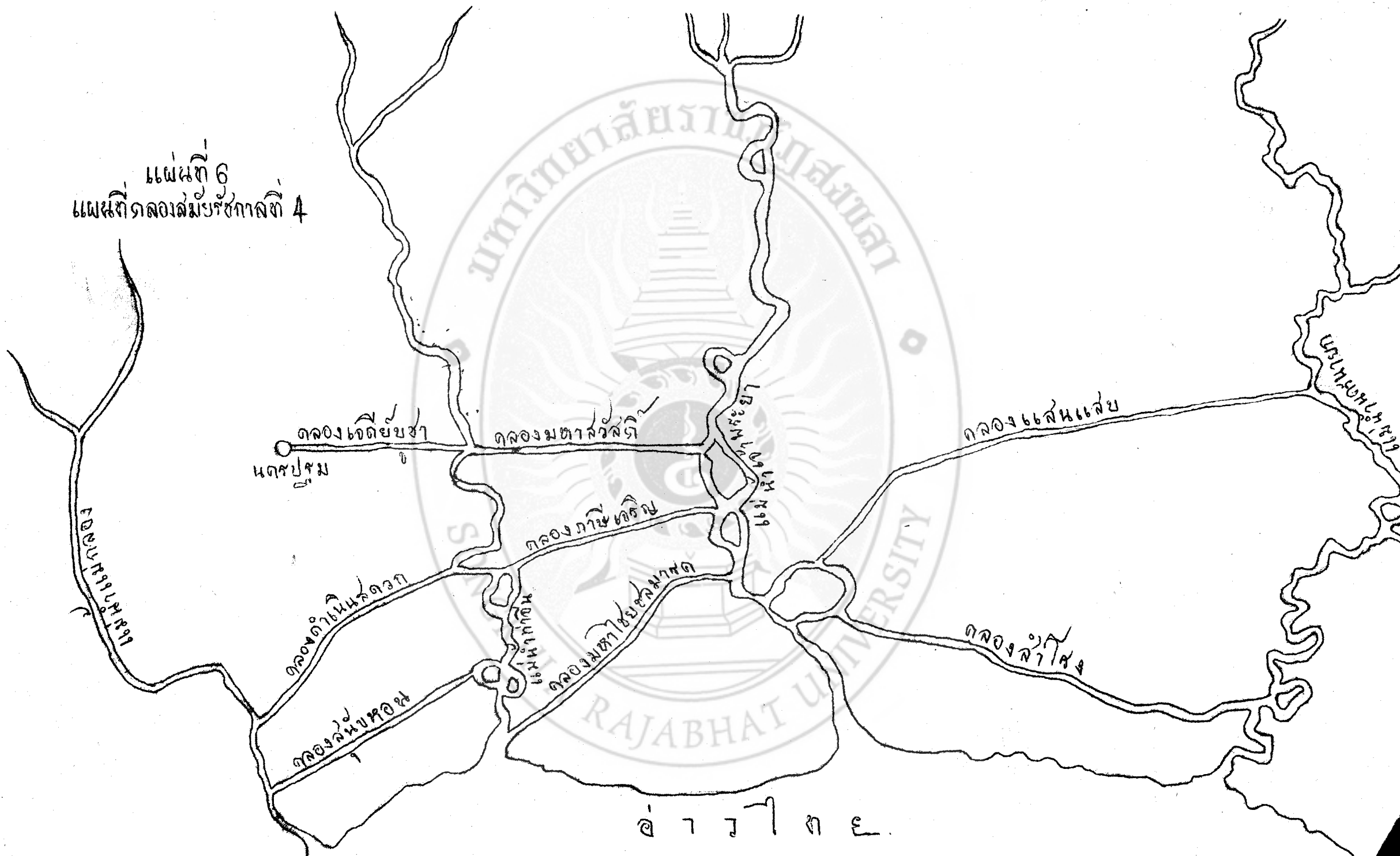
¹ ชีเกฮารุ ทานาเบ้, เรื่องเดิม, หน้า 86.

² ปาลเลอกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 95.

³ James C. Ingram, เรื่องเดิม, หน้า 123 - 124.

⁴ D.E. Malloch, Siam: Some General Remarks on it

แผนที่ 6
แผนที่คลองลุ่มน้ำกาลิ 4

อ. ว. ก. ๕.

ภาวะการณ์เช่นนี้ ทำให้ไทยกระตือรือร้นที่จะส่งเสริมและอำนวยความสะดวกให้การค้าน้ำตาลขยายตัวรวดเร็วยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงมีการชุกคลองเจดีย์บูชา ภาษีเจริญ และดำเนินสะดวกเพื่อให้สามารถลำเลียงน้ำตาลจากแหล่งผลิตมาสู่ตลาดได้อย่างสะดวก¹ ในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ชุกคลองเจดีย์บูชา เพื่อให้เป็นเส้นทางบูชาพระเจดีย์ คลองนี้ชุกตั้งแต่ตำบลหน้าน้ำไปถึงพระราชวังซึ่งสร้างใหม่ แล้วเลี้ยวแยกไปถึงเขตวัดพระงามเป็นที่สุด ระยะทาง 449 เส้น กว้างตั้งแต่ 5 วาจนถึง 8 วา ลึก 6 ศอก ล้นค้างชุก 64,363 บาท พระยาสุนทรบุรีศรีพิไชยสงคราม ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครไชยศรี เป็นผู้ชุก แต่จะชุกเมื่อไรไม่ปรากฏชัด ใดก็ตามแต่เพียงว่า ในปีฉลู พ.ศ. 2396 รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เป็นแม่กองทำการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ใดกะทางจะชุกคลองจากแม่น้ำนครชัยศรีเข้าไปจนถึงบริเวณพระปฐมเจดีย์ แต่การยังค้างอยู่จนสมเด็จเจ้าพระยาฯ ถึงพิราลัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทำการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ต่อ² เป็นที่เข้าใจกันว่าคงมีประโยชน์ในการ

¹ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452), พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมอาบ ต.จ. ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ สุสานวัดเทพศิรินทราวาส 21 ธ.ค. 2504 หน้า 2 - 4.

² หจข. ร. 5 กษ 9. 2/33 ชุกคลองเจดีย์บูชา, เรื่องตำนานสถานที่ และวัตถุต่าง ๆ เรื่องเดิม, หน้า 42 ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 230. ดูประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401 - 2404) เรื่องเดิม, หน้า 20 และคูประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 133.

ขนส่งอ้อยและน้ำตาลด้วย¹ ทั้งนี้เนื่องจากชุกในเขตเมืองนครชัยศรี ซึ่งเป็นแหล่งผลิตอ้อยขนาดใหญ่ ทำให้การขนส่งอ้อยมายังแม่น้ำท่าจีนเป็นไปได้สะดวกขึ้น

สำหรับคลองภาษีเจริญนั้น ชุกขึ้นเพื่อให้เป็นทางค้าขายและเพื่อความสะดวกในการขนส่งอ้อยและน้ำตาล ทั้งนี้จะเห็นได้จากแนวความคิดของพระภิกษุสัมมัตติปริวรรต (ยิ้ม) ผู้เสนอให้มีการขุดคลองสายนี้ขึ้น ซึ่งนอกจากท่านจะเป็นเจ้าภาษีฝิ่นแล้วยังมีโรงหีบอ้อยอยู่ที่บ้านคอนไก่ก่ (คอนกะฐี) แขวงเมืองสมุทรสาครอีกด้วย ท่านได้กราบบังคมทูลให้ขุดคลองสายนี้จากบ้านคอนไก่ก่มาออกคลองบางกอกใหญ่ริมวัดปากน้ำ ยังผลให้การขนส่งน้ำตาลในบริเวณนี้มายังกรุงเทพ ฯ สะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น การเสนอเช่นนี้ส่วนหนึ่งก็เพื่อประโยชน์ของท่านเองด้วย เพราะโรงหีบอ้อยของท่านอยู่ปลายคลองอีกก้านหนึ่ง จึงกระตือรือร้นมากที่จะให้มีการขุดคลองสายนี้ให้ได้ ถึงแม้ว่ารัชกาลที่ 4 จะทรงตอบว่าไม่มีเงินทุนจะใช้ขุดอย่างเพียงพอ ท่านก็พยายามเสนอแนะว่า เมืองอื่นเขาขุดคลองไม่ต้องเอาเงินแผ่นดินมาใช้ เป็นแต่เขาเรียไรกัน ถ้าไม่พอจึงขออำนาจแผ่นดินช่วย พร้อมกันนั้นก็ออกความคิดเห็นเป็น 2 อย่าง คือ 1) เก็บเงินจากเรือแพที่เดินเข้าออก 2) ตั้งโรงหว่านที่เมืองนครไชยศรี และเมืองสมุทรสาคร 3 ปี เพื่อเอาเงินเป็นค่าจ้างขุด²

ในที่สุดรัชกาลที่ 4 ก็โปรดเกล้า ฯ ให้พระภิกษุสัมมัตติปริวรรต (ยิ้ม) เป็นแม่กองขุดคลองสายนี้ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. 2410 ขุดตั้งแต่คลองบางกอกใหญ่

¹ ชีเกฮารุ ทานาเบ้, เรื่องเดิม, หน้า 86.

² พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสสมณศรราชบุรี ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452), เรื่องเดิม, หน้า 2 - 3, และกฎประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 20.

ริมวัดปากน้ำไปออกแม่น้ำท่าจีนที่ตำบลคอนไก่อี เป็นระยะทางยาว 620 เส้น
กว้าง 7 วา ลึก 5 ศอก ทรงเห็นว่าการขุดคลองเพื่อเก็บเงินคั้นกงไม่ได้เท่าไร
จึงโปรดเกล้าฯ ให้หักเงินภาษีที่ดินกันเป็นส่วนที่พระภาษีสมบัติบริบูรณ์จะต้องส่ง
คลัง พระราชทานเป็นค่าจ้างในการขุดคลองเป็นเงิน 112,000 บาท ขุดเสร็จ
ในปีมะเมีย พ.ศ. 2415 ¹ คลองสายนี้ต่อมาได้กลายเป็นคลองที่สำคัญในการ
ค้าขายระหว่างหัวเมืองในแม่น้ำท่าจีนกับกรุงเทพฯ ²

ในขณะที่ยกคลองภาษีเจริญนั้น ก็มีการขุดคลองดำเนินสะดวก เกือบจะ
พร้อมกันไป เพียงแต่คลองดำเนินสะดวกขุดก่อนหน้าเล็กน้อย ความจริงแล้วคลอง
ทั้ง 2 สายนี้ตามที่กะการแล้ว จะขุดพร้อมกัน โดยมีแนวคลองเชื่อมโยงต่อกัน
จนถึงกรุงเทพฯ เพื่อช่วยให้การขนส่งอ้อยและน้ำตาลเป็นไปได้โดยสะดวก
คลองดำเนินสะดวกเชื่อมโยงสมุทรสงคราม ราชบุรี และสมุทรสาครเข้าด้วยกัน
ส่วนคลองภาษีเจริญจะเชื่อมโยงระหว่างสมุทรสาครกับกรุงเทพฯ ลักษณะเช่นนี้
จะทำให้การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับราชบุรี และสมุทรสาครเป็นไปได้
โดยสะดวกอีกด้วย

¹ พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จ
ประพาสมณฑลราชบุรี, เรื่องเดิม, หน้า 2 - 3 ดู เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุ
ทาง ๆ - - -, เรื่องเดิม, หน้า 43 และดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม,
หน้า 103.

² ร.ท.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม), "ประกาศขุดคลอง
ภาษีเจริญ" ประชุมกฎหมายประจำศักราชที่ 5 เล่ม 11 (พระนคร: โรงพิมพ์
เคลิเมนต์, 2478), หน้า 220.

สำหรับคลองดำเนินสะดวกนั้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ว่าที่สมุหกลาโหม เป็นแม่กองขุด เมื่อปีชวด พ.ศ. 2409 เสร็จในปีมะโรง พ.ศ. 2411 เชื่อมระหว่างแม่น้ำท่าจีนที่ตำบลบางยางกับแม่น้ำแม่กลองที่ตำบลบางนกแขวก ระยะทาง 840 เส้น ขนาดคลองกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ออกเงินค่าขุดคลอง 80,000 บาท รัชกาลที่ 4 พระราชทาน 32,000 บาท รวมเป็นเงินค่าขุดคลองทั้งสิ้น 112,000 บาท ¹

อันที่จริงเงินที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ออกเป็นค่าขุดคลองนั้น ไม่ใช่ของท่าน เป็นเงินที่รัชกาลที่ 4 พระราชทานให้สร้างวัดที่เพชรบุรี โดยเอาเงินจากภาษีน้ำตาลที่เก็บได้ในท้องถื่นดังกล่าวใช้จ่าย ภายหลังเมื่อสร้างวัดเสร็จเรียบร้อย เงินภาษีน้ำตาลท่านไม่ส่งคืนคลัง คลังจึงไม่ทราบว่าเป็นจำนวนเท่าใด เมื่อมีการขุดคลองดำเนินสะดวก ท่านก็เอาเงินจำนวนนี้ออกใช้จ่าย แต่กลับบอกว่าเงินของท่าน ดังนั้นท่านจึงอ้างสิทธิ์เป็นเจ้าของที่สองฝั่งคลอง โดยแจกจ่ายให้แกภรรยา พี่น้อง ลูกหลาน และคนซึ่งมาฝากตัว แต่ท่านผู้นั้นจะจับจองต้องเสียเงินมากบ้างน้อยบ้าง ²

การขุดคลองแจกที่ดินให้แก่บุตรหลานนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องใหญ่ ความจริงแล้วในระยะใกล้ ๆ กันนั้นเอง รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาวิวัฒน์มหาโกษาธิบดี จ้างเงินขุดคลองมหาสวัสดิ์ เมื่อปีวอก พ.ศ. 2403 เสร็จใน

¹ เรื่องตำนานสถานที่และวัดต่างๆ -- --, เรื่องเดิม, หน้า 43, และดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 126.

² พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสกข์ประพาสมณฑลราชบุรี, เรื่องเดิม, หน้า 3.

ปีเดียวกัน ชุกตั้งแต่แม่น้ำอมวักไซพุกนมาลา ไปออกแม่น้ำท่าจีนที่เหนือศาลเจ้า
 สุนิน เป็นระยะทางยาว 676 เส้น ชุกแกลดองเกา 8 เส้น รวมระยะทาง 684
 เส้น กว้าง 7 วา ลึก 6 ศอก สิ้นค่าจ้างเงินชุก 88,120 บาท * เมื่อชุกเสร็จ
 แล้ว โปรดเกล้า ๑ ไทยกที่นา 2 มั่งคลองในเขตแขวงเมืองนนทบุรีบ้าง แขวง
 เมืองนครชัยศรีบ้าง เป็นที่นา 16,200 ไร่ แบ่งเป็น 50 ส่วน ไร่ละ
 324 ไร่ พระราชทานแก่พระราชโอรส พระราชธิดา¹ นอกจากนี้ก็ใช้เป็นคลอง
 สำหรับเสด็จพระราชดำเนินพระปฐมเจดีย์²

การพระราชทานที่ดินสองฝั่งคลองให้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา
 เพื่อทำเป็นที่นา นั้น ไม่ได้รับผลสำเร็จตามที่ตั้ง เป้าหมายเอาไว้ เพราะเจ้านาย

* เงินที่ใช้ชุกนั้นส่วนใหญ่เป็นเงินของยายเงิน ซึ่งเป็นท้าวเทพอากรเจ้าตลาด
 เมื่อถึงแก่กรรมในรัชกาลที่ 3 บุตรหลานแบ่งทรัพย์สินมรดกเป็นความกัน ทรงพระราช-
 คำริว่า ท้าวเทพอากรมั่งมีเพราะทำตลาด บุตรหลานจะมาแย่งมรดกกันมากนัก
 ไม่ชอบ จึงโปรดให้ไปขนาเอาเงินมาไว้ในพระคลัง 80,000 บาท บุตรข้าทาส
 ทหารยี่สิบของที่เหลืออยู่ที่โปรดให้แบ่งกันตามบุญใหญ่บุญน้อย ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 จึง
 พระราชทานเงินรายนี้เป็นค่าแรงเงินชุกคลอง ส่วนที่ยังขาดอยู่ใช้เงินพระคลัง
 80,000 บาท และของเจ้าพระยาวิวงศ์ มหาโกษาธิบดีอีก 120 บาท คุเรื่อง
 ตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ———— เรื่องเดิม, หน้า 41. และดูเจ้าพระยา
 ทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 181.

¹ หจข. ร. 5 กษ 3. 3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยา
 ดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยต่อรัชกาลที่ 5 วันที่ 1 มิถุนายน
 พ.ศ. 2446 ที่ 72/2418 และดูประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 134.

² พระราชทัณฑ์เลขา ———— เรื่องเดิม, หน้า 3.

[illegible]

၁၇၇၇ ခု

ที่ได้รับพระราชทานยังทรงพระเยาว์อยู่มาก ไม่สามารถดูแลได้ ต้องปล่อยให้
ผู้จัดการ หรือผู้ที่ทำหน้าที่แทนไปตามใจชอบ ในเวลานั้นคนทำนาก็มีน้อย ที่รกร้าง
ว่างเปล่ามีมาก ผู้ที่ไปทำนาก็ทำพอกำลังของตนไม่เต็มเนื้อที่ที่พระราชทาน ทั้งๆ
ที่พระองค์ยกเว้นค่านาให้ตลอดไปจนกว่าจะต้องทำตราแ่งใหม่¹

กล่าวโดยทั่วไปแล้ว คลองที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นส่วนใหญ่ขุดเพื่อ
การคมนาคมและการค้าขายเป็นสำคัญ บริเวณที่ขุดคลองเน้นหนักอยู่ทางฝั่งตะวันออก
ของแม่น้ำเจ้าพระยา อย่างไรก็ตามเริ่มมีการขุดคลองมหาสวัสดิ์เพื่อพัฒนา
ที่ดินรกร้างว่างเปล่าให้เป็นไร่นา ถึงแม้ว่าไม่บรรลุเป้าหมายที่วางไว้และยัง
เป็นกิจกรรมของชุมชนชั้นสูงก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นแนวโน้มของชนชั้นสูงที่เริ่ม
สนใจกรรมสิทธิ์ในที่ดินกันบ้างแล้ว แนวโน้มดังกล่าวนี้จะเห็นได้ชัดในสมัยรัชกาล
ที่ 5 เมื่อความต้องการข้าวเข้ามาับบาทสำคัญแทนน้ำตาล

คลองขุดในสมัยรัชกาลที่ 5

หลังจากที่ภาวะการค่าน้ำตาลของไทยพุ่งขึ้นถึงขีดสุดในช่วงปี พ.ศ.
2394 - พ.ศ. 2410 ก็เริ่มเสื่อมลงตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2410 เป็นต้นมา
เนื่องจากราคาน้ำตาลตกต่ำ เพราะตลาดโลกลดราคาดลง และตลาดน้ำตาลของ
ไทยเองก็ถูกฟิลิปปินส์แย่งชิงไปได้ โดยเสนอขายน้ำตาลในราคาที่ถูกว่าของไทย²
ในขณะเดียวกันข้าวก็นำเข้ามากขึ้นเรื่อยๆ และเพิ่มความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ
จนกลายเป็นสินค้าที่หารายได้หลักให้แก่ประเทศแทนน้ำตาลไปในที่สุด ภาวะการค้า

¹ หจข. ร. 5 กษ 3. 3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยา
ดำรงราชานุภาพ — — — , เรื่องเดิม,

² วอลเตอร์ เอฟ เวลเลอร์, เรื่องเดิม หน้า 216.

ข้าวของไทยมีตัวขึ้นอย่างรวดเร็วมก ปริมาณการส่งออกนอกประเทศในช่วงระยะเวลาเพียง 50 ปี เพิ่มขึ้นจาก 5 % ในปี พ.ศ. 2393 เป็น 50 % ในปี พ.ศ. 2443 ซึ่งเพิ่มขึ้นสูงถึง 25 เท่าตัว¹

รัชกาลที่ 5 ทรงตระหนักถึงความสำคัญของข้าวที่กลายเป็นสินค้าสำคัญของประเทศ และทรงพยายามที่จะหาหนทางเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น ทั้งด้านการขยายพื้นที่เพาะปลูกและการจัดหาน้ำให้ราษฎรใช้ ซึ่งทั้งสองประการนี้กระทำได้โดยการขุดคลอง พระองค์ทรงพระราชดำริว่า

"-- --การขุดคลอง เพื่อจะให้เป็นที่มาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัยแลเป็นทางที่จะให้สินค้าโดยบรรทุกไปมาโดยสะดวก ซึ่งให้ผลแก่การเรือสวนไร่นา ซึ่งจะก่อให้เกิดทวีขึ้น ในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านในเมืองให้พัฒนาเจริญยิ่งขึ้น -- --"²

ด้วยแนวพระราชดำริดังกล่าวข้างต้น พระองค์ทรงเล็งเงินปีละหลายหมื่นบาทเพื่อขุดคลองและซ่อมแซมรักษาคคลองอย่างเต็มที่³

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ภาวะการค้าข้าวที่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ 5 ผลักดันให้แนวความคิดในการขุดคลองเปลี่ยนแปลงไปจากการขุด

¹ James C. Ingram, เรื่องเดิม, หน้า 52 .

² ร.ศ.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ "ประกาศเรื่องอนุญาตขุดคลอง" ประชุมกฎหมายประจำศก รัชกาลที่ 5 เล่ม 9 (พระนคร: โรงพิมพ์เกลิเมล์, 2478), หน้า 8.

³ หจข. ร. 5 กข 3/4 พระราชดำรัสในพระราชพิธีเปิดคลองรังสิต ประชุมศกที่ 5 กรกฎาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439).

เพื่อการคมนาคมอย่างเกียวก่เป็นการขุดเพื่อการคมนาคมและการเกษตรควบคู่กันไป
แนวการขุดคลองจึงเปลี่ยนไปด้วย จากที่เคยขุดฝั่งตะวันตกเป็นส่วนใหญ่มาเป็น
ขุดฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ และขุดตอนบนของลุ่มน้ำเจ้าพระยา
ตอนใต้มากกว่าตอนล่าง เพราะมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การปลูกข้าวมากกว่า¹
ซึ่งจะเห็นได้จากทิศทางของการขุดคลองที่จะได้กล่าวต่อไป

คลองที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 5 มีมากมายและมีผู้ขุดหลายประเภท อาจ
แบ่งได้ดังนี้

1. คลองที่รัฐบาลขุด
2. คลองที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทขุด
3. คลองที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เอกชนขุด

คลองที่รัฐบาลขุด

หลังจากที่รัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์ได้เพียงปีเดียว พระองค์ก็โปรดเกล้าฯ
ให้มีการขุดคลองขึ้นใน พ.ศ. 2412 เป็นคลองแรก และขุดเสร็จใน พ.ศ. 2413
พระราชทานนามว่า คลองเปรมประชากร

คลองเปรมประชากร เป็นคลองที่ขุดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าด้วยกัน
ขุดตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษมหน้าวัดโสมนัสวิหาร ไปทะเลสาบดเคาะใหญ่ แขวง

¹ ชีเกฮารุ ทานาเบ, เรื่องเดิม, หน้า 89.

กรุงเก่า ระยะทางยาว 1,271 เส้น 3 วา¹ การที่ขุดคลองนี้เนื่องจากทรงเห็นว่าราษฎรที่ขึ้นลงไปมาตามแม่น้ำเจ้าพระยานั้นอ้อมไปมา เสียเวลาเดินทางมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองใหม่ตัดให้ตรงขึ้นเพื่อประโยชน์ 2 ประการด้วยกันคือ ย่นระยะทางไปมาระหว่างอยุธยากับกรุงเทพฯ ให้สั้นเข้าและเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกในบริเวณดังกล่าวให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น² บริเวณนี้เดิมเป็นป่ารกชัฏ และเต็มไปด้วยโคลนข้างเถื่อน เป็นที่หวาดเกรงของราษฎรจนไม่มีใครกล้าไปทำการเพาะปลูก

ทุนทรัพย์ที่ใช้ในการจ้างจีนขุดคลองนั้น พระองค์พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้เป็นจำนวนเงิน 203,528 บาท โดยโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้อำนวยการขุด เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง พระชลธารวินิจฉัย เป็นผู้ปักหมายกรุยแนวคลองที่จะขุด³ เมื่อขุดสำเร็จแล้ว ก็โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรใช้คลองนี้

¹ จช. ร. 5 กษ 9. 2/59 คลองผดุงกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองภาษีเจริญดำเนินสะดวก ถัดมาจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรียบเรียง, ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 137. และดูคลองขุดสมัยรัชกาลที่ 5 ใน David Bruce Johnston, Rural Society and The Rice Economy in Thailand 1880 - 1930 (Michigan: Xerox University Microfilms, 1976), PP. 47 - 84.

² จช. ร. 5 กษ 9. 2/59, เรื่องเดิม.

³ ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 23.

ได้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมชุกคลองและภาษีคลองแต่อย่างใดทั้งสิ้น¹ ทั้งนี้ เพราะพระองค์ทรงต้องการจะชุกคลองนี้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศและเป็นพระราชกุศลให้ราษฎรได้รับความสะดวกสบายจากคลองนี้โดยทั่วหน้ากัน

อย่างไรก็ตามการชุกคลองนี้เพื่อพัฒนาที่ดินนั้นก็ไม่ประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่ต้องการ ทั้งนี้เพราะราษฎรและข้าราชการเข้าไปจับจองนาตามชอบใจ โดยไม่คำนึงว่าตนเองจะมีกำลังทำได้เต็มเนื้อที่หรือไม่ ข้าราชการบางคนจับจองไว้ถึง 2,000 ไร่² และไม่สามารถทำนาได้เต็มเนื้อที่ ที่ดินที่เหลืออยู่ก็ปล่อยให้รกร้างว่างเปล่า ราษฎรที่ต้องการทำนาจริง ๆ ก็เข้าไปจับจองไม่ได้ เพราะเกรงกลัวว่ามี³ ฉะนั้นที่ดินส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการพัฒนาให้เป็นประโยชน์อยู่เช่นเดิม ผลประโยชน์ของประเทศชาติก็ไม่เพิ่มพูนขึ้นตามที่ต้องการ แต่ผลประโยชน์ที่แท้จริงกลับไปตกอยู่กับข้าราชการและผู้มีบุญวาสนาที่จับจองที่ดินไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งคงจะเอาไว้อย่างไรหรือให้เขาในอนาคต

เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าวข้างต้น รัชกาลที่ 5 ทรงแสวงหาหนทางที่จะจำกัดปริมาณของการจับจองที่ดินให้พอเหมาะกับกำลังที่ดินนั้น ๆ จะทำได้

¹ หจข. ร. 5 กษ 9. 2/59. เรื่องเดิม.

² ร.ท.ท. เสดียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม) "ประกาศคลองนครเนื่องเขต", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 9 (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมล์, 2478), หน้า 202.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้มีการชุกคลองนครเนื่องเขต* ใน
พ.ศ. 2419

การที่โปรดเกล้าฯ ให้ชุกคลองนี้ขึ้น เพราะทรงเห็นว่าจะได้ประโยชน์
หลายอย่างคือ ช่วยระบายทางจากทะเลเชิงเทรามากรุงเทพฯ ให้สั้นเข้า ซึ่ง
เป็นประโยชน์แก่ทางราชการและการค้าขาย นอกจากนี้พื้นที่การเพาะปลูกริม
2 ฝั่งคลองจะเพิ่มขึ้น เป็นการทะนุบำรุงความเจริญของบ้านเมืองอีกด้วย¹

พระองค์ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระชลธารวินิจฉัย เป็นแม่กองชุกคลอง
ตั้งแต่ศาลากลางคลองแสนแสบตรงไปต่อกปากคลองท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา
เป็นคลองยาว 530 เส้น 10 วา กว้าง 6 วา ลึก 4 ศอก เสียเงินค่าจ้างเงิน
ชุกคลอง 73,940 บาท²

ผลของการชุกคลองนี้ทำให้พื้นที่นาเพิ่มขึ้นถึง 32,400 ไร่³ เพื่อ
ป้องกันไม่ให้มีการจับจองที่ดินมากเกินไปที่ผู้จับจองจะสามารถทำได้ จึงโปรด-
เกล้าฯ ให้เจ้าหน้าที่รังวัดนาให้ราษฎรที่นาจับจองให้เหมาะสมกับกำลังของแต่ละคน

* ชุกเมื่อวันพุธ เดือน 7 แรม 1 ค่ำ ปีชวด อัฐศกศักราช 1238
(พ.ศ. 2419) และชุกเสร็จเมื่อวันพุธ เดือน 3 แรม 10 ค่ำ ปีฉลู นพศกศักราช
1239 (พ.ศ. 2420).

¹ ร.ศ.ท.เสถียร ลาฉัตร และคณะ (รวบรวม) "ประกาศเปิด
คลองนครเนื่องเขต", เรื่องเดิม, หน้า 230.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน, และดูประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม,
หน้า 239.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ที่พอจะทำได้¹ เป็นการป้องกันไม่ให้ถูกทิ้งให้รกร้างว่างเปล่าดังที่แลมาแล้ว นอกจากนี้ยังกำหนดอีกด้วย ถ้าราษฎรคนใดก็ตามจับจองที่นาไปแล้ว ทิ้งให้รกร้างว่างเปล่าโดยไม่ทำให้ที่ดินนั้นเกิดประโยชน์ขึ้นมา เป็นเวลานานเกินกว่า 3 ปี รัฐบาลก็มีสิทธิที่จะโอนที่ดินนั้นกลับคืนมาเป็นของหลวงได้² ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้เอง ทำให้ที่ดินได้รับการพัฒนาให้เป็นที่น่าอย่างจริงจัง ซึ่งนอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อชาวนาเองแล้ว ยังเป็นการเพิ่มรายได้แก่ประเทศชาติอีกด้วย

หลังจากที่ชุกคลองนครเนื่องเขต เสร็จเรียบร้อยแล้วใน พ.ศ. 2420 รัฐบาลก็แสดงท่าทีให้เห็นอย่างชัดเจนที่จะพัฒนาการชุกคลองและที่ดินให้เป็นระเบียบแบบแผนที่ดีกว่าเดิมยิ่งขึ้น โดยประกาศพระราชบัญญัติออกมาฉบับหนึ่งเรียกว่า "ประกาศชุกคลอง" พ.ศ. 2420 ซึ่งกำหนดว่า ถ้าจะมีการชุกคลองเพื่อเปิดพื้นที่เพาะปลูกขึ้นใหม่ จะทรงใช้ข้าหลวงออกไปตรวจหาที่ดินที่ดินอุดมสมบูรณ์ มีคนปรารถนาจะทำนาทำสวนทำไร่มากด้วยกัน ต่อจากนั้นก็ให้ราษฎรซึ่งต้องการที่ดินมาหาข้าหลวงเพื่อแจ้งความว่าต้องการพื้นที่เพาะปลูกมากน้อยแค่ไหน ข้าหลวงก็จะประเมินค่าที่ดินนั้นโดยเฉลี่ย แล้วให้ราษฎรผู้ต้องการออกเงินช่วยบ้างตามสมควรแก่ที่มากและน้อย ส่วนผู้ที่ยากจนและไม่ต้องการออกเงินจะออกแรงช่วยก็ได้ ราษฎรคนใดเมื่อใดออกเงินหรือออกแรงช่วยในการชุกคลอง

¹ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม), "ประกาศชุกคลอง นครเนื่องเขต", เรื่องเดิม, หน้า 204.

² ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม) "พระราชบัญญัติสำหรับรักษาเมืองกรมการ และเสนาภานันอำเภอ ซึ่งจะออกเดินประเมินนา พ.ศ. 2417", ประชุมกฎหมายประจำศกรัชกาลที่ 5 เล่ม 7 (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478) หน้า 249.

แล้ว เมื่อเข้าไปจับจองที่ว่างเปล่า แม้มีไค้เป็นที่ไค้ก่อสร้างก็ตาม ก็ยกค่านา และค่าสมภักขรให้สามปี นอกจากนี้จะเพิ่มอายุตราจองจาก 3 ปี เป็น 5 ปี แต่ถ้าครบ 5 ปีแล้วผู้ไค้ไค้ทำที่ดินของตนให้เกิดประโยชน์ก็จะเรียกสิทธิตราจอง นั้นกลับคืนมาเป็นของรัฐบาลตามเดิม ¹

หลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติแล้ว รัฐบาลก็ชุก คลองประเวศบุรีรมย์ ใน พ.ศ. 2421 ชุกตั้งแต่ปลายคลองพระโขนงแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ ไปออก แม่น้ำบางปะกง แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เป็นระยะทางยาว 1,150 เส้น ปาก คลองกว้าง 4 วา พื้นคลองกว้าง 10 ศอก ลึก 4 ศอก คลองนี้รัฐบาลชุกขึ้น เพื่อการคมนาคมและเปิดพื้นที่เพาะปลูก ²

ในการชุกคลองนี้้น รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาคำรงราช-พลชั้นท์ เป็นแม่กองจ้างจีนชุก โดยใช้เงินจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ 80,000 บาทเศษ และเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ซึ่งเป็นผู้อำนวยการชุกคลองนี้ไค้จ่าย เนื้อดินให้พวกจีนเป็นค่าจ้างบ้าง นอกจากนี้แล้วยังไค้จัดหาให้ราษฎรลงชื่อช่วย เสียค่าชุกคลองด้วย โดยมีอัตราต่างกันดังนี้ คือ ตอนต้นคลองตั้งแต่ปลายคลอง พระโขนงตอนหนึ่งค่าคลองไร่ละ 5 สลึง ตอนกลางคลองไร่ละ 1 บาท ตอนแขวง

¹ ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (๑๙๖๖) "ประกาศชุกคลอง" ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 5. (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมต์, 2478), หน้า 221 - 225.

² หจข. ร.5 กษ 9. 2/3 พระยาคำรงราชพลชั้นท์ กราบบเรียนเสนาบดี กระทรวงเกษตรธิการ 30 มกราคม ร.ศ. 102 (พ.ศ. 2433).

เมืองฉะเชิงเทราไร่ละ 6 สลึง ปลายคลองไร่ละ 2 สลึง¹ ซึ่งจะเห็นได้ว่าอัตราค่าขายชุกคลองจะอยู่ระหว่าง 2 สลึงจนถึง 1.50 บาท

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่ารากษัตริย์จะต้องออกเงินช่วยในการชุกคลองก็ตาม ความต้องการที่ดินก็ยังสูงอยู่ ทั้งนี้เพราะราคาข้าวเพิ่มสูงขึ้น² เป็นที่ดึงดูดใจให้ทำนาประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเนื่องมาจากสิทธิที่รากษัตริย์ได้รับจากพระราชบัญญัติชุกคลอง คือ ได้รับการยกเว้นไม่เก็บค่านา 3 ปี และเพิ่มอายุตราจองจาก 3 ปีเป็น 5 ปี³ ความต้องการที่ดินของรากษัตริย์มีมากจนที่นาในคลองประเวศบุรีรมย์มีไม่เพียงพอ รากษัตริย์จึงช่วยกันออกเงินช่วยในการชุกคลองแยกจากคลองประเวศบุรีรมย์อีกไร่ละ 1 บาท เป็นค่าจ้างเงินชุกรวม 4 คลองด้วยกัน คือ คลอง 1, 2, 3 และ 4⁴

การที่รากษัตริย์ต้องออกเงินเสียค่าชุกคลองนั้น คงจะทำให้ไม่มีใครอยากจะทำที่ให้กร้างว่างเปล่าเหมือนกับที่ดินที่เคยไ้มาโดยไม่ต้องเสียเงิน เพราะนอกจากจะมีข้อจำกัดเกี่ยวกับอายุตราจองแล้ว เงินที่ช่วยในการชุกคลอง

¹ ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 141.

² หจข. ร.5 กษ 4. 4/7 พระบรมราชโองการ รัชกาลที่ 5 ให้ประกาศแก่รากษัตริย์ที่ถือที่ดินทำไร่นานาในพระราชอาณาจักร 12 มกราคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)

³ หจข. ร. 5 กษ 4. 4/7 หนังสือพระยามหาโยธา กราบทูลพระเจ้าอยู่ยงฯ เสด็จกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสด็จบิกระหวางพระคลังมหาสมบัติ 25 กรกฎาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)

⁴ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน และดูประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม หน้า 141.

ก็ไม่ใช่น้อย มีจำนวนถึง 32,752 บาท¹ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า รัฐบาลประสบความสำเร็จในการขยายพื้นที่การเพาะปลูกให้กว้างขวางออกไปได้ตามที่ต้องการ จะเห็นได้ว่า ในกลางปี พ.ศ. 2423 ราษฎรหลายพันครอบครัวได้เข้าไปทำการเพาะปลูกตลอดแนว 2 ฝั่งคลอง ทั้งคลองประเวศบุรีรมย์ และคลองแยก²

คลองที่รัฐบาลซุกตามทีกล่าวนำข้างต้นนั้น ซุกทางฝั่งตะวันออกและตอนบนของลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งสิ้น ความจริงแล้วขณะที่มีการซุกคลองประเวศบุรีรมย์หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ก็มีการซุกคลองทวีวัฒนาและบราภิรมย์ ทางฝั่งตะวันตกเช่นเดียวกัน เพียงแต่ว่าผู้เขียนแยกกล่าวฝั่งตะวันออกทั้งหมดเสียก่อน เพื่อไม่ให้สับสนกัน

สำหรับคลองทวีวัฒนา* นั้น ซุกขึ้นเพื่อแก้ความคั่งเงินของคลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญ เนื่องจากคลองทั้งสองสายนี้เป็นคลองที่เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีนเข้าด้วยกัน กระแสน้ำจากแม่น้ำทั้งสองสายจึงไหลเข้าคลองทั้งสองนี้พร้อมกันทั้งต้นคลองและปลายคลอง และไหลไปชนกันที่กลางคลอง ทำให้บริเวณที่กระแสน้ำชนกันนี้คั่งเงิน เพราะโคลนตมมาทับถมกันมาก ซึ่งเป็นอุปสรรคอันสำคัญยิ่งในการคมนาคม เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว รัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ เป็นแม่กองจ้างเงินซุกคลองสายนี้ ซุกตั้งแต่หลักสองคลองภาษีเจริญฝั่งเหนือ ทะลุคลองมหาสวัสดิ์ เป็นระยะทางยาวทั้งสิ้น 340 เส้นกว้าง 4 วา

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

² David Bruce Johnston, เรื่องเดิม, หน้า 51

* ซุกเมื่อ พ.ศ. 2421 และซุกเสร็จในปีเดียวกัน.

กว้าง 4 วา ลึก 4 ศอก¹ ซึ่งนอกจากจะแก้ปัญหาดังกล่าวข้างต้นได้แล้ว
ยังขยายพื้นที่เพาะปลูกได้อีกทางหนึ่งด้วย²

เงินทุนที่ใช้ในการขุดคลองสายนี้เป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 27,200 บาท
สามารถเปิดพื้นที่สองฝั่งคลองเพื่อการเพาะปลูกเพิ่มขึ้นถึง 27,200 ไร่³
ทุนที่ใช้ในการขุดคลองสายนี้ ราษฎรช่วยเหลือค่าขุดคลองไร่ละ 1 บาท รวมเป็น
เงินทั้งสิ้น 27,200 บาท เท่ากับค่าใช้จ่ายในการขุดคลองสายนี้พอดี ซึ่งหมาย
ถึงว่ารัฐบาลขุดคลองสายนี้โดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายเลย เพียงแต่จัดการกะ
แนวว่าจะขุดคลองที่ไหนเท่านั้น นับว่ารัฐบาลได้ประโยชน์ 2 ประการด้วยกัน
คือ มีคลองเพิ่มขึ้นโดยไม่ต้องออกค่าใช้จ่ายและเก็บภาษีเงินค่านาได้เพิ่มขึ้นจาก
พื้นที่นาที่เปิดใหม่นั้น

อย่างไรก็ตาม การที่จะให้กระแสน้ำในคลองมหาสวัสดิ์ และคลอง
ภาษีเจริญไหลแรงและลึกอยู่เสมอ นั้น จะต้องระบายน้ำจากแม่น้ำท่าจีนให้ไหล
ลงสู่คลองทั้งสองสายนี้ ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองนราภิรมย์*

¹ ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 142 - 143 และดู
ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม), "ประกาศเปิดคลองทวิวัฒนา"
ประชุมกฎหมายประจำศก รัชกาลที่ 5 เล่ม 10 (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478)
หน้า 12 - 14.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

* ขุดเมื่อ พ.ศ. 2421, ขุดเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2423.

ต่อเนื่องกับคลองทวีวัฒนาไปออกแม่น้ำท่าจีน เป็นระยะทางยาว 540 เส้น* กว้าง 4 วา ลึก 4 ศอก¹ ด้วยวิธีการ เช่นนี้ น้ำจากแม่น้ำท่าจีนก็จะไหลเข้าคลองมหา-
สวัสดิ์ ทวีวัฒนา และภาษีเจริญ ทำให้คลองที่กล่าวถึงนี้ นอกจากจะมีน้ำไหลแรง
แล้ว ยังช่วยให้ราษฎรที่อยู่ในบริเวณนี้มีน้ำจืดจากแม่น้ำท่าจีนใช้อย่างทั่วถึงอีกด้วย

ในการขุดคลองสายนี้ รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรรังษ
ไวยวัฒน์ เป็นแม่กองจ้างจีนขุด เป็นเงิน 45,840 บาท² ได้พื้นที่นาขึ้นขึ้นไป
สองฝั่งคลอง ฝั่งละ 40 เส้น จำนวน 43,200 ไร่ ราษฎรช่วยเสียค่าขุดคลอง
ไร่ละ 1 บาท³ เป็นเงิน 43,200 บาท ดังนั้นรัฐบาลออกเงินในการขุดคลอง
สายนี้เพียง 2,640 บาทเท่านั้น จึงเห็นได้ว่าหลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติ
ขุดคลองแล้ว นอกจากรัฐบาลจะประสบความสำเร็จในการพัฒนาที่ดินแล้ว ยัง
สามารถประหยัดค่าใช้จ่ายในการขุดคลองได้เป็นจำนวนมากอีกด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411
จนถึง พ.ศ. 2421 ชั่วระยะเพียง 10 ปี พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลอง
ถึง 5 คลองด้วยกัน โดยขุดใน พ.ศ. 2412 1 คลอง และขุดในระหว่างปี
พ.ศ. 2419 - 2422 ถึง 4 คลองด้วยกัน เฉลี่ยแล้วขุดปีละคลองทีเดียว
ที่เป็นเช่นนี้เพราะในช่วงเวลาดังกล่าว ภาวะการค้าข้าวของไทยกระสือขึ้น

* คลองนราภิรมย์แบ่งเป็น 2 ตอน ตอนแรกขุดจากคลองทวีวัฒนาขึ้นมา
340 เส้น ตอนที่สองขุดตามเลี้ยวทุ่งลำพญา แม่น้ำท่าจีนอีก 210 เส้น

¹ ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 144.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

มาก ประมาณการส่งออกเพิ่มขึ้นจาก 1,870,000 ทาบ ในช่วง พ.ศ. 2412 ถึง 2417 เป็น 3,530,000 ทาบ ซึ่งเพิ่มขึ้นถึง 93 % ในช่วงปี พ.ศ. 2418 ถึง 2422 และราคาข้าวเขยิบขึ้นจากทาบละ 2.70 บาท ในช่วงปี พ.ศ. 2412 ถึง 2417 เป็น 2.90 บาท ในช่วงปี พ.ศ. 2418 - 2422 ¹ แสดงให้เห็นว่าภาวะการค้าข้าวมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการขุดคลอง เมื่อใดก็ตามที่ภาวะการค้าข้าวของไทยได้ราคาดี รัฐบาลก็จะเร่งขยายการผลิตข้าว โดยการขุดคลองอย่างมากมายังเช่นปี พ.ศ. 2419 - 2422 รัฐบาลขุดคลองถึง 4 คลอง แต่ถาภาวะการค้าข้าวราคาตกต่ำลงระยะใด รัฐบาลก็จะหยุดการขุดคลองพัฒนาที่ดินเช่นเดียวกัน ซึ่งจะเห็นได้ชัดในช่วงปี พ.ศ. 2423 - 2427 ราคาข้าวลดลงเหลือเพียงทาบละ 2.70 บาทเท่านั้น ปริมาณการส่งข้าวออกขายต่างประเทศจะเพิ่มขึ้นเพียง 0.14 % คือ 3,580,000 ทาบ ²

ในช่วงนี้เอง รัฐบาลได้หยุดขังการขุดคลองนานถึง 7 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2422 - 2429 และจะเริ่มขุดคลองอย่างขนานใหญ่อีกครั้งหนึ่ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2430 เป็นต้นไป เมื่อราคาข้าวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและมั่นคง จากทาบละ 2.80 บาท ในช่วงปี พ.ศ. 2428 - 2432 เป็น 3.30 และ 4.60 บาท ในช่วงปี พ.ศ. 2433 - 2437 และ พ.ศ. 2438 - 2442 ³ ระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ. 2428 - 2442 ห่างกันเพียง 14 ปี รัฐบาลขุดคลองเพิ่มขึ้นอีกถึง 10 คลองด้วยกัน

¹ James C. Ingram, เรื่องเดิม, หน้า 38.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

หลังจากที่ราคาข้าวของไทยเริ่มสูงขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2428 ปริมาณการส่งออกข้าวออกขายต่างประเทศก็เพิ่มขึ้นตามไปด้วยจาก 3,580,000 หาบ ในช่วงปี พ.ศ. 2423 - 2427 เป็น 5,320,000 หาบ ในช่วงปี พ.ศ. 2428 - 2432¹ การจะเช่นนี้ทำให้รัฐบาลกระตือรือร้นที่จะเห็นการพัฒนาที่ดิน ขยายผลผลิตข้าวขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นในปี พ.ศ. 2430 รัชกาลที่ 5 จึง โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเปรม^{*} ขึ้น เพื่อเปิดพื้นที่กว้างว่างเปล่าบริเวณ ฉะเชิงเทรากับนคร เขื่อนขันธ์ และช่วยให้การคมนาคมติดต่อระหว่างฉะเชิงเทรากับนคร เขื่อนขันธ์สะดวกขึ้นอีกด้วย นอกจากนี้ยังได้นำเงินจากคลองบางขนาก มาใช้ในคลองประเวศบุรีรมย์อีกด้วย เนื่องจากคลองนี้น้ำจะเค็มในฤดูแล้ง²

คลองเปรม ขุดตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ ไปออกคลองบางขนาก (แสนแสบ) เป็นระยะทางยาว 448 เส้น สิ้นพระราชทรัพย์จ้างเงินขุดเป็นเงิน 40,733 บาท 32 อัฐ³ โดยราษฎรออกเงินช่วยค่าขุดคลองไร่ละ 6 สลึง⁴ แต่ก็ยังไม่พอค่าจ้างขุด เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์จึงยืมเงินหลวงมาใช้ก่อน⁵

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

* ขุดเมื่อประมาณ พ.ศ. 2429, ขุดเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2431

² หจข. ร. 5 กษ 3. 3/8 เรื่องที่นาคลองเปรม เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบบังคมทูลรับเกล้าที่ 5 วันที่ 23 มิถุนายน ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437).

³ ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 145 - 146.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵ หจข. ร. 5 กษ 3. 3/8, เรื่องเดิม

เข้าใจว่าเงินนี้ไม่ไ้ใช้คืน เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ยกที่นาฝั่งตะวันตกคลอง
เปรงคลองลำคลองมูลเกล้าถวายแทนเงินที่ยืม รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้า ฯ
พระราชทานให้พระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกเธอ¹ อีกต่อหนึ่ง ส่วนฝั่ง
ตะวันออกคลองลำคลองก็ให้ราษฎรที่ออกเงินช่วยค่าชุกคลองเป็นผู้จับจองต่อไป

ความจริงแล้วเรื่องยกที่ดินให้พระโอรส พระธิดานี้ พระองค์ก็ทรง
ตระหนักดีเช่นเดียวกันว่า ในบางกรณียกไปแล้ว แต่ไม่ทำก็เสียประโยชน์แก่
บ้านเมืองได้ คงจะเห็นได้จากพระราชปรารภที่ว่า "— ไม่มีความ
ปรารภว่าจะเอาที่ดินมาหวงแหนไว้ให้ลูกจนกลายเป็นการป้องกันประโยชน์
บ้านเมือง เพราะไม่มีผู้ใดอาจจะไปทำในที่นั้น —" ²

อย่างไรก็ตามถ้าพระราชโอรส พระราชธิดาองค์ใดทรงปรารภ
จะได้ที่ดินทำให้เกิดประโยชน์ พระองค์ก็ไม่ทรงขัดข้อง พระองค์พระราชทาน
ที่ดินริมคลองเปรงให้แก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าหญิงศรีวิไลลักษณ์ พระองค์
เจ้าหญิงสุวัฏกรวิไลยพรรณ และเจ้าจอมมารดาแพ 6,000 ไร่ ตามคำขอ
พระราชทาน ³

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

² หจข. ร. 5 กษ 3. 3/6 หนังสือรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรี
ที่ 11108 ไม่มีวันเดือนปี

³ หจข. ร. 5 กษ 3. 3/6 เรื่องพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าศรีวิไล
แล พระองค์เจ้าสุวัฏกร แลเจ้าจอมมารดาแพ ขอพระราชทานที่นา ต.คลองเปรง
2 เมษายน ร.ศ. 112 (ร.ศ. 2436)

ไ้กล่าวมาแล้วว่า ภาวะการค้าข้าวของไทยนั้น ได้เริ่มสูงขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2428 เป็นต้นมา ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดความจำเป็นต้องพัฒนาพื้นที่เพื่อขยายการเพาะปลูกให้มากขึ้นเรื่อย ๆ และความต้องการที่ดินของราษฎรก็เพิ่มสูงขึ้นเป็นเงาตามตัว ที่ดินริมคลองเริ่มเขยิบตัวสูงขึ้น จนกระทั่งที่ดินริมคลองที่จะทำนาได้นั้นกลายมาเป็นสินค้าสำคัญพร้อมกับการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจการค้า¹ โครงการขุดคลองซึ่งเคยเป็นโครงการสาธารณะของรัฐบาล กลายมาเป็นโครงการของเอกชน มีเอกชนมาลงทุนขุดคลองเพื่อขายที่ดินมากมาย ทั้ง ๆ ที่เป็นบริษัท เช่น บริษัทขุดคลองแควนาศยาม และที่เป็นของส่วนบุคคล เช่น พระยาบรรณาสิงหนาท เป็นต้น ซึ่งจะไ้กล่าวรายละเอียดในตอนต่อไป

ภายหลังที่รัฐบาลปล่อยให้เอกชนดำเนินการขุดคลองอยู่ระยะหนึ่ง รัฐบาลก็ประสบปัญหายุ่งยากมากมาย ทั้งในส่วนที่เกี่ยวกับรัฐบาลโดยตรง และในส่วนที่เกี่ยวกับผู้ได้รับสัมปทานขุดคลองตลอดจนราษฎรที่เข้ามามีส่วนร่วมในกิจการนี้ด้วย (ซึ่งจะไ้กล่าวถึงในตอนที่ว่าด้วยคลองที่บริษัทและเอกชนขุด) เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว รัฐบาลจึงต้องตัดสินใจเข้ามามีดำเนินการขุดคลองเอง อีกครั้งหนึ่ง ซึ่งขุดเพียง 2 คลองเท่านั้น คือ คลองนิมยตรา* และคลองไม้สิงห์โต ขุดเมื่อ พ.ศ. 2446 ถือไ้ว่าเป็นคลองขุดคลองสุดท้ายสมัยรัชการที่ 5

สำหรับ คลองนิมยตรา นั้น โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสมุทรบุรีรักษ์ เป็นแม่กองจ้างจีนขุดตั้งแต่ตำบลเสือกินไปจนถึงบางพลี้อยู่ แคว้นเมืองสมุทรปราการ

¹ ชีเกฮารุ ทานาเบ, เรื่องเดิม, หน้า 89.

* เข้าใจว่าคงจะขุดในปี พ.ศ. 2441 เพราะในปี พ.ศ. 2442 รัชกาลที่ 5 ทรงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินเข้าเงินได้นานา 3 ปี

เป็นระยะทางยาว 180 เส้น กว้าง 4 วา ลึก 5 ศอก ใต้เนื้อที่นา 2 ฝั่งคลอง 10,000 ไร่¹

เงินทุนที่ใช้ชุกนั้น จะมีจำนวนเท่าไรไม่มีหลักฐานปรากฏ เพียงแต่ทราบ ว่าราษฎรที่จับจองที่ดิน 2 ฝั่งคลอง ช่วยออกเงินค่าชุกคลองด้วย และรัชกาลที่ 5 ก็ทรงตอบแทนผู้ที่ช่วยออกเงินค่าชุกคลองโดยยกเว้นค่านาให้ 3 ปี เป็นการเสียผลประโยชน์ของรัฐบาลที่ควรจะได้เพื่อตอบแทนราษฎรที่ช่วยออกเงินค่าชุกคลองและพัฒนาพื้นที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นประโยชน์ นอกจากนั้นยังช่วยให้การคมนาคมในบริเวณนี้สะดวกยิ่งขึ้นอีกด้วย

ส่วนคลองไผ่สิงห์โต* นั้น รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ชุกขึ้นเพื่อ ทดน้ำเข้าพื้นที่ของกรมพระคลังข้างที่ นอกจากนี้แล้วยังช่วยยักส่วนหมอนของ กองช่างไหมและโรงเรียนราชวิทยาลัยมีน้ำใช้อีกด้วย² โดยชุกตั้งแต่คลอง พระราชดำริห์ ทะลุออกคลองเตยยาว 100 เส้น ปากกว้าง 4 วา ฝั่งคลอง กว้าง 10 ศอก ลึก 3 คืบ³

¹ ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 147 และ หจข. ร.5 กษ. 3. 2/2 เรื่องเก็บเงินค่านาในกรุงแลตัวเมืองแลเร่งเงินค่านาที่ค้าง.

* ชุกเสร็จเมื่อ พ.ศ. 2447.

² หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แผ่นที่ 4/67 หนังสือเจ้าพระยาเทเวศร- วงวิวัฒน์ ถึง คุณศรีสุนทร 14 ธันวาคม ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446) ที่ 8153 และกฎ หจข. ร. 5 กษ 9. 2/13 เรื่องชุกคลองไผ่สิงห์โต คลองพระราชดำริห์.

³ ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 147.

Plan of Canals

of the main Canals and Irrigation Co.

แผนที่คลองต่าง ๆ
ในบริเวณทุ่งคลองรังสิต
การชลประทาน
กรมการชลประทาน
กระทรวงเกษตราธิการ

แผนที่คลองต่าง ๆ ในบริเวณทุ่งคลองรังสิต

พิมพ์ : พ.ศ. ๒๔๖๖, เรื่อง "บริษัทชลประทานและทุ่งรังสิต"

การขุดคลองสายนี้ รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่ จ้างจีนขุดเป็นเงิน 27,643 บาท ¹ โดยใช้วิธีจ้างเหมาและเพื่อให้ผู้รับเหมาขุดคลองให้เสร็จทันเวลาและเสร็จสมบูรณ์ตามเป้าหมายที่กำหนด จึงมีการทำสัญญาอย่างรัดกุมยิ่ง กำหนดให้ผู้รับเหมาขุดคลองนี้ให้เสร็จภายใน 60 วัน ถ้าทำไม่เสร็จเรียบร้อยภายในกำหนดดังกล่าว ผู้รับเหมาจะถูกปรับวันละ 25 บาท ทุก ๆ วัน จนกว่าจะเสร็จ ข้อกำหนดเช่นนี้ไม่เคยได้กระทำกันมาก่อน นับเป็นข้อผูกพันที่ทันสมัยมากทีเดียว นอกจากนี้แล้วยังกำหนดการจ่ายเงินค่าจ้างเป็นงวดเพื่อควบคุมผู้รับเหมาขุดคลองทุกระยะอีกด้วย ² ถึงกระนั้นก็ตามจีนผู้รับเหมาก็ยังนิคสัญญานี้ได้ กรมคลองจึงต้องดำเนินการต่อมาจนเสร็จเรียบร้อย

คลองที่บริษัทขุด

การที่ราคาที่ดินริมคลองเขยิบสูงขึ้น เท่ากับเร่งเร้าให้เอกชนกระตือรือร้นที่จะขุดคลองขายที่ดินเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงเชิญชวนให้ผู้มีทุนทรัพย์มาช่วยขุดคลองพัฒนาที่ดิน ³ พระองค์เจ้าสายสันทวงศ์* ซึ่งเป็นพระราชนัดดาของรัชกาลที่ 4 และเป็นผู้ที่สนใจกิจการค้านี้มาก ได้ร่วมกับนายโยกิม แกรซ วิศวกรชาวอิตาลี พระยานาฬิกาและนายบมดั่งเป็น

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

² หจข.ร. 5 กษหนังสือเก่า แฟ้มที่ 4/67

³ หจข. ร. 5 กษ 9. 4/12 Scheme of Irrigation in Siam ของมิสเตอร์โยกิม แกรซ 26 พฤศจิกายน ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445)

*พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสันทวงศ์ บิดพระโอรสวิมลวงษ์เจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท และหม่อมแย้ม ทรงเชี่ยวชาญทางการแพทย์มาก

บริษัทขึ้น เรียกว่าบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม¹ เพื่อสนองพระราชดำริของ
รัชกาลที่ 5 และเพื่อกำเนินกิจการชุกคลองชายที่ดินต่อไป

บริษัทได้ตกลงทำสัญญากับรัฐบาลในวันพฤหัสบดี แรม 1 ค่ำ เดือนมกราคม
พ.ศ. 2431 โดยรัฐบาลยอมให้บริษัทผูกขาดการชุกคลองใต้หัวพระราชอาณาจักร
นานถึง 25 ปี ซึ่งรัฐบาลต้องสูญเสียผลประโยชน์อย่างมาก คือ การที่รัฐบาลยอม
ให้บริษัทมีอำนาจจะเลือกชุกคลองในที่แห่งหนึ่งแห่งใดใดก่อนผู้อื่นหัวพระราชอาณาจักร (ดู
ภาคผนวก ก. หนังสือพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ชุกคลองข้อ 1) มีผลทำให้บริษัท
มีอำนาจมากและเกินกำลังที่บริษัทจะทำได้ รัฐบาลต้องระงับการชุกคลองตามหัวเมือง
เสียหลายคลอง เพราะจะเป็นการละเมิดสัญญาได้ ซึ่งมีผลทำให้การพัฒนาบ้าน
เมืองหยุดชะงักตามไปด้วย² การพัฒนาที่ดินเพื่อการเพาะปลูกต้องหยุดชะงักไปชั่ว
ระยะหนึ่ง³ นอกจากนี้แล้วบริษัทยังได้ประโยชน์อย่างอื่นอีกคือ สิทธิในที่ดินสอง
ฝั่งคลองที่คลองชุกผ่านไป ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น ตลอดทั้งลำคลอง (สัญญาข้อ 4)
สำหรับคลอง 8 วา ถ้าเป็นคลอง 6 วา ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 30 เส้น ตลอดทั้งลำคลอง

จนได้เป็นอธิบดีกรมหมอลวง แต่นิสัยที่แท้จริงนั้นทรงโปรดการค้าขายมากกว่า
การแพทย์ ในที่สุดได้ลาออกจากราชการ ตั้งบริษัทชุกคลองแลคูนาสยามขึ้นเมื่อ
พ.ศ. 2431 ดู พระประวัติพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์, พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในการสถาปนาอาชีพ นางสาวเพ็ญคา สนิทวงศ์ 2508.

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

² หจข. ร.5 กษ. 9. 4/1 เรื่องบริษัทคลองคูนาสยามความเห็นบริษัท
ชุกคลอง.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

และย่นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น ตลอดจนคลองสำหรับคลอง 4 วา¹ บริษัทก็ได้ให้
ผลประโยชน์ตอบแทนรัฐบาล 20 % ของผลกำไรที่บริษัทจะได้รับ (สัญญาข้อ 8)

การที่รัฐบาลยินยอมทำสัญญาเสียเปรียบเช่นนี้ อาจพิจารณาได้ 2 ประการ
ด้วยกัน ประการแรกเนื่องจากภาวะการค้าข้าวของไทยพื้นต่ำขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2428
และก้าวหน้าต่อไปอย่างมั่นคง ทำให้รัฐบาลพยายามพัฒนาที่ดินและขุดคลองเพื่อเพิ่ม
ผลผลิตข้าวสนองความต้องการของตลาด แต่เนื่องจากรัฐบาลไม่มีทุนเพียงพอ จึง
ต้องเชิญชวนให้เจ้านายและข้าราชการที่มีทุนทรัพย์มากำเนินการแทน โดยรัฐบาล
ให้สิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดิน 2 ฝั่งคลองและมีอำนาจซื้อขายไถ่อย่างเต็มที่ เป็น
การตอบแทน ปรากฏว่าในระยะแรกไม่มีข้าราชการหรือเจ้านายที่มีทุนทรัพย์กล้ามา
ลงทุน เพราะต้องลงทุนมากและไม่แน่ใจว่าจะไถ่ทุนคืน² จึงไม่สำเร็จตามที่ต้องการ
ดังนั้นเมื่อมีผู้เสนอตัวเข้ามารับภาระอันนี้แทนรัฐบาล ก็ยอมเป็นที่พึงพอใจของรัฐบาล
อย่างยิ่ง และคงมีส่วนทำให้รัชกาลที่ 5 ยินยอมอะลุ่มอล่วยในข้อสัญญาที่ทำกับบริษัท
อย่างมาก อีกประการหนึ่งอาจจะ เป็นเพราะความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่าง
รัชกาลที่ 5 กับพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ ทำให้พระองค์จำเป็นต้องทรงช่วยเหลือ
โดยปริยายก็เป็นได้

อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ได้คลองเพิ่มขึ้นมากมาย และรวดเร็วกว่ารัฐบาล
ชุดเอง โดยรัฐบาลไม่ต้องลงทุนเลย เพียงแต่ว่ารัฐบาลต้องคอยแก้ปัญหาและอุปสรรค
ต่าง ๆ ที่บริษัทร้องเรียนมาเท่านั้น

¹ หจข. ร. 5 กษ. หนังสือเก่า ฉบับที่ 34/791 หนังสืออนุญาตให้บริษัท
ขุดคลองและคูนาสยาม ขุดคลอง ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

² หจข. ร.5 กษ. 9. 4/10 Scheme of Irrigation in Siam,
เรื่องเดิม.

หลังจากทำสัญญากันแล้ว บริษัทก็เริ่มกระการต่าง ๆ เพื่อให้การชุกคลอง และพัฒนาที่ดินดำเนินไปตามเป้าหมาย บริษัทได้ทำแผนที่พร้อมกับสำรวจบริเวณ ที่จะชุกคลอง ซึ่งส่วนใหญ่จะครอบคลุมที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนใต้ส่วนบนทั้งสองฝั่ง ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา¹ ใน พ.ศ. 2433 บริษัทได้ชุกคลองสายใหญ่ซึ่งเป็นสายหลัก สายสำคัญเป็นคลองแรก เรียกว่า คลองรังสิตประยูรศักดิ์ ชุกตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยา ณ ตำบลบ้านใหม่ แขวงปทุมธานี ไปออกแม่น้ำนครนายก ที่ตำบลบางปลาเกิดหัวควาย ยาว 1,292 เส้น 10 วา กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก* (ต่อมาเปลี่ยนเป็นคลอง กว้าง 8 วา ใน พ.ศ. 2435) ต่อมาในปี พ.ศ. 2436 บริษัทก็ขยายพื้นที่การ ชุกคลองให้กว้างขวางออกไปอีก โดยชุกคลองซอย จากคลองรังสิตทั้งฝั่งเหนือและ ฝั่งใต้อีกฝั่งละ 20 คลองรวมเป็น 40 คลอง กว้างตั้งแต่ 3 วา ถึง 5 วา ลึกตั้งแต่ 3 ศอก ถึง 5 ศอก เป็นระยะทางยาวรวมกัน 29,477 เส้น 10 วา และชุกคลอง สลัก หกวาสายบนหกวาสายล่างกว้าง 6 วา ลึก 5 ศอก เป็นระยะทางยาวรวมกัน 2,030 เส้น คลองทั้ง 43 คลอง ยาวรวมกันทั้งสิ้น 33,400 เส้น ซึ่งถ้าไม่มี อุปสรรคขัดขวางทำให้ต้องเปลี่ยนแปลงแผนการแล้ว บริษัทจะมีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ตลอดทุกแนวคลองมากถึง 1,800,000 ไร่²

¹ หจข. ร. 5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3833 หนังสือเสนาคีกระหวาง เกษตร กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นทิพลาภพฤติธาดา เสนาคีกระหวาง มุรชาธร 12 กันยายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

* ชุกเสร็จ พ.ศ. 2440.

² หจข. ร. 5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3833 หนังสือ เย กราขี ถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาคีกระหวาง เกษตร 5 พฤษภาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435) และดู หจข. ร.5 กษ. 9. 4/13 รายงานความเห็นเรื่องที่ดินบริษัทชุกคลองกุณาสยามขอ พระบรมราชานุญาตจะชุกคลองฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา 30 มีนาคม ร.ศ. 122 (พ.

ในการซุกคลองจำนวนมากมายเช่นนี้ บริษัทใช้ทั้งแรงงานจีนและเครื่องจักร
ซุก¹ การนำเครื่องจักรมาใช้ในการซุกคลองนั้น เพราะบริษัทเห็นว่า การใช้แรง
งานจีนซุกนั้นนอกจากซุกเสร็จแล้ว ยังสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายในระยะยาวอีกด้วย²
ส่วนการใช้เครื่องจักรช่วยให้ซุกได้สะดวกและรวดเร็วสวยงามด้วย อย่างไรก็ตาม
การใช้เครื่องจักรก็มีข้อจำกัด เนื่องจากไม่สามารถใช้ได้ในทุกสภาพพื้นที่ ในระยะ
แรกบริษัทใช้เครื่องจักรเรือซุก ต่อมาเปลี่ยนเป็นเครื่องจักรชนิดเดินบนรางเหล็ก
ซุกบนฝั่งคลอง³ ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ถ้าใช้เรือซุกต้องมีน้ำเพียงพอที่จะให้เรือ
ลอยลำอยู่ได้ ถ้าใช้เครื่องจักรที่เดินบนรางเหล็กก็เกิดปัญหาเรื่องน้ำเพราะพื้นดิน
ที่มีน้ำบางครั้งดินอ่อน ทำให้หมอนที่หนุนเครื่องจักรทรุดไป ต้องหยุดการซุก ทำให้
เสียเวลามาก ด้วยเหตุนี้ถ้าตอนใดไม่มีน้ำหรือมีน้ำเป็นช่วง ๆ ตอน ๆ ก็จะใช้วิธี
จ้างจีนซุกโดยวิธีเหมาเป็นตอน ๆ ไป⁴

บริษัทประสบปัญหาเรื่องคนในบังคับเป็นครั้งแรกใน พ.ศ. 2435
สืบเนื่องมาจากสถานะทางกฎหมายของนายแกรซี่ เนื่องจากเขายังไม่ได้เปลี่ยน
สัญชาติจากคนในบังคับฝรั่งเศสมาเป็นคนในบังคับสยาม ซึ่งเท่ากับเป็นการฝ่าฝืน

¹ หจข. ร.5 กษ. 9. 2/10 หนังสือหลวงปฏิบัติราชประสงค์กราบทูล
รัชกาลที่ 5 10 พฤศจิกายน ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438)

² หจข. ร. 5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3833, เรื่องเดิม.

³ ปิยนาด บุณนาค, รายงานผลการวิจัย การพัฒนาคมนาคม ในรัชกาลที่ 5,
ทุนวิจัยรัชกาลภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กันยายน 2518, หน้า 12

⁴ หจข. ร. 5 กษ. 9 4/1 หนังสือพระราชาธิพบริบาล กราบทูลพระเจ้านอ
ยาเธอ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ 14 ตุลาคม ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2438)

ข้อบังคับในสัญญาอนุญาตให้บริษัทชุกคลอง หลังจากที่ได้เจรจากันอยู่ระยะหนึ่ง นายแกรซีกัตต์สินใจขายหุ้นในบริษัทส่วนของเขาให้กับพระปฏิบัติราชประสงค์ แทนที่จะเปลี่ยนเป็นคนในบังคับสยาม พระปฏิบัติราชประสงค์นี้เดิมชื่อ นายมุลเลอร์ (Muller) เป็นชาวออสเตรีย ทำงานอยู่ที่บริษัท บี.กริม (B. Grim) ในกรุงเทพฯ มาเป็นเวลานานแล้ว ได้เป็นกำลังสำคัญในการบริหารงานของบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม ร่วมกับ ม.ร.ว.สุวพันธุ์ บุตรของพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ในเวลาต่อมา

ในปี พ.ศ. 2435 บริษัทได้เสนอแผนการที่จะขยายแนวชุกคลองต่าง ๆ ต่อรัฐบาล เมื่อได้รับอนุมัติแล้ว บริษัทก็เริ่มทำการชุกคลอง 6 วา สายบน 6 วา สายล่าง และคลองซอยต่าง ๆ ตั้งแต่วันที่ 2 กันยายน พ.ศ. 2436² การชุกคลองของบริษัทประสบความสำเร็จตามที่มุ่งหมายไว้เป็นอย่างดี บริษัทสามารถขายที่ดิน

* หม่อมราชวงศ์สุวพันธุ์ เป็นบุตรคนใหญ่ในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และหม่อมเขียน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา นอกจากจะเชี่ยวชาญทางการแพทย์แล้วยังสนใจเศรษฐกิจพาณิชยกรรมอีกด้วย ดังนั้นหลังจากรับราชการเป็นผู้อำนวยการกรมหมอลหลวงอยู่ระยะหนึ่ง ก็ลาออกจากราชการเพื่อไปประกอบธุรกิจส่วนตัว โดยเป็นผู้อำนวยการบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม แทนพระบิดา ซึ่งประจวบ กู สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ประวัตินายพันธุ์ ม.ร.ว.สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ รวมพิมพ์ในหนังสือเรื่อง ชาวต่างประเทศสยาม ของ ม.ร.ว.สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ พ.ศ. 2470

¹ กาญจนาคพันธุ์, เมื่อวานนี้ เล่ม 2 (พระนคร: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519), หน้า 125.

² หจช. ร. 5 กษ. 9. 2/25 พระปฏิบัติราชประสงค์เรียนเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ 18 มีนาคม ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453)

จนไม่พอกับความต้องการของผู้ต้องการที่ดิน^๑ ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากความต้องการ
ข้าวในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๘ – ๒๔๔๒ ยังอยู่ในระดับสูง และก้าวหน้าไปอย่างมั่นคง
ราคาข้าวก็เชยิบสูงขึ้นจากหาบละ ๔.๖๐ บาท ในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๘ – ๒๔๔๒ เป็น
๕.๕๐ บาทในช่วง พ.ศ. ๒๔๔๓ – ๒๔๔๗^๒ นับว่าเป็นตัวเลขที่ทำให้ชาวนาปรารถนา
ที่ดินเพื่อการปลูกข้าวได้เป็นอย่างดี ความต้องการที่ดินจึงอยู่ในระดับสูงมาก แม้ว่า
ราคาจะแพงขึ้นก็ตาม

ผู้ต้องการที่ดินของบริษัทมี ๒ ประเภท คือ พวกที่ไม่ทำนาและพวกที่ต้องการ
ทำนา ประเภทแรกนั้นส่วนใหญ่เป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ในกรุงเทพฯ ไกลชิดกับรัฐบาลจึง
รู้ข่าวคราวต่าง ๆ เกี่ยวกับการซื้อขายที่ดินเป็นอย่างดี และมีเงินทุนสูง ทำให้สามารถ
เลือกซื้อที่ดี ๆ ได้ก่อน เป็นพวกที่ต้องการที่ดินไว้เพื่อให้คนอื่นเช่าทำนาหรือขายเอา
กำไรในอนาคต ซึ่งสามารถขายได้ในราคาสูง โดยที่เก็บไว้นานนัก^๓ ส่วนพวก
ที่ต้องการทำนาเพื่อเลี้ยงชีพอย่างแท้จริง นอกจากจะไม่มีเงินสดที่จะซื้อแล้ว ยังไม่ค่อย
ได้ทราบข่าวคราวเรื่องการซื้อขายที่ดินอีกด้วย จึงมักจะซื้อได้หลังผู้อื่น และไ้ที่นา
ไม่ค่อยดีนัก คนเหล่านี้ส่วนใหญ่ต้องเช่าคนอื่นทำมากกว่า^๔

^๑ หจข. ร. ๕ กษ. ๙. ๒/๒๕ กรมหมื่นนรา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕
เรื่องขอชุกคลองคูนาตั้งแต่ตำบลบางตะโน แขวงเมืองนนทบุรีไปออกแม่น้ำสุพรรณ
๑๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒).

^๒ James C. Ingram , เรื่องเกม, หน้า ๓๘.

^๓ หจข. ร. ๕ กษ. ๕/๔ เรื่องพงศาวดารของบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม
และคุ หจข. ร. ๕ กษ. ๓๒/๒๕ หนังสือพระยาเทเวศร์ กราบบังคมทูลสมเด็จพระบรม-
โอรสธิราชสยามมกุฎราชกุมาร ผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร ๑๘ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๖
(พ.ศ. ๒๔๕๐).

^๔ หจข. ร. ๕ กษ. ๙. ๒/๒๕ กรมหมื่นนรา กราบบังคมทูล รัชกาลที่ ๕, เรื่อง

ในการลงทุนของบริษัทนั้น บริษัทไม่ต้องทุ่มเทเงินที่มีอยู่มาใช้จ่ายในการชดเชยทั้งหมดในคราวเดียว โดยขอเท็จจริงแล้ว บริษัทหาวิธีเก็บเงินจากผู้ที่คืนมาใช้หมุนเวียนเพื่อช่วยเหลือการเงินของบริษัท ด้วยการประกาศใหญ่ของการที่คืนทราบ บริษัทจะเรียกเงินมัดจำจากผู้ที่ต้องการที่คืนไร่ละ 2 สลึง ตามจำนวนที่ผู้ซื้อจับจองเอาไว้ เมื่อเครื่องจักรชดเชยที่ปากคลองสาบิจะเรียกเก็บเงินมัดจำในสายนั้น ๆ อีกไร่ละ 1 บาท และเมื่อชดเชยตลอดเนื้อที่ที่ได้มัดจำเงินไว้แล้ว จะเรียกเงินที่ยังค้างอยู่ตามราคาที่กะกันไว้ เมื่อมอบใบของสัญญาซื้อขายและทัชชที่คืนเป็นการแน่นอนแล้ว จึงจะคืนเงินที่เหลือให้เสร็จสิ้นไป 1 ส่วนผู้ที่ซื้อด้วยเงินผ่อน บริษัทจะเรียกมัดจำก่อนไร่ละ 1 บาท เมื่อชดเชยเสร็จแล้วมอบใบของแลที่นาให้ผ่อนอีกไร่ละ 2 บาท ครบกำหนด 1 ปี ต้องชำระเงินส่วนที่เหลือให้ครบจำนวน 2 ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้เองทำให้บริษัทมีเงินทุนหมุนเวียนได้อย่างง่ายดาย และบริษัทจะไม่คิดค่าป่วยการให้ในกรณีที่ต้องคืนเงินมัดจำ 3

สำหรับราคาที่ดินที่ซื้อขายกันนั้น รัฐบาลและบริษัทจะเป็นผู้กำหนดร่วมกันตามความเหมาะสม ซึ่งจะแตกต่างกันไปตามขนาดความกว้างของคลองดังนี้ คลองกว้าง 3 - 4 วา ไร่ละ 2 บาท คลองกว้าง 5 วา ไร่ละ 3 บาท 2 สลึง คลองกว้าง 6 วา ไร่ละ 4 บาท คลองกว้าง 8 วา ไร่ละ 5 บาท และที่มุมคลองจะ

¹ หจข. ร. 6 กษ. 5/10 แจ้งความขอพิพิศ บริษัทชดเชยแลกุณาสยาม
ลิมิตเต็ค 12 ตุลาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442)

² หจข. ร. 5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3833 หนังสือเบ กราซี
ถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตร 5 พฤษภาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)

³ หจข. ร. 6 กษ. 5/10 เรื่อง บริษัทชดเชยแลกุณาสยาม ชดเชยทุนครนนายก

เรียกเพิ่มขึ้นอีกร้อยละ 1 บาททุกคลอง 1 ส่วนอัตราขึ้นลงของราคานั้น ขึ้นอยู่กับความต้องการที่ดินของราษฎร ซึ่งปรากฏว่าเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ. 2447 ราคาที่ดินในบริเวณคลองรังสิตเพิ่มขึ้นจากราคาของทางราชการถึงร้อยละ 25 บาท ²

ดังนั้นจึงเชื่อได้ว่า บริษัททองโคกกำไรอย่างแน่นอน เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี กล่าวว่า ตลอดระยะเวลาที่บริษัทได้สัมปทานนั้นได้กำไรถึง 1,364,000 บาท ทั้งนี้เป็นกำไรที่ได้ก่อนแบ่งให้รัฐบาล 20 % ³ อย่างไรก็ตามฝ่ายบริษัทได้ปฏิเสธข้อเท็จจริงในเรื่องนี้ เพียงแต่ยอมรับว่า ในช่วง 8 ปีแรกของการขุดคลองนั้น ได้กำไรเพียง 800,000 บาท ต่อจากนั้นกำไรก็ลดลงเรื่อย เนื่องจากคลองขุดแล้วขายที่ดินไม่ได้ เพราะพื้นที่ขยายออกมากเกินไปเกินความต้องการของราษฎร ⁴

¹ หจข. ร. 5 กษ. 9. 4/8 หนังสือเจ้าพระยาเทเวศวงวิวัฒน์ กราบ บังคมทูลรัชกาลที่ 5 22 มกราคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) แฟ้มที่ 34 เรื่อง ที่ 791 หนังสืออนุญาตให้บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามขุดคลอง ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

² หจข. ร. 5 กษ. 9. 4/14 หนังสือ เย แวน ตูเบอร์เบน ถึงเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ 12 ธันวาคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447).

³ หจข. ร. 5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3836 หนังสือบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เรียบพระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ 5 พฤศจิกายน ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) และดู David Bruce Johnston, เรื่องเดิม, หน้า 64.

⁴ หจข. ร. 5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3836 เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เสนาบดีกระทรวงมูรชาธร 27 พฤศจิกายน ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) และดู David Bruce Johnston, เรื่องเดิม, หน้า 64.

แม้ว่าบริษัทจะปฏิเสธว่าไม่ไ้กำไรมากมาย ดังเช่นที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกล่าวอ้างก็ตาม แต่ก็เชื่อได้ว่าบริษัทจะต้องไ้กำไรมากพอสมควร ซึ่งจะเห็นไ้จากการที่บริษัทกระตือรือร้นที่จะขุดคลองพัฒนาที่ดินฝั่งตะวันตกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่ก็ไ้ไ้รับอนุมัติจากรัฐบาลเพราะรัฐบาลไ้ได้รับความยุ่งยากทั้งด้านคดีและอำนาจในการปกครองที่นาของบริษัทมาากพอแล้ว จึงต้องการขุดคลองเสียเอง

รัฐบาลยอมให้สัมปทานแก่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม เป็นเวลาถึง 25 ปี ้วยความหวังว่า การขุดคลองสายต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น จะช่วยให้การเพาะปลูก การค้าขายและการคมนาคมในแถบนี้เจริญรุ่งเรืองขึ้น แต่ผลที่ไ้รับปรากฏว่าไม่สมบูรณ์ และยืดยานตามที่ต้องการ ชาวนาสามารถปลูกข้าวไ้ไ้เพียงระยะแรกที่ขุดคลองเท่านั้น หลังจากนั้นชาวนาก็ขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้ เพราะคลองตันเขินและขาดน้ำ ทั้งนี้เนื่องจากไ้ไม่มีระบบการท่นำระบายน้ำที่ไ้พอ จึงอยู่บริษัทไ้ทำประตูและทำนบขึ้นหลายแห่ง แต่ก็กักไ้ไ้แต่นำฝนที่ตกลงมาในบริเวณนี้ และที่ไหลจากที่สูงลงมาเท่านั้น¹ ถ้าปีไหนฝนตกน้อยกว่าปกติ น้ำในแม่น้ำจะน้อยไป ้วย ซึ่งทำให้คลองที่บริษัทขุดขาดน้ำไป ้วย ทำให้เกิดคันเขินเป็นช่วงเป็นตอนขึ้นมา น้ำที่ซึ่งอยู่ก็จะหมักหมมมีรสกร่อยใช้ดื่มกินไ้ไ้ ในกรณีเช่นนี้ไ้เพียงแต่ชาวนาจะขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้เท่านั้น แม้การคมนาคมก็ทำไ้ไ้ไ้

การที่เกิดเหตุการณ์เช่นนี้ขึ้นมา สืบเนื่องมาจากบริษัทไ้ไ้ไ้จุดประสงค์ที่จะช่วยเหลือไ้ให้มีการชลประทานที่ไ้พอสำหรับทำนา บริษัทต้องการเพียงเพื่อขุดคลองเข้าไปในป่า แล้วถือสิทธิในที่ดินสองฝั่งคลอง เพื่อขายที่ดินเอากำไรจาก

¹ หจข. ร. 6 - 7 กษ. 9/9 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กราบทูลพระเจ้าฟ้าง้าวเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ นายสภาการคลัง 11 มกราคม พ.ศ. 2471 ที่ 207/2473-

ราษฎรเท่านั้นเอง คลองที่บริษัทขุดจึงเป็นแต่เพียงเส้นทางคมนาคมให้ราษฎรเข้าไปลงทุนลงแรงบุกเบิกที่กร้างว่างเปล่าให้เป็นพื้นที่นาขึ้นมาเท่านั้นเอง¹ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 6 ราษฎรทำนาได้ไม่สมบูรณ์เหมือนอย่างเก่า เพราะชาคน้ำถึงกับจะพากันอพยพไปหาที่ทำกินใหม่ ในที่สุดรัฐบาลต้องขุดคลองรฟิพัฒนาอีก เพื่อระบายน้ำจากแม่น้ำป่าสักเข้าบริเวณคลองรังสิตเพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำ และจัดให้มีการชลประทานที่แท้จริงต่อไป²

คลองที่เอกชนขุด

เจ้าพระยาเทเวศรวรวิวัฒน์เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ สมัยรัชกาลที่ 5 กล่าวว่า การที่มีผู้ต้องการขุดคลองในที่ต่าง ๆ นอกเขตที่ดินของตนนั้น มีความประสงค์อยู่ 2 ประการคือ เพื่อจะให้เป็นที่สาธารณะแก่มหาชนประการหนึ่ง กับเพื่อต้องการที่ดิน 2 ฝั่งคลองอีกประการหนึ่ง³

พิจารณาจากคำกล่าวของเจ้าพระยาเทเวศรวรวิวัฒน์ข้างต้นนั้น เข้าใจว่าเอกชนขุดคลองเพื่อต้องการที่ดินสองฝั่งคลองมากกว่าที่จะขุดเพื่อสาธารณประโยชน์ ทั้งนี้จะเห็นได้จากการขุดคลองแต่ละสายที่เอกชน ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ขุดนั้น จะมีผู้มาเข้าซื้อออกเงินช่วยขุดคลอง เพื่อต้องการที่ดินเป็นการตอบแทนและ

¹ หจข. ร. 6 - 7 กษ 9/6 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดี กระทรวงเกษตราธิการ กราบบังคมทูลพระเจ้าย้ายเสนาบดี กรมพระจันทบุรีนฤนาถ นายกสการคลัง 11 มกราคม 2471.

² เรื่องเดียวกัน.

³ หจข. ร. 5 กษ 9. 1/6 ร่างประกาศว่าด้วยผู้ที่จะขุดคลองนาต่าง ๆ.

เข้าใจว่าผู้ที่ เป็นหัวหน้าในการชุกคลองนั้นคงจะได้รับประโยชน์ในการชุกคลองแต่ ละสายมากกว่าผู้อื่น ไม่เช่นนั้นคงไม่มีผู้ใดขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตชุกคลอง อย่างมากมายเป็นแน่

คลองที่เอกชนชุกเป็นคลองแรกคือ คลองหลวงแพ่ง คลองสายนี้หลวง แพ่งกรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์เป็นผู้ชุก เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2431 ชุกเสร็จเมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2433 โดยชุกตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ฝั่งเหนือ ไปบรรจบคลองนครเนื่องเขต แขวงฉะเชิงเทรา ยาวประมาณ 383 เส้น 15 วา กว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก ¹ ได้มีราษฎรลงชื่อออกเงินช่วยในการชุกคลอง เพื่อ เป็นทุนจ้างจีนชุก โดยขอจับจองที่นา 2 ฝั่งคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 26 เส้น ไร่เนื้อที่ นานา 33,750 ไร่ รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มอายุตราจองจาก 3 ปี เป็น 5 ปี และไม่เรียกเก็บค่านาในเวลา 3 ปีแรกอีกด้วย ²

ในปีเดียวกันนี้เอง พระยาสีหราชเดโช ชุกคลองอุ้มขจร โดยอ้างว่า ราษฎรในกรุงเทพฯ และแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ตลอดจนฉะเชิงเทรา ซึ่งไม่มี ไร่นาทำ ขอให้ชุกคลองนี้ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2431 ชุกตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์

¹ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3800 หนังสือหลวงแพ่ง กรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์ กราบเรียนที่สมุหพระกลาโหม 28 มกราคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) และคูประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 148 - 150.

² ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 150 และ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3800 หนังสือหลวงแพ่งกรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์ กราบเรียนสมุหพระกลาโหม 17 เมษายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

ไปออกคลองนครเนื่องเขต ยาว 380 เส้น กว้าง 4 วา ลึก 4 ศอก ใต้เนื้อที่
นาขึ้นขึ้นไป 2 ฝั่งคลอง ฝั่งละ 33 เส้น เป็นที่นา 20,625 ไร่¹ เมื่อคลองขุด
เสร็จในเดือนธันวาคม 2432 ปรากฏว่าเนื้อนาไม่พอแจกราษฎรที่ลงชื่อจับจองเอา
ไว้ และใคร่ร่วมกันแจ้งความจำนงค์จะขอยกเงินในการขุดคลองใหม่ ดังนั้นพระยา
สิทธิราชเคโห จึงต้องขุดคลองแยกจากคลองใหญ่อีก 2 คลอง ขึ้นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น
เป็นที่นา 4,000 ไร่ ส่วนคลองที่ 2 ยาว 118 เส้น ขึ้นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น เป็น
ที่นา 5,900 ไร่* คลองทั้งสองสายนี้ขุดทะเลคลองหลวงแพ่ง² ได้ที่นารวมกันกับ
ที่นาคลองอุมชลจรถึง 30,525 ไร่ โดยรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ยกค่านาให้
3 ปี³

การขุดคลองทั้งสามสายนี้ ราษฎรได้ช่วยออกเงินจ้างเงินขุดคลองถึง
215 คน โดยออกเงินช่วยค่าขุดคลองอุมชลจร 160 คลองแยกคลองที่ 1
25 คน และคลองแยกคลองที่ 2 อีก 30 คน⁴

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149, และดู หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่
85/3803 พระยาสิทธิราชเคโห กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 22 ตุลาคม ร.ศ.109(พ.ศ.2433)

*ขุดเสร็จใน พ.ศ. 2433.

² ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 149.

³ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3803, เรื่องเดิม.

⁴ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3803 หนังสือพระยาสิทธิราช-
เคโห กราบเรียน เสนาบดีกระทรวงเกษตร ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) และดู
หจข. ร. 5 น. 41. 1/9 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์ถึงข้าหลวงกรมนา
9 มิถุนายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434).

การขุดคลองหลวงแพ่ง และคลองอุดมชลจร แสดงถึงความต้องการที่ดินของราษฎรในเขตนี้น่าอยู่ในระดับสูงพอสมควร ความต้องการดังกล่าวนี้มีแนวโน้มนับสิบสูงขึ้นเรื่อย ๆ หลังจากขุดคลองหลวงแพ่งในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2431 อีก 7 เดือนต่อมาได้มีการขุดคลองอีกคลองหนึ่ง โดยมีความยาวเกือบจะเท่ากัน แต่ปรากฏว่าไม่สามารถสนองความต้องการของราษฎรได้อย่างเพียงพอ ถึงกับต้องขุดคลองแยกอีก 2 คลอง แนวโน้มนับดังกล่าวนี้ เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เห็นได้ชัดจากการขุดคลองที่เพิ่มขึ้นอย่างมากมาย ทั้งที่เป็นของเอกชนขุดและที่เป็นของบริษัทขุด

หลังจากที่รัฐบาลอนุญาตให้เอกชนขุดคลองทั้งสองสายนั้นแล้ว รัฐบาลก็ประสบความยุ่งยากจากสัญญาที่ทำกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามใน พ.ศ. 2431 เป็นครั้งแรก ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลไม่สามารถอนุญาตให้พระยาคำรงราชพลขันธ์ ขุดคลองตามที่ขอพระราชทานได้ เพราะจะผิดสัญญาที่ทำไว้กับบริษัท ซึ่งนอกจากจะจำกัดอำนาจการตัดสินใจของรัฐบาลในเรื่องนี้แล้ว ยังทำให้การพัฒนาประเทศชะงักงันไปด้วย เนื่องจากในขณะที่ประเทศต้องการเร่งรัดขยายพื้นที่ปลูกข้าวเพื่อสนองความต้องการของตลาด รัฐบาลก็ต้องรอคอยให้บริษัทขุดคลองเปิดพื้นที่นาทั่วราชอาณาจักรเพียงผู้เดียว บริษัทไม่มีกำลังที่จะสามารถทำเช่นนั้นได้ ขณะเดียวกันผู้อื่นก็ทำแทนไม่ได้ด้วย พื้นที่เพาะปลูกแทนที่จะขยายให้ทันกับความต้องการกลับถูกทิ้งให้กร้างว่างเปล่าอยู่เช่นเดิม ผลประโยชน์ของประเทศก็สูญเสียไปด้วย ด้วยเหตุนี้เอง รัฐบาลจึงพยายามแก้ไขสัญญาที่ทำกับบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามในเวลาต่อมา

พระยาคำรงราชพลขันธ์ซึ่งเคยเป็นผู้ขุดคลองประเวศบุรีรมย์ และคลองแยกทั้ง 4 คลอง ใ้ร่วมกับชาวนา 70 คน ทำคำร้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลอง ในบริเวณใกล้เคียงคลองประเวศบุรีรมย์ ใน พ.ศ. 2433¹

¹ หจข. ร. 5 กษ 9. 2/14 หนังสือเจ้าพระยามหาโยธา กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 12 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439).

เนื่องจากคลองที่ขุดไว้นั้นมีผู้เข้าถือคลองเต็มเนื้อที่แล้ว ชาวนาจึงอยากให้ขยายเนื้อที่การเพาะปลูกออกไปอีก โดยจะช่วยออกเงินค่าชุกคลองและต่างก็ประกาศจับจองที่ดินตามริมคลองที่ขุดใหม่ขึ้นเรื่อยแล้วคนละ 430 ไร่¹ แต่รัฐบาลไม่สามารถอนุญาตให้ได้ เพราะถ้าอนุญาตก็จะละเมิดสัญญาที่ทำไว้กับบริษัทชุกคลองและกุณาสยาม พ.ศ. 2431 แต่ถ้าไม่อนุญาตก็กลายเป็นว่ารัฐบาลยินยอมให้บริษัทผูกขาดการพัฒนาทรัพยากรของประเทศแต่เพียงผู้เดียว² และบริษัทก็ไม่สามารถทำได้ด้วย ปัญหาขัดแย้งกันเช่นนี้ทำให้รัฐบาลเห็นความจำเป็นที่จะต้องแก้ไขสัญญาที่ทำกับบริษัทเพื่อเปิดโอกาสให้เอกชนอื่น ๆ เข้ามาร่วมในการชุกคลองพัฒนาพื้นที่ เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้ทันกับภาวะการค้าข้าวของประเทศ ในที่สุดในปี พ.ศ. 2433 รัฐบาลก็ประสบความสำเร็จในการแก้ไขสัญญากับบริษัท อันมีผลทำให้บริษัทสูญเสียสิทธิผูกขาดการชุกคลองทั่วราชอาณาจักร และต้องยอมให้เอกชนอื่นเข้ามามีส่วนในการชุกคลองด้วย บริษัทมีสิทธิเพียงเป็นผู้ขอรับจ้างชุกก่อนผู้อื่นเท่านั้น และถ้าค่าจ้างชุกคลองสายนั้นแพงไป บริษัทก็จะสละสิทธิอันนี้ด้วย (ดูภาคผนวก ก. ข้อสัญญา ข้อ 1)

หลังจากรัฐบาลแก้ไขสัญญากับบริษัทเรียบร้อยแล้ว ในปีเดียวกันนั้นเอง พระยาคำรงราชพลขันธ์ก็ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ชุกคลองเจริญไค้คลองสายนี้ชุกเมื่อวันที่ 27 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433 ชุกตั้งแต่คลองหลวงแพงไปถึงทุ่งโหล่ แขวงกรุงเทพฯ เป็นระยะทางยาว 765 เส้น กว้าง 4 วา ลึก 3 ศอก

¹ หจข. ร. 5 กษ 4. 4/2 บัญชีจำนวนชื่อผู้จองนา ตำบลทุ่งโหล่ คลองแสนแสนฝั่งใต้ แขวงกรุงเทพฯ ฯ ที่ 190.

² David Bruce Johnston, เรื่องเดิม, หน้า 68.

* ชุกเสร็จ พ.ศ. 2435.

รวมสามสายด้วยกันได้เนื้อที่นาขึ้นไปถึงละ 25 เส้น จำนวน 33,750 ไร่¹

การชุกคลองสายนี้ พระยาภาสกรวงศ์ กล่าวว่า ผู้ชุกได้กำไรถึง 10,800 บาท² การชุกคลองสายนี้ไม่มีหลักฐานบ่งว่า ผู้จับจองที่ดินช่วยออกเงินค่าชุกคลองหรือไม่ แต่ผู้เขียนเข้าใจว่า ผู้จับจองที่ดินคงจะออกเงินช่วยเป็นค่าจ้างเงินชุกคลองเหมือนกับที่พระยาคำรงราชพลชั้นชุกคลองประเวศบุรีรมย์นั่นเอง และเงินที่ผู้จับจองที่ดินช่วยค่าชุกคลองนั้น คงเกินจำนวนที่จ้างเงินชุกมาก ผู้ชุกจึงมีกำไรถึง 10,800 บาท หลังจากหักค่าธรรมเนียมตราจอง หักค่าจ้างเงินชุกและให้รัฐบาลเป็นค่าภาคหลวง ร้อยละ 20 แล้ว

ต่อมาในปีเดียวกันนี้เอง รัชกาลที่ 5 ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชามิตร ชุกคลองพระราชามิตร เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2433 ชุกตั้งแต่ทุ่งบางบัวทอง แขวงเมืองนนทบุรี ไปออกบ้านบางปลาบางภาษี แขวงเมืองนครชัยศรี เป็นระยะทางยาว 800 เส้น กว้าง 3 วา ลึก 5 ศอก ได้พื้นที่นาขึ้นไปถึงละ 25 เส้น จำนวน 40,000 ไร่³

1 หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3802 พระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ 25 เมษายน ร.ศ. 110 (พ.ศ. 2434) และคูประวัติกระทรวงเกษตราธิการ เรื่องเดิม, หน้า 153.

2 หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3802, เรื่องเดิม.

3 ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, เรื่องเดิม, หน้า 150 และคู หจข. ร. 5 กษ 9. 2/7 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ กราบทูลพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433).

ในการขุดคลองสายนี้ พระราชกิมไล้ได้ร่วมทุนกับพรรคพวกอีก 35 คนตั้งเป็นบริษัทขึ้น โดยผู้ร่วมหุ้นออกเงินคนละประมาณ 400 - 4,000 บาท รวมเป็นทุนของบริษัท 32,000 บาท ผู้เข้าหุ้นต่างก็หวังกันว่า จะขายที่ดินริมฝั่งคลองได้ เป็นการเลียนแบบบริษัทขุดคลองเลกุนาสยาม และเจตนาจะแข่งขันกับบริษัทด้วย¹ แต่ไม่ประสบความสำเร็จดังที่หวังไว้ คงจะเป็นเพราะทุนที่ใช้ในการดำเนินการมีน้อย คือ 32,000 บาทเท่านั้น อีกประการหนึ่งคงเป็นเพราะบริษัทขาดผู้บริหารงานที่มีประสิทธิภาพ จะเห็นได้ว่าพอพระราชกิมไล้ถึงแก่กรรมก็ไม่มีใครเข้ามาดำเนินการแทน ต้องให้นายเลื้อนบุตรของพระราชกิมไล้มาจัดการ ทั้งที่บุคคลผู้นี้ไม่ได้เป็นหุ้นส่วนมาตั้งแต่ตั้งเดิม

หลังจากที่ได้มีการขุดคลองขึ้นอย่างกว้างขวางแล้ว รัฐบาลก็พยายามออกกฎข้อบังคับขึ้นมาในปี พ.ศ. 2434 เพื่อกำหนดการถือครองที่ดินริมฝั่งคลองให้เป็นแบบแผนเดียวกัน โดยใช้ขนาดความกว้างของคลองเป็นตัวกำหนดขนาดของกรรมสิทธิ์ในที่ดินของผู้ขุดคลองดังต่อไปนี้

คลองขนาดเล็ก กว้างตั้งแต่ 3 วา ลงมาพ้นคันคลองขึ้นไปข้างละ 6 วา
จับจองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น ทั้งสองฝั่งคลอง

คลองขนาดกลาง กว้าง 4 - 6 วา พ้นคันคลองขึ้นไปข้างละ 6 วา จับจองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 30 เส้นทั้งสองฝั่ง

¹ หจข. ร. 5 กษ 9. 2/7 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ 17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433).

คลองขนาดใหญ่ กว้าง 7 วาขึ้นไป พื้นดินคลองขึ้นไปข้างละ 6 วา จับจอง
ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น ทั้งสองฝั่ง ¹

หลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้แล้ว พระยาบวรภาสิงหนาท (เจ๊ก)
ก็ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ขุดคลองพระยาบวรภาสิงหนาท เมื่อวันที่ 20
พฤศจิกายน พ.ศ. 2435 โดยขุดตั้งแต่ตำบลบางประกอกหลังเกาะใหญ่ แขวงกรุง-
เก่าไปออกกลางทุ่งเป็นระยะทางยาว 400 เส้น กว้าง 4 วา ลึก 4 ศอก มีกรรมสิทธิ์
ในที่ดิน 2 ฝั่งคลอง ฝั่งละ 25 เส้น ตลอดลำคลอง ²

สำหรับพระยาบวรภาสิงหนาท (เจ๊ก) เป็นชาวนานมกั้งกับบัญชาทหารอาณานิคม
อาสาที่รับราชการอยู่ในไทย ³ ท่านเห็นว่าทหารอาณานิคมที่อยู่ในไทยยากจนมาก และ
ไม่มีที่ที่จะทำมาหากิน จึงร้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองเพื่อเปิดที่
รกร้างว่างเปล่าให้เป็นพื้นที่นาขึ้นมา ชาวนานมกั้งจะได้อาศัยเป็นที่เพาะปลูกต่อไป ⁴
รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นด้วยกับความคิดของพระยาบวรภาสิงหนาท เพราะทรงเห็นว่าชาวนานมกั้ง

¹ ร.ศ.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม), "ประกาศเรื่อง
ขุดคลอง", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 13 (พระนคร: โรงพิมพ์เคลิเมนต์,
2478), หน้า 11 - 12.

² ประวัติกระทรวงเกษตร เรื่องเดิม, หน้า 152 และดู หจข. ร.5 กษ

3. 1/7 สารตราเจ้าพระยาพลเทพถึงพระยาไชยวิชิต เจ้าเมืองกรุงเก่า และกรรมการ
กรุงเก่า 14 มีนาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

³ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3811 พระยาบวรภาสิงหนาท
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 17 ธันวาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

⁴ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3811 พระยาบวรภาสิงหนาท
กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 เดือนพฤศจิกายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

เหล่านี้อยู่ในความปกครองของไทย จึงควรจะช่วยทะนุบำรุง¹ ความจริงแล้วไม่แต่เฉพาะญวนเท่านั้นที่ได้รับประโยชน์ ท่านยังเปิดโอกาสให้ราษฎรไทย จีน ญวน ที่ต้องการที่ดินทำกินมาจับจองได้เช่นกัน²

หลังจากที่พระยาบรรภา ชุกคลองไปไ้ระยะหนึ่ง ก็เกิดปัญหาเรื่องคนอ้างสิทธิในที่ดินที่พระยาบรรภาสิงหนาทจะชุกคลองผ่านไปทั้ง ๆ ที่ก่อนหน้านี้เจ้าหน้าที่ของรัฐบาลก็ได้ตรวจสอบบริเวณนี้แล้วเห็นว่า เป็นที่รกร้างว่างเปล่า ควรให้ชุกได้ การที่เกิดเหตุการณ์เช่นนี้ขึ้นเนื่องมาจากเจ้าหน้าที่ตรวจสอบไม่ตลอด เพราะเป็นที่รกราก³ ปัญหานี้ส่งผลต่อการการเงินของพระยาบรรภาโดยตรง เพราะท่านไม่สามารถเอาที่ดินซึ่งเจ้าของมีตราแดงตราจองอย่างถูกต้องมาจำหน่ายได้ ทำให้ขาดทุน⁴

เพื่อแก้ปัญหาเรื่องขาดแคลนเงินทุน พระยาบรรภาสิงหนาท จึงได้ทำสัญญาเป็นหุ้นส่วนกับคนอื่นอีก 3 คน คือ หลวงวาทีบุตรเทศ ขุนราชปัญญา และนายร้อยตรี

¹ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3811 หนังสือรัชกาลที่ 5 ถึงพระยาสุรศักดิ์มนตรี 21 พฤศจิกายน ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

² หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3811 หนังสือพระยาบรรภา ถึงเจ้าคุณอนิบัติในกระทรวงเกษตราธิการ 17 ธันวาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)

³ หจข. ร. 5 กษ 3. 1/7 หนังสือพระยาสุรศักดิ์มนตรี กราบทูลพระเจ้า-
น้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ 15 ธันวาคม ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435)

⁴ หจข. ร. 5 กษ 3. 1/7 หนังสือพระยาบรรภาสิงหนาท กราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 5 1 สิงหาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444)

ริน ใน พ.ศ. 2441¹ หลังจากนั้นพระยาบรรณาสังหนาท และหุ้นส่วนก็เร่งรัด
การชุกคลองอย่างชานใหญ่ นอกจากจะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตชุกคลอง
ต่อจากคลองเดิมอีก 400 เส้นเศษ เพื่อให้ทะลุแม่น้ำท่าจีนแล้ว ยังขอชุกคลองแยก
ออกไปอีก 6 คลองกว้าง 3 วา ลึก 3 ศอก ยาวคลองละ 200 เส้น² เรื่องยัง
ไม่ทันจะเรียบร้อยตามที่ต้องการ พระยาบรรณาสังหนาทถึงแก่กรรมเสียก่อนเมื่อ
พ.ศ. 2442 พระยาบรรณาสังหนาท (ปึก) บุตรพระยาบรรณาสังหนาท (เจ็ก)
เป็นผู้ดำเนินการเรื่องนี้ต่อไป พร้อมกับร้องขอความเห็นให้รัฐบาลอนุมัติตามข้อเสนอ
โดยให้เหตุผลว่า

"ถ้า — — — ไม่ให้ชุกคลองสายนี้ — — — จะได้รับความเดือดร้อนหลาย
ประการคือ 1. พระยาบรรณาสังหนาท (เจ็ก) ได้รับความเดือดร้อนหลาย
ค่าชุกคลองไว้เป็นอันมาก ทั้งคลองที่ชุกแล้วและที่จะชุกต่อไปถึงลำน้ำสุพรรณบุรีด้วย
ทั้งเงินทุนที่เรียกจากหุ้นส่วน ก็เอาไปใช้สอยทรงจนหมดสิ้น ถ้าการไม่สำเร็จ
ตลอดไป ผู้ที่ออกหุ้นส่วนและราษฎรที่ช่วยค่าชุกคลองล่วงหน้าคงจะต้องเรียกทุนทรัพย์
จากเจ้าพระพุทธรเจ้าทั้งสิ้น เจ้าพระพุทธรเจ้าคงถึงแก่มละลายทรัพย์สมบัติเป็นเพียงแต่
2. พวกขุนที่อยู่ในความปกครองเป็นอันมาก เพราะว่าคนขุนเหล่านี้ได้มั่นใจเชื่อถือ
เจ้าพระพุทธรเจ้าว่าตกลง คงจะได้รวบรวมพากันไปกระทำนาในบริเวณคลองที่จะชุก
ตลอดไป ถ้าเจ้าพระพุทธรเจ้าไม่ให้ชุกคลองนี้ไปให้ตลอด คนขุนที่อยู่ในความปกครอง

ระพุ

¹ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3812 หนังสือพระยาบรรณา
และหุ้นส่วนกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมหิศราราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวง
พระคลังมหาสมบัติ 25 เมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441).

² เรื่องเดียวกัน และดู หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 83/3812
หนังสือพระยาบรรณาและหุ้นส่วน ร้องเรียนพระยามหาโยธา ผู้บัญชาการกรมเกษตรการ
19 กรกฎาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441).

ของข้าพระพุทธเจ้าก็เสียใจเพราะความมุ่งหมายไว้มิสำเร็จก็จะเที่ยวไปอยู่เสียตามหัวเมืองก็จะเป็นที่ลำบากกับข้าพระพุทธเจ้า (ในการปกครอง - ผู้เขียน) - ¹

อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ไม่ยินยอมให้ พระยาบรรณาสังหนาท (ปิก) ชุกต่อไปตามที่ร้องขอ เพราะเห็นว่ารัฐบาลชุดเองจะเป็นการเรียบร้อยกว่า ² ส่วนคลองแยก 6 คลองนั้น ก็ไม่อนุญาตให้ชุกเช่นกัน เพราะบริษัทชุกคลองแลคูนาสยามขออนุญาตเอาไว้มาก่อนแล้ว ³ คลองสายนี้กรมคลองได้จัดการชุกเองจนเป็นที่เรียบร้อยในเวลาต่อมา

หลังจากที่พระยาบรรณาสังหนาท (เจ๊ก) ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ชุกคลองพระยาบรรณาสังหนาทแล้ว ในปี พ.ศ. 2441 ก็ทรงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สมิงปันทะละ ผู้เป็นนายกongมอญรับราชการอยู่ในไทย ⁴

¹ หจข. ร. 5 กษ 3. 1/7 หนังสือพระยาบรรณาสังหนาท (ปิก) ทูลรัชกาลที่ 5 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442).

² หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 2/10 หนังสือแจ้งความมายังพระวาทิศบรเทศ พระยาบรรณาสังหนาทและนายร้อยเอกขุนพลทหารหัวศึก 4 มกราคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443).

³ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3812 คำชี้แจงเจ้าหน้าที่กราบทูลเสนาบดี 15 กรกฎาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441).

⁴ หจข. ร. 5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3812 หนังสือสมิงปันทะละกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดี พระคลังมหาสมบัติ 25 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439).

ซุกคลองบางพิธิใหญ่ ตั้งแต่คลองบางเดา แขวงเมืองสมุทรปราการไปออกคลองบาง
เหี้ย เป็นระยะทาง 315 เส้น กว้าง 5 วา ลึก 5 ศอก ซุกเสร็จในปี พ.ศ. 2444
โดยสมิงปันทะละ มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน 2 ฝั่งคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น ¹

การซุกคลองสายนี้ไม่ใช่เอาชาวรามัญมาเป็นข้ออ้างในการขอพระบรม-
ราชานุญาตเหมือนที่พระยาบรรพาสึงหนาทเอาชาวญวนมาเป็นข้ออ้างในการขอพระ-
บรมราชานุญาตซุก สมิงปันทะละขออนุญาตซุกเพราะเห็นว่าที่บริเวณนี้รกร้างว่าง
เปล่า เมื่อซุกคลองนี้แล้วนอกจากจะได้ที่ดินเพิ่มขึ้นเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินแล้วยัง
เป็นประโยชน์แก่ตนเองด้วย เพราะสมิงปันทะละมีบ้านอยู่ในบริเวณนี้ คงจะทำให้
ที่ดินในบริเวณนี้มีราคาเพิ่มขึ้น นอกจากเขาจะออกทุนทรัพย์ของตนแล้ว ราษฎรยัง
ออกเงินช่วยจ้างเงินซุกอีกด้วย ²

มีระเบียบข้อบังคับซึ่งที่แปลถอดออกไปจากที่แล้มาอีกอย่างหนึ่งคือ ผู้รับอนุญาต
ขายนาได้เป็นเงินมากน้อยเท่าใด ในเวลารับเงินจะต้องมอบให้แก่รัฐบาลเป็นประกัน
ร้อยละ 10 รัฐบาลจะเก็บไว้เพื่อผู้รับอนุญาตปฏิบัติตามสัญญาทุกอย่างแล้ว ³ ที่ข้อ
บังคับเช่นนี้ขึ้นสืบเนื่องมาจากการซุกคลองที่ผ่านมานั้น ผู้รับอนุญาตมักจะละเลยไม่

¹ หจข. ร. 5 กษ แฟ้มที่ 85/3812 หนังสือรัชกาลที่ 5 ถึงพระเจ้านั่ง-
งยาเชอกรมหมื่นมหศรราชหฤทัย 8 มิถุนายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) และดู
ประวัติกระทรวงเกษตร, เรื่องเดิม, หน้า 153.

² หจข. ร. 5 กษ แฟ้มที่ 85/3812 หนังสือสมิงปันทะละ กราบทูลพระเจ้า-
นั่งงยาเชอกรมหมื่นมหศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมหาสมบัติ 25 กุมภาพันธ์
ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439).

³ หจข. ร. 5 กษ แฟ้มที่ 85/3812 หนังสือพระราชทานพระบรมราชานุญาต
ซุกคลอง 5 ธันวาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441).

ปฏิบัติตามสัญญาอย่างครบถ้วน เช่น ไม่สร้างทางข้ามสำหรับสัตว์พาหนะ เป็นต้น ด้วยวิธีการเช่นนี้ รัฐบาลหวังว่าจะสามารถแก้ปัญหาดังกล่าวได้ เพราะไม่มีใครยอมเสียเงินประกันโดยง่าย

การขุดคลองของเอกชนและบริษัทเท่าที่กล่าวมาแล้วนั้น สรุปได้ว่าขุดขึ้นเพื่อต้องการป้อนกรรมสิทธิ์ในที่ดิน 2 ฝั่งคลอง เพื่อใช้เพาะปลูกเองหรือขายต่อแล้วแต่ความเหมาะสม ซึ่งการขุดคลองเช่นนี้ไม่มีทางขาดทุนเลย มีแต่กำไรอย่างเดียวไม่มากนัก¹ รัฐบาลเองก็ส่งเสริมเพราะจะได้มีคลองเกิดขึ้นมากมาย โดยรัฐบาลไม่ต้องลงทุน แต่กลับได้ผลประโยชน์หลายอย่างคือ ไร่นาเพิ่มขึ้น ไร่นาที่ข้าวเพิ่มขึ้นและประชาชนจะได้เดินเรือในลำคลองได้สะดวก² ส่วนราษฎรก็ได้ที่นาทำการเพาะปลูกตามที่ต้องการ

การขุดคลองของไทยเท่าที่ผ่านมาั้น ขุดขึ้นเพื่อการคมนาคม และขยายพื้นที่การเพาะปลูกมากกว่าที่จะใช้น้ำในลำคลองเพื่อการชลประทาน จริงอยู่ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยที่ตกในบริเวณที่ราบลุ่มเจ้าพระยาตอนต้นนั้น ประมาณปีละ 1,052 มิลลิเมตร³ ซึ่งไม่เพียงพอต่อความต้องการของข้าว ซึ่งต้องการน้ำมากถึง 1,800

¹ หจช. ร. 5 กษ 3. 1/7 เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล รัชกาลที่ 5 22 มีนาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442).

² หจช. ร. 5 หนังสือพระยาศรีสุรเทพ รองปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ถึง พระยาศรีสุนทรโวหาร ปลัดทูลฉลองกระทรวงเกษตราธิการ 23 ตุลาคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443).

³ The Ministry of Commerce and Communication, Siam: Nature and Industry (Bangkok: The Bangkok Time Press, 1930), P. 186

มิลลิเมตร จึงจะทำให้ชาวไคลสมบูรณ์เต็มที่¹ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าฝนที่ตกลงมา
นั้นจะปลูกข้าวไม่ได้ เพียงแต่ว่าเมื่อปลูกแล้วผลที่ไคลค่น้อยลงไปเท่านั้น นอกจากนี้
ความอุดมสมบูรณ์ของดินที่มีอยู่มากนั้น คงจะชดเชยให้ชาวนามีกำลังใจปลูกข้าวได้
แม้จะได้จำนวนไม่บริบูรณ์เต็มที่ก็ตาม

ความจริงแล้วปัญหาแท้จริงที่ชาวนาไทยประสบอยู่ในขณะนั้นก็คือ พื้นที่ที่
อุดมสมบูรณ์ และยังมีรกร้างว่างเปล่าอยู่นั้น อยู่ห่างไกลจากแม่น้ำลำคลอง ทางไปมา
กันการมาขายที่จะไ้ยานพาหนะเข้าไปถึงได้โดยสะดวก² ซึ่งถือว่าเป็นอุปสรรค
อันสำคัญยิ่งของชาวนาไทย เพราะจะต้องประสบกับปัญหาน้ำกินน้ำใช้ ปัญหาการขนส่ง
ผลผลิตมาสู่ตลาด ซึ่งยากลำบากมาก เพราะชาวนามีน้ำหนักมาก การขนส่งเป็นจำนวนมาก
ทำได้โดยอาศัยเกวียน หรือเรือเท่านั้น ดังนั้นเมื่อมีการชุกคลองขึ้นมาก็สามารถ
แก้ปัญหาเหล่านี้ของชาวนาได้ แต่ไม่ใช่จะชุกเพื่อหวังผลในการชลประทานพร้อมกัน
ไปด้วย

เนื่องจากลักษณะของคลองที่ชุกมาแล้วนั้น ไม่ใช่อำนวยต่อการชลประทาน
เพราะคลองชุกของไทยจะชุกขวางสั้กแม่น้ำต่อแม่น้ำ เพื่อให้น้ำไหลถึงกันได้ตลอด
หรือจะชุกขึ้นตามแม่น้ำให้ลดชันน้อยกว่าแม่น้ำ เพื่อจะได้เป็นทางสำหรับน้ำไหลจาก
แม่น้ำไปสู่ที่ดอนซึ่งสูงกว่าฝั่งแม่น้ำในบริเวณใกล้เคียงได้ หมายความว่าคลองเหล่านี้
อาศัยน้ำในแม่น้ำเป็นสำคัญ ซึ่งในแม่น้ำต้องล้นสูงมาก จึงจะไหลเข้าคลองได้อย่าง
ทั่วถึง³ ลักษณะเช่นนี้คืออุปสรรคต่อการชลประทาน เพราะการชลประทานที่สมบูรณ์นั้น

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 187.

² หจช. ร. 5 กษ 3. 1/8 พระราชบัญญัติการตรวจวัดนา.

³ หจช. ร. 5 กษ 9/5 รายงานการทดน้ำ ———— เรื่องเดิม.

คลองจะต้องรับน้ำจากแม่น้ำได้เสมอ แม่น้ำในแม่น้ำจะน้อย แต่คลองจะต้องมีน้ำตลอดทั้งปี นอกจากนี้แล้วจะต้องมีวิธีให้น้ำออก เพื่อที่น้ำมีน้ำมากเกินไป¹ จริงอยู่คลองที่จะขุดนั้นได้มีการทำประตูน้ำและทำนบในคลองต่าง ๆ หลายคลอง แต่ก็เป็นเพียงที่สำหรับกักน้ำฝน ซึ่งตกในบริเวณนั้น หรือเพื่อกักน้ำที่ล้นมาจากแม่น้ำใหญ่ ซึ่งหมายความว่าต้องมีฝนตกมากพอที่จะทำการเพาะปลูกอยู่แล้ว ไม่เช่นนั้นน้ำคงไม่มากพอจะล้นฝั่งได้ หรือคลองจะกักน้ำไว้ได้เพียงพอแก่การเพาะปลูก แต่ถ้าในกรณีที่มีน้ำในแม่น้ำลดต่ำลง หรือฝนตกไม่เพียงพอแก่การเพาะปลูก คลองเหล่านี้ก็ไม่ช่วยในการชลประทาน ที่จะทำน้ำขึ้นบนพื้นนาได้² จริงอยู่ชาวนาอาจใช้ระตึกวิดน้ำเข้านาได้แต่ได้ไม่มากนัก ดังนั้นการขุดคลองเท่าที่ผ่านมาจึงเป็นแต่เพียงช่วยให้การคมนาคมสะดวกและเปิดที่ป่าให้คนเข้าไปในป่าได้ เพื่อตัดร้างทางพงเป็นพื้นนาขึ้นมาเท่านั้นเอง?

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

² นางพวงเพชร สุรัตน์กุล, เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516, หน้า 40.

³ หจข. ร. 5 กษ 4/2 หนังสือกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 13 มกราคม ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455).

บทที่ 4

การขยายพื้นที่เพาะปลูกจากการขุดคลองและกรรมสิทธิ์เหนือพื้นที่นั้น

การขยายพื้นที่เพาะปลูกริมฝั่งคลองขุด

สภาพเศรษฐกิจของไทยเป็นระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ทำการเกษตรเป็นหลักโดยเฉพาะการปลูกข้าว แต่ยังเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคในครอบครัว เหลือส่วนหนึ่งไว้ทำพันธุ์ เลี้ยงปศุสัตว์ และใช้แลกเปลี่ยนกับเครื่องบริโภคและอุปโภคที่ต้องการ รัฐบาลเก็บภาษีในรูปทางข้าวไว้ใช้ในราชการ เช่นใช้ในการสงครามหรือสำรองไว้ในยามข้าวขาดมากแพ่ง ไม่มีการส่งข้าวออกจำหน่ายต่างประเทศมาก

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงทำสนธิสัญญาวางกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 ทรงยินยอมให้มีการส่งข้าวออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศได้ ลักษณะการผลิตดังกล่าวข้างต้นจึงเปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้เนื่องจากข้าวเป็นสินค้าที่ต้องการของชาวต่างประเทศมาก ทำให้สามารถส่งออกไปค้าขายได้มากและราคาสูงด้วย สภาพดังกล่าวเป็นแรงจูงใจที่สำคัญให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวมากขึ้น แต่ในขณะที่เกี่ยวกันต่างก็พากันละทิ้งการผลิตในค่านัตถกรรมและอุตสาหกรรมในครัวเรือนที่เคยทำมา ความจำเป็นที่จะต้องซื้อข้าวหรือเงินเพื่อซื้อสินค้าหรือแลกเปลี่ยนกับเครื่องใช้อื่น ๆ ที่ตนไม่ได้ผลิตก็เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัวเช่นเดียวกัน ซึ่งเท่ากับเป็นการเร่งให้ราษฎรหันไปปลูกข้าวมากยิ่งขึ้น รัฐบาลเองก็พยายามส่งเสริมและชักจูงให้ราษฎรปลูกข้าวมากขึ้นเช่นกัน เพราะทำให้รัฐบาลมีรายได้เพิ่มมากขึ้นดังที่ได้กล่าวมาแล้วในบทนำ

การเร่งเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวของไทยนั้น รัฐบาลใช้วิธีขยายพื้นที่การเพาะปลูกเป็นสำคัญทั้งนี้เนื่องจากไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงเทคนิคการผลิตมากนัก เห็นได้ว่า รัฐบาลพยายามส่งเสริมให้มีการขุดคลองเพื่อเปิดพื้นที่กว้างขวาง แปลาให้เป็นพื้นที่นาขึ้นมา ซึ่งได้มีการดำเนินการอย่างกว้างขวางทั้งรัฐบาลและเอกชน เพราะเป็นสิ่งที่ทำได้

ง่าย ราคาถูกและสะดวกกว่าการที่รัฐบาลจะทำถนน โดยทั่วไปแล้วพื้นที่เหล่านี้จะมีความอุดมสมบูรณ์อยู่มาก แต่ราษฎรไม่สามารถเข้าไปทำการเพาะปลูกได้ เพราะอยู่ทางไกลและกันดาร ยากที่จะใช้ยานพาหนะเข้าไปถึงได้โดยสะดวก ดังนั้นเมื่อมีการขุดคลองขึ้นมาก ราษฎรก็สามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมเข้าไปทำการเพาะปลูกได้ ทั้งพ่อค้าและราษฎรก็สามารถซื้อขายผลผลิตได้อย่างสะดวกเกิดประโยชน์ทั้งสองฝ่าย พ่อค้าเองก็สามารถไปซื้อข้าวได้ถึงแหล่งผลิต ซึ่งซื้อได้ในราคาถูกและมีกำไรมาก ในขณะที่เกี่ยวกับราษฎรก็ไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นในการที่จะต้องขนข้าวของตนมาขายให้พ่อค้าในตลาด

ปริมาณเรือที่เข้าออกในคลองขุดนี้มีจำนวนมาก นอกจากจะซื้อขายข้าวแล้วยังมีการขายสินค้าอื่น ๆ แทบทุกอย่างทั้งเครื่องอุปโภคและบริโภค จำนวนเรือที่เข้าออกในคลองขุดในช่วงระยะเวลาเพียง 5 วัน เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. 2445 มีเรือเข้าออกในคลองแสนแสบ 5,302 ลำ คลองค้ำเนินสะดวก 3,168 ลำ และคลองรังสิต 2,978 ลำ¹ ซึ่งนับว่าคับคั่งมาก แต่คลองที่มีสภาพการคมนาคมหนาแน่นที่สุดได้แก่ คลองภาษีเจริญ ในช่วงระยะเวลาเพียง 7 วัน 7 คืน ของเดือนกันยายน มีเรือเข้าออกมากถึง 9,851 ลำ² นับว่าคับคั่งมากเหมือนกับ "...ถนนเจริญกรุงในระหว่างเมืองนครไชยศรีกับกรุงเทพ ฯ..."³

¹ หจข. ร. 5 กษ 9/5, รายงานการทศน้ำ, เรื่องเดิม, หน้า 61.

² หจข. ร. 5 กษ 9.2/40 หนังสือเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ กราบทูลรัชกาลที่ 5 8 ตุลาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445).

³ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. 2452, เรื่องเดิม, หน้า 1.

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่าคลองช่วยให้เกิดประโยชน์ทั้งด้านการเพาะปลูก การคมนาคมและการค้าขาย ถ้าเมื่อใดคลองชุดเหล่านี้เกิดขึ้นขึ้นขึ้นมา ราษฎร ที่อยู่ริมฝั่งคลองก็จะเกิดร่อนไปทั่ว เพราะไม่สามารถใช้คลองดังกล่าวไปมาหาสู่ และค้าขายได้ โดยเฉพาะในฤดูแล้งในต่อน้ำลง การไปมาค้าขายในคลองจึง ลำบาก ต้องรอให้น้ำขึ้นเรือจึงเดินได้ ทำให้เสียเวลามาก¹ ถึงกระนั้นก็ตามการ เติบโตในขณะน้ำขึ้นก็ยังเต็มไปด้วยความยากลำบาก โดยเฉพาะเรือใหญ่ต้องจ้าง ควายลาก โดยเสียค่าจ้างลำละประมาณ 3 - 4 บาท² การใช้ควายลากเรื่อนั้น เป็นงานที่ทำให้ลำบากและสร้างความทุกข์ยากให้กับควายอย่างยิ่ง เห็นได้จากในโคลง นิราศเมืองสุพรรณของสุนทรภู่ ซึ่งบรรยายถึงความเหนื่อยยากของควายลากเรืออย่าง ชัดเจนว่า

ทุกชีใครในโลกแล	ล้าเหลือ
ไม่เพาควายลากเรือ	รับจ้าง
หอบฮักจักชู่เชื้อ	แจ้งชู่ ชลเอย
มนุษย์ทุกข์ติดค้าง	เพี้ยนเร้าเอาเงิน ³

¹ หจข. ร. 5 กษ 9.3/19 รายงานเสนาบดีสภา 4 เมษายน ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450).

² หจข. ร. 5 กษ. 9.3/4 หนังสือบริบทพระคัมภีร์ แลทางน้ำสยามลัมา กราบทูลสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ 24 มิถุนายน ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2440).

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวัญวิมลพรหมานุภาพ, ชีวิตและงานของสุนทรภู่ (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506), หน้า 212.

นอกจากนี้ การที่คลองคันเขินยังส่งผลกระทบต่อถึงการดำรงชีพของชาวนาอีกด้วย ซึ่งนอกจากจะเดินทางไม่ได้สะดวกแล้ว ราคาข้าวก็พลอยตกต่ำไปด้วย เพราะเรือข้าวเข้าไปถึงที่เก็บข้าวไม่ได้ ชาวนาต้องจ้างเรือเล็กขนข้าวมาใส่เรือใหญ่ซึ่งจอดอยู่ในที่ลึก ทำให้สิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นอีก¹ ในขณะเดียวกันราคาข้าวก็ตกต่ำเพราะพ่อค้าการค้าเนื่องจากพ่อค้าต้องเสียเวลา และค่าจ้างเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน ชาวนาบางรายถึงกับทิ้งที่ให้กร้างว่างเปล่า เนื่องจากทำนาไม่ได้ผล เพราะชาคน้ำและขายข้าวได้ราคาต่ำ

ดังนั้นถ้าจะพิจารณาถึงเป้าหมายหลัก เป้าหมายรองของการชุกคลองแล้ว ผู้เขียนเข้าใจว่า รัฐบาลส่งเสริมให้มีการชุกคลองเพื่อการคมนาคม เพราะสภาพภูมิประเทศของไทยมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์อยู่แล้ว แต่ราษฎรเข้าไปทำกินไม่ได้เพราะกันดารมาก ดังนั้นเมื่อรัฐบาลต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูกให้มากขึ้น ปัญหาแรกที่จะต้องแก้ไขคือ สร้างเส้นทางคมนาคมให้ราษฎรเข้าไปทำกินได้ พื้นที่การเพาะปลูกก็จะขยายตัวตามที่ต้องการ

ตามที่กล่าวมาในบทที่ 2 และ 3 เห็นได้ว่า รัฐบาลเริ่มเปลี่ยนนโยบายการชุกคลองเพื่อการคมนาคมเท่านั้น มาเป็นการชุกทั้งเพื่อการคมนาคมและให้การขยายการคมนาคมนั้นส่งผลเป็นการขยายพื้นที่การเพาะปลูกในสมัยรัชกาลที่ 5 ด้วย การชุกคลองทำให้พื้นที่การเพาะปลูกขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว สามารถขยายเนื้อที่ออกไปอีกถึงล้านกว่าไร่ ดังที่แสดงไว้ในตารางที่ 2

¹ ทพ. ร.5 กษ 9.4/13 รายงานของไฮเด เรื่องรายงานความเห็นที่บริษัทชุกคลองแลคนาสยามขอรับพระบรมราชานุญาต จะชุกคลองในทุ่งฝั่งตะวันตกแม่น้ำเจ้าพระยา 25 พฤษภาคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) .

ตารางที่ 2 แสดงพื้นที่ที่เพิ่มขึ้นจากการขุดคลองในสมัยรัชกาลที่ 5

พ.ศ. 2413 - 2447¹

อันดับที่	ปีที่ขุดเสร็จ	ชื่อคลอง	พื้นที่เป็นไร่	ข้อมูล	หมายเหตุ
1	2413	เปรมประชากร	101,680 ³	—	ไม่รวมคลองแยก
2	2420	นครเนื่องเขต	32,400	ประวัติกระทรวงเกษตร	
3	2421	ทวีวัฒนา	27,200	"	
4	2423	นราภิรมย์	43,200	"	
5	2423 ²	ประเวศบุรีรมย์	92,000 ³	—	
6	2431	เป็ริง	22,400 ⁴	—	
7	2433	หลวงแพ่ง	33,750	หจข.ร.5 กษ หนังสือเกาแฟม ที่ 85/3800	ขุดไม่เสร็จตาม สัญญาขุดได้เพียง 111 เส้นเท่านั้น หลังจากปีนี้ยังขุด ต่อไปอีกแต่คงไม่ มากนักเพราะบริ- ษัทไม่ได้นำรายงาน การขุดคลองของ ตนต่อรัฐบาลอีกเลย
8	2433	อุดมชลจรและคลองแยก	30,525	หจข.ร.5 กษ หนังสือเกาแฟม ที่ 85/3803	
9	2435	เจริญ	33,750	หจข.ร.5 กษ หนังสือเกาแฟม ที่ 85/3802	
10	2442 ²	นิมมาครา	10,000	ประวัติกระทรวงเกษตร	
11	2442	พระราชกิมล	20,800 ⁴	—	
12	2442	พระยวบรรภา	5,550 ⁴	—	
13	2444	บางพลีใหญ่	15,750 ⁴	—	
14	2446 ²	ไผ่ลึงค์โต	5,000 ⁴	—	
15	2447	รังสิตและคลองแยก	840,000	หจข.ร.5/1 น.41/4/72	
รวม			1,314,005		

1 พื้นที่ที่แสดงไว้นี้เป็นการประมาณอย่างต่ำสุด เนื่องจากผู้เขียนไม่ได้รวมพื้นที่ที่ขยายตัวขึ้นจากการซุกคลองในสมัยรัชกาลที่ 3 และ 4 ซึ่งผู้เขียนเชื่อว่าต้องมีการใช้พื้นที่เหล่านี้ปลูกข้าวในระยะนี้ด้วยเช่นกัน (พ.ศ. 2413 - 2447) แต่ไม่สามารถกล่าวได้ว่าใช้ปลูกข้าวเป็นที่เปอร์เซ็นต์ของพื้นที่ คลองแต่ละสาย เพราะบางคลองเช่น คลองภาษีเจริญ กำเนินสะวก รามบูรปลูกทั้งข้าวและผลไม้ปะปนกันไป ถ้านำพื้นที่ดังกล่าวมารวมด้วยแล้ว อาจทำให้การประมาณดังกล่าวสูงเกินความเป็นจริงไป เนื่องจากไม่สามารถแยกแยะอัตราส่วนระหว่างข้าวกับผลไม้ตนเอง

2 ไม่ทราบปีที่ซุกเสร็จอย่างแน่นอน

3 เนื่องจากไม่มีหลักฐานแสดงถึงพื้นที่ที่เพิ่มขึ้นจากการซุกคลอง จึงต้องใช้วิธีการคำนวณดังนี้ (ตัวอย่างคลองประเวศบุรีรมย์)

$$\begin{aligned}
 \text{พื้นที่เพิ่มขึ้นจากคลองซุก} &= \text{ความยาวของคลอง} \times \text{พื้นที่ 2 ฝั่งคลอง} \\
 &= 23,000 \text{ วา} (1,150 \text{ เส้น}) \times 1,600 \text{ วา} \\
 &\quad (\text{ยื่นขึ้นไปฝั่งละ } 40 \text{ เส้นเท่ากับ } 80 \text{ เส้น}) \\
 &= 36,800,000 \text{ ตารางวา} \\
 &= 92,000 \text{ ไร่}
 \end{aligned}$$

วิธีการเช่นนี้ใช้คำนวณหาพื้นที่ของคลองเปรมประชากรด้วย แต่คลองเปรมประชากรไม่มีหลักฐานบ่งชี้ว่าพื้นที่สองฝั่งคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละเท่าไร ผู้เขียนจึงใช้วิธีการเปรียบเทียบเอาเอง โดยอนุมานว่าคลองเปรมประชากรมีพื้นที่สองฝั่งคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น เช่นเดียวกับคลองประเวศบุรีรมย์ เนื่องจากคลองทั้งสองเป็นคลองขนาดใหญ่ยาวกว่า 1,000 เส้นเหมือนกันจึงควรที่จะมีพื้นที่ที่ยื่นขึ้นไปแต่ละฝั่งคลองใกล้เคียงกัน (โปรดอ่านฟุตโน้ตหน้าต่อไป)

พื้นที่การเพาะปลูกที่เพิ่มขึ้นอย่างมากมายเช่นนี้จะต้องมีส่วนสัมพันธ์กันคนทำงานอย่างใกล้ชิด คือ ปริมาณคนจะต้องเพิ่มมากขึ้นในสัดส่วนที่เหมาะสมกับปริมาณของพื้นที่ที่เพิ่มขึ้น จึงจะสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวได้ตามที่ต้องการ การเพิ่มขึ้นของปริมาณคนทำนานั้นส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นจากการอพยพของคนจากส่วนต่าง ๆ ของประเทศเข้ามาในบริเวณที่มีการขุดคลองใหม่ ๆ ซึ่งเห็นได้ชัดในกรณีของคลองรังสิต จะมีคนอพยพเข้ามาจากกรุงเทพ ฯ ฉะเชิงเทรา สมุทรปราการ นนทบุรี อุทัยและนครนายก นอกจากนี้ยังมีชาวต่างชาติคือ จีน ญวนและแขกมลายู อพยพเข้ามาทำมาหากินในท้องถิ่นนี้ด้วย¹ จำนวนอพยพได้ทวีขึ้นเรื่อย ๆ จนรัฐบาลต้องเข้าไปจัดการปกครองเขตนี้เสียใหม่ใน พ.ศ. 2445 โดยตั้งเป็นเมืองขึ้นเรียกว่า "เมือง-รัตนบุรี"

⁴ คลองเหล่านี้ใช้วิธีการคำนวณเช่นเดียวกับคลองประเวศบุรีรมย์ มีข้อแตกต่างกันแต่เพียงว่า พื้นที่ 2 ฝั่งคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น โดยมีหลักฐานบ่งชี้ไว้อย่างชัดเจน 3 คลองในจำนวน 5 คลอง คือ คลองพระราชานิคม (ยาว 416 เส้น) คลองพระยาบรรณา (ยาว 111 เส้น) และคลองบางพลีใหญ่ (ยาว 315 เส้น) ส่วนอีกสองคลองที่เหลือคือ คลองเปรี้ง (ยาว 448 เส้น) และคลองไผ่ลิงที่โต (ยาว 100 เส้น) ไม่มีหลักฐานบ่งชี้ว่าพื้นที่สองฝั่งคลองยื่นขึ้นไปฝั่งละเท่าไร ผู้เขียนจึงอนุมานว่าย่นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น เช่นเดียวกันคลองทั้งสามข้างคั่นนั้น เพราะระยะทางไม่ต่างกันมากนัก สถิติในที่ดินยื่นขึ้นไปแต่ละฝั่งคลองจึงควรใกล้เคียงกัน

¹ หจข. ร.5 กษ หนังสือเก่า แฟ้มที่ 92/4006 คดีวิวาทพินา, หจข.ร.5 5/1 น.3.2 ก/12 รายงานนายพันโทพระฤทธิจักรกำจร ผู้ว่าราชการ เมืองรัตนบุรี 4 กรกฎาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445).

นอกจากนั้นแล้ว คนทํานายังเพิ่มขึ้นโดยการจ้างพวกลาวจากมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือเข้ามาทํานาในบริเวณนี้อีกด้วย พวกลาวเหล่านี้บางพวกก็มารับจ้างชั่วคราวเฉพาะฤดูทํานา แต่บางพวกก็เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างถาวร¹ พวกลาวเหล่านี้ทํางานได้ดีค่าจ้างถูก และเป็นแรงงานที่หาได้ง่ายจึงมีการจ้างลาวทํานากันอย่างแพร่หลายเกือบทุกครอบครัว² ดังนั้นถ้าปีใดมีพวกลาวลงมารับจ้างทํานาน้อย ชาวนาก็จะเดือดร้อนในการทํานาอย่างมากที่เกี่ยวกับต้องเรียนขอความช่วยเหลือจากรัฐบาลที่เกี่ยวข้อง³

การที่สภาพการณ์เป็นเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า การทํานาของไทยมีปัญหาในเรื่องแรงงานมาก ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าปริมาณการเพิ่มขึ้นของพื้นที่การเพาะปลูกค่อนข้างไม่สอดคล้องกับกำลังคนที่ทํานา ทั้งนี้คงเนื่องมาจากว่า แรงงานคนไทยส่วนหนึ่งถูกระบบไพร่และระบบทาสผูกมัดอยู่ ซึ่งผู้เขียนจะกล่าวถึงอย่างสรุปดังนี้

ระบบไพร่นั้นกำหนดให้สามัญชนทุกคนในสังคมไทยต้องขึ้นสังกัดอยู่กับเจ้าขุนมูลนาย มิเช่นนั้นแล้วจะไม่ได้รับความคุ้มครองจากกฎหมาย ทั้งด้านชีวิตและทรัพย์สิน ดังที่ปรากฏในกฎหมายลักษณะรับฟ้อง พ.ศ. 1889 มาตรา 10 ว่า "...ราษฎรมาฟ้องร้องด้วยคดีประการใด ๆ และมีไต่ตั้งสังกัดมูลนาย อย่าพึงรับไว้บังคับบัญชาเป็นอันขาดที่เกี่ยว ให้ส่งตัวผู้หาสังกัดมูลนายมิได้แก่สัสดีเอาเป็นคนหลวง..."⁴ ด้วยเหตุนี้

¹ หจข. ร.5/1 น.3.2 ก/36 ส่งหนังสือแจ้งความของลาวนายร้อย ซึ่งควบคุมลาวมารับจ้างในแขวงเมืองรัตนบุรี 19 มิถุนายน ร.ศ.(พ.ศ.2445)

² หจข. ร.5/1 น.41.1/214 พระยาวิเศษโกชนา ไปตรวจการเพาะปลูกและสืบสวนลูกจ้างทํานาและทําน้ำ 15 มีนาคม ร.ศ. 128(พ.ศ. 2452)

³ เรื่องเดียวกัน

⁴ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2(พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505).

สภาพเป็นอยู่ของสามัญชนนั้นจึงมีอิสระภาพอยู่ได้เพียง 17 ปี เมื่ออายุครบ 18 ปี ต้องไปขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนายและต้องไปทำงานให้กับสังกัดของตนตลอดเวลาที่เป็นไพร่อยู่ เรียกว่า "เข้าเคื่อนออกเคื่อน" ซึ่งหมายถึงว่า ต้องไปทำงานให้เจ้านายปีละ 6 เดือน ส่วนใหญ่ไพร่ต้องทำงานให้เจ้านาย 1 เดือน และกลับไปทำงานของคนอื่น 1 เดือน สลับกันไป ดังนั้นไพร่จึงแทบจะไม่มีเวลาประกอบอาชีพของตนเองอย่าง เป็นลำเป็นสันเลย

วิธีการเข้าเคื่อนออกเคื่อน มีใช้ต่อมาจนถึงสมัยธนบุรี กระทั่งสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงโปรดให้พวกไพร่เข้ารับราชการเคื่อนหนึ่ง เป็นอิสระแก่คนสองเคื่อนเรียกว่า "เข้าเคื่อนออกสองเคื่อน" พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พวกไพร่เข้าเวรเคื่อนหนึ่ง ออกเวรสามเคื่อน ปีหนึ่งพวกไพร่จึงมีหน้าที่รับราชการเพียงสามเคื่อน มีอิสระเป็นไทแก่คนถึงเก้าเคื่อน ซึ่งระเบียบนี้ใช้ต่อมาจนถึงต้องสมัยรัชกาลที่ 5 และใน พ.ศ. 2420 ได้กำหนดเพิ่มเติมขึ้นอีกว่า ไพร่หลวง (สังกัดกษัตริย์) ต้องรับราชการปีละสามเคื่อน ไพร่สม (สังกัดข้าราชการ) ต้องรับราชการปีละหนึ่งเคื่อน หรือถ้าจะใช้เงินแทนตัวก็ได้ โดยไพร่หลวงเสียปีละ 18 บาท ไพร่สมเสียปีละ 6 บาท¹ ภาระดังกล่าวนี้ผูกพันไพร่จนอายุครบ 60 ปี

รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นวาระระบบไพร่ไม่เหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจและสังคม ในขณะนั้น พระองค์จึงทรงดำเนินการเลิกระบบไพร่ เริ่มต้นด้วยการจัดตั้งกรมทหารหน้าขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2423 โดยประกาศรับพวกไพร่มาเป็นทหารด้วยใจสมัคร ต่อมาใน พ.ศ. 2431 ทรงโปรดเกล้าให้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติทหาร" ซึ่งมีผลให้

¹ ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่" ประวัติศาสตร์และการเมือง (พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516) หน้า 94 - 98.

ไพร่ทั้งหลายหลุดพ้นจากการถูกบังคับให้ "รับราชการงานโยธา" โดยจ่ายเงินช่วยราชการแผ่นดินแทนการเข้าเวรได้ แสดงว่าไพร่มีอิสระในแรงงานของตนมากขึ้น ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 อย่างไรก็ตามก็ยังมีข้อผูกพันต้องเสียเงินค่าราชการทุกปี คือ ปีละ 6 บาท ทั้งไพร่หลวงและไพร่สม จนถึง พ.ศ. 2448 พวกไพร่จึงมีอิสระเสรีอย่างเต็มที่ เมื่อทางราชการประกาศใช้ "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร" ซึ่งกำหนดให้ชายฉกรรจ์ที่มีอายุครบ 18 ปี เข้ารับราชการมีกำหนด 2 ปี แล้วปลดเป็นกองหนุนโดยที่ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิต²

ในส่วนที่เกี่ยวกับทาสนั้น รัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าการมีทาสนั้นไม่ประโยชน์และไม่ยุติธรรม³ ดังนั้นพระองค์จึงทรงดำเนินการเลิกทาส โดยค่อยทำค่อยไป ซึ่งนอกจากจะทำให้ทาสมีอิสระที่จะใช้แรงงาน การประกาศอาชญาของทาสแล้ว ยังเป็นประโยชน์ต่อรัฐบาลอีกด้วย เพราะรัฐบาลจะได้เงินค่าราชการเพิ่มขึ้นจาก 6 สลึง เป็น 6 บาท (ปกติทาสเสียค่าราชการปีละ 6 สลึง)

รัชกาลที่ 5 ทรงดำเนินการเลิกทาสอย่างละเอียดละออนุโลม ทรงเริ่มต้นด้วยการประกาศใช้ "พระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุลูกทาสลูกไทย" ใน พ.ศ. 2417 กำหนดให้ลูกทาสที่เกิดในปิ่นะโรง พ.ศ. 2411 ซึ่งเป็นปีที่เสด็จเสวยราชสมบัติและปีต่อมา

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10

² ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่", เรื่องเดิม, หน้า 107.

³ ร.ต.ท. เสถียร ฉายฉัตรและคณะ (รวบรวม), "ประกาศเกษียณอายุลูกทาสลูกไทย พ.ศ. 2417", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8 (พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478) หน้า 220.

พ้นจากความเป็นทาสเมื่ออายุครบ 21 ปี ต่อมาใน พ.ศ. 2448 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติทาส" พ.ศ. 2448 เพื่อปลดปล่อยทาสทั้งหมดให้เป็นไทยอย่างสมบูรณ์¹

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ไพร่เริ่มมีอิสระในแรงงานของคนตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2431 โดยเสียเงินค่าราชการทดแทนตามพระราชบัญญัติทหารปี พ.ศ. 2431 ในขณะที่เวรกันทาสก็เริ่มมีอิสระใน พ.ศ. 2432 ตามประกาศพระราชบัญญัติพิทักษ์อายุลูกทาสลูกไทย พ.ศ. 2417 ซึ่งกำหนดให้ลูกทาสที่เกิดใน พ.ศ. 2411 และปีต่อ ๆ มา พ้นค่าตัวทาสเมื่ออายุครบ 21 ปี (คือ พ.ศ. 2432 เป็นรุ่นแรก) ระยะดังกล่าวนี้เป็นระยะที่เศรษฐกิจของไทยกำลังเจริญก้าวหน้าเต็มที่ ข้าวกำลังเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศ ซึ่งนอกจากจะขายได้ดีแล้วราคายังสูงอีกด้วย ผู้เขียนเชื่อว่าส่วนหนึ่งของพวกไพร่และทาสที่เป็นอิสระคงจะเป็นกำลังที่สำคัญในการผลิตข้าวในระยะต่อมา เพราะการปลูกข้าวเป็นสิ่งที่ทำได้ง่าย ไม่จำเป็นต้องเล่าเรียนมากนัก แม้แต่คนที่โง่และเกียจคร้านก็ยังทำได้² ซึ่งเหมาะกับสภาพของไพร่และทาสที่ไม่ได้ร่ำเรียนอะไรมาก่อน ก็สามารถทำการเพาะปลูกได้ทันทีเพียงแค่ฝึกฝนเล็กน้อยเท่านั้น เห็นได้จากในคลองรังสิต มีพวกลาวที่เคยเป็นไพร่เมื่อมีอิสระต่างพากันลงมารับจ้างทำนามากขึ้น³ ส่วนทาสเข้าใจว่าคงจะทวนาในที่ของนายเงินต่อไป หลังจากที่ได้

¹ วิชัย เสวระมาตย์, เรื่องเดิม, หน้า 58 - 91.

² ทรง. ร.5 กษ 9.2/25 กรมหมื่นนราฯ ขอชุกคลองนาตั้งแต่ตำบลบางกะใน แขวง เมืองนนท์ ไปออกแม่น้ำเมืองสุพรรณ 18 ตุลาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442).

³ ทรง. ร.5/1 น 44.1/40 ทหารเรือเรื่องคนลาวเมืองอุบล มารับจ้างทำนาในบริเวณคลองรังสิตกลับขึ้นไปเมืองเสียเงินค่าราชการไม่ทันต้องถูกปรับ 31 ธันวาคม ร.ศ. 126 (พ.ศ. 2450).

รับอิสระแล้ว อาจจะเป็นไปในรูปของการเช่าทำก็ได้ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การเลิก
ระบบไพร่และระบบทาสทำให้สัดส่วนระหว่างพื้นที่การเพาะปลูกกับคนทํานาคีขึ้นกว่า
เดิม และช่วยให้การเร่งปริมาณผลผลิตข้าวเป็นไปอย่างรวดเร็วตามความต้องการของ
รัฐบาล

นอกจากรัฐบาลได้ยกเลิกระบบทาสและไพร่อันมีส่วนทำให้มีแรงงานในการ
ทํานาเพิ่มขึ้นแล้ว รัฐบาลยังได้พยายามส่งเสริมและจูงใจให้ชาวนาเช่าทำไร่ถางพง
พื้นที่ที่เบิกขึ้นใหม่ เพื่อเร่งเพิ่มปริมาณผลผลิตข้าวให้ทันกับความต้องการของตลาด
ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเมื่อชาวนาถือครองที่ดินในพื้นที่คลองที่ขุดใหม่เต็มแล้ว
รัฐบาลจะได้ออกคดลองขยายพื้นที่ออกไปอีก ซึ่งจะช่วยให้ผลผลิตข้าวเพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ
ตามความต้องการของรัฐบาล

รัฐบาลได้พยายามดำเนินการหลายอย่างเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ดังกล่าว
ข้างต้น ซึ่งนอกจากจะปรับปรุงเรื่องระบบกรรมสิทธิ์ให้เรียบร้อยและรัดกุมยิ่งขึ้นแล้ว
(ผู้เขียนจะกล่าวถึงในตอนว่าด้วยระบบกรรมสิทธิ์) ยังได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติ
เรียกว่า "ประกาศขุดคลอง" เมื่อ พ.ศ. 2420 โดยเพิ่มอายุตราจองจากเดิมคือ
3 ปี เป็น 5 ปี แต่เมื่อครบ 5 ปีแล้ว ผู้ใดไม่ทำที่ดินของตนให้เกิดประโยชน์ก็จะ
เรียกสิทธิตราจองนั้นกลับคืนมาเป็นของรัฐบาลตามเดิม นอกจากนี้ยังยกเว้นไม่เก็บ
ภาษีค่านาสำหรับนาโก่นสร้างเป็นเวลา 3 ปี¹ (คือ นาที่ราษฎรต้องตัดต้นไม้ใหญ่แล
ขุดกอไผ่ซึ่งต้องออกแรงทำมาก) เกินนาโก่นสร้างจะต้องเสียเงินค่านาในปีที่ 2² ทั้งนี้
เพื่อให้ราษฎรมีกำลังใจในการทำนาซึ่งจะช่วยให้ชาวนาเข้ามาถือครองที่ดินเพื่อทํานา
กันมากขึ้น

¹ ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, "ประกาศขุดคลอง", เรื่องเดิม.

² หจข. ร. 5 กษ 3.2/2 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูล พระเจ้า
นั่งยาเชอกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ 2 พฤศจิกายน ร.ศ.109 (พ.ศ. 2433).

ในส่วนที่เกี่ยวกับการเก็บเงินค่านานั้น แต่เดิมมาเรียกเก็บในรูปของหางข้าวค่านาจากชาวนาไร่ละ 2 ถึง โดยชาวนาจะต้องขนข้าวของหลวงเหล่านี้ไปส่งถึงฉางหลวง¹ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าให้เปลี่ยนการเก็บเงินค่านาเป็นตัวเงินและเก็บเท่ากันทั้งนาคูโคและนาฟางลอย คือ ไร่ละ 1 สลึงเพียง² ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ลดอัตรานาคูโคลงเหลือไร่ละ 1 สลึง ตั้งแต่ พ.ศ. 2395 เพราะชาวนาร้องเรียนว่า ทำนาไม่ไค้ผล ส่วนนาฟางลอยให้คงไว้ตามเดิม³ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ในปี พ.ศ. 2448 ได้มีการเปลี่ยนแปลงการเก็บค่านาอีกครั้งหนึ่ง เพราะบ้านเมืองเจริญขึ้น รัฐบาลต้องใช้จ่ายเงินในการรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองและต้องสร้างสาธารณะประโยชน์ต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีกมาก ในขณะเดียวกันการทำนาก็ไค้ผลเพิ่มขึ้นกว่าแต่ก่อนถึง 5 - 6 เท่า จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นค่านา โดยแบ่งที่นาสำหรับนาคูโคออกเป็น 5 ชั้น คือ

นาเอก	ไร่ละ	1 บาท
นาโท	ไร่ละ	48 อัฐ
นาตรี	ไร่ละ	40 อัฐ
นาจัตวา	ไร่ละ	32 อัฐ
นาเบญจ	ไร่ละ	24 อัฐ

¹ ทจข.ร.5 กษ 3.2/35 ประกาศแก้ไขวิธีแลพิทักษ์เก็บเงินค่านา 19 มิถุนายน ร.ศ. 124. (พ.ศ. 2448).

² เรื่องเดียวกัน .

³ เรื่องเดียวกัน .

ส่วนนาฟางลอยเก็บสูงกว่านาคูโค $1/4$ ¹ เห็นได้ว่าอัตราส่วนค่านาเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ อย่างไม่หยุดยั้ง ปัญหาที่น่าพิจารณาก็คือว่า การเพิ่มขึ้นของอัตราภาษีค่านา มีผลทำให้ชาวนาหมกมุ่นใจในการทำนาหรือไม่

ปัญหากล่าวนี้ต้องพิจารณาควบคู่กันไปกับราคาข้าวที่ซื้อขายกันอยู่ในขณะนั้น โดยคิดกับราคาข้าวที่ซื้อขายกันอยู่ในขณะนั้น โดยคิดเป็นเปอร์เซ็นต์ระหว่างภาษีค่านากับราคาข้าวที่ซื้อขายกันอยู่ในขณะนั้น หลังจากนั้นจึงค่อยประเมินการะภาษีว่าจะมีบทหนักใจชาวนาหรือไม่

ภาษีค่านานั้นเริ่มเก็บเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเก็บอัตราเดียวกันทั้งนาฟางลอยและนาคูโค คือ ไร่ละสี่สิ่งเพียง เท่ากับ 10% ของราคาข้าวเปลือกที่ซื้อขายกันอยู่ในขณะนั้น (เกวียนละ 10 บาท)² เข้าใจว่าการที่ทางราชการเก็บค่านาในระดับนี้ชาวนาคงไม่เดือดร้อนนักถ้าทำนาได้ผลเต็มบริบูรณ์ แต่ถ้าเมื่อใดชาวนาทำนาไม่ไ้ผลเพราะฝนแล้งหรือน้ำน้อยไป ชาวนาก็เดือดร้อนถึงกับต้องขอลดค่านาอยู่เรื่อย ๆ จนถึงกับรัชกาลที่ 4 ต้องทรงประกาศลดอากรค่านาคูโคเหลือไร่ละสี่สิ่งในปี พ.ศ. 2395 หลังจากนั้นก็ไม่มีการเพิ่มอัตราค่านาอีกเลยเป็นเวลานานถึง 50 ปี จึงมีการปรับปรุงค่านาอีกครั้งหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อ พ.ศ. 2448 โดยกำหนดอัตราแตกต่างกันไปตามคุณภาพของนาตามที่ไ้กล่าวมาแล้ว โดยนาคูโคจะเก็บไปอีก ถึงประมาณไร่ละ 40 อัฐ (16 อัฐ = 1 สิ่ง) ซึ่งเพิ่มสูงขึ้นไปอีกถึง 100 กว่าเปอร์เซ็นต์จาก พ.ศ. 2395 แต่เท่ากับ 18% ของราคาข้าวเปลือกที่ซื้อขายกันอยู่ในขณะนี้ (เกวียนละ 45 บาท)³ ส่วนนาฟางลอยเก็บสูงกว่านี้อีกเล็กน้อย

¹ เรื่องเดียวกัน.

² หจข. ร.5 กษ 4.5/6 หนังสือมิสเตอร์แกรแฮม เจ้ากรมทะเบียนที่ดิน กราบเรียนเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เดือนพฤศจิกายน ร.ศ.121 (พ.ศ.2445).

³ เรื่องเดียวกัน.

ภาษีค่านาที่เพิ่มขึ้นจาก 10% ของราคาข้าวเปลือกในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็น 18% ของราคาข้าวเปลือก ในสมัยรัชกาลที่ 5 นับว่าไม่สูงเกินไปนักและคงไม่บั่นทอนกำลังใจของชาวนาการทำนามากนัก เพราะชาวนาทำนาได้ผลมากขึ้น ในขณะที่เกี่ยวกับราคาข้าวก็สูงขึ้นเรื่อย ๆ ชาวนาจึงพอจะแบกรับภาระภาษีค่านาได้¹

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า การที่รัฐบาลล้มเลิกระบบไพร่และทาส รวมทั้งการปรับปรุงการเก็บเงินค่านา ล้วนแต่ส่งผลเกื้อหนุนให้การขยายพื้นที่การเพาะปลูกและการเร่งปริมาณผลผลิตข้าวเป็นไปอย่างรวดเร็วและประสบผลสำเร็จตามที่ต้องการ

ปัญหาที่น่าพิจารณาต่อไปก็คือ พื้นที่ที่เพิ่มขึ้นจากการขุดคลองจำนวน 1,314,005 ไร่ ในช่วงปี พ.ศ. 2413 - 2447 นั้น สามารถเพิ่มผลผลิตข้าวได้มากขึ้นเท่าใด และอยู่ในระดับที่น่าพึงพอใจหรือไม่

ในการพิจารณาดังกล่าวข้างต้นนี้ ผู้เขียนได้แบ่งระยะเวลาออกเป็น 2 ช่วง คือ ช่วงแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2413 - 2423 และช่วงที่สอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 - 2447 ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มของการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าวที่เกิดขึ้นจากการขุดคลองในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ซึ่งจะช่วยให้สามารถประเมินได้ว่า ผลผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นนั้นอยู่ในระดับที่น่าพึงพอใจหรือไม่

¹ หจข. ร. 5 กษ 3.1/11 หนังสือบริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม กราบเรียนกรมหลวงดำรงราชานุภาพ 10 พฤษภาคม ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449), หจข. ร.5 กษ 9/5, รายงานการทคหน้า _____, เรื่องเดิม, หน้า 134.

การหาผลผลิตข้าวที่เพิ่มขึ้นจากคลองขุดนั้น ใช้วิธีการคำนวณผลคูณของพื้นที่ทั้งหมดที่เกิดจากคลองขุดกับผลผลิตต่อไร่* ดังนั้นในช่วงแรกคือ พ.ศ. 2413 - 2423 ซึ่งมีพื้นที่รวมกัน 296,480 ไร่ จะได้ผลผลิตข้าวจำนวน 954,666 หาบ ($296,480 \times 3.22$) ส่วนในช่วงที่ 2 ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 - 2447 ซึ่งมีพื้นที่รวมกัน 1,017,525 ไร่ จะได้ผลผลิตข้าวจำนวน 3,276,430 หาบ ($1,017,525 \times 3.22$) * (โปรดดูตารางที่ 3 ประกอบด้วย)

* ผลผลิตต่อไร่ในช่วง พ.ศ. 2413 - 2447 ไม่ปรากฏหลักฐาน ผู้เขียนจึงใช้ผลผลิตต่อไร่โดยเฉลี่ยในช่วงปี พ.ศ. 2449 - 2452 คือ 4.88 หาบต่อไร่ (คิดเป็นข้าวสารเพื่อส่งออกจำหน่ายต่างประเทศด้วยการคูณด้วย $0.66 = 3.22$ หาบต่อไร่) ซึ่งอินแกรมไกรรวมรวไว้ใน (Economic Change in Thailand since 1850 หน้า 48. ผู้เขียนเชื่อว่าผลผลิตต่อไร่ดังกล่าวนี้สามารถนำมาใช้แทนผลผลิตต่อไร่ในช่วงปี พ.ศ. 2413 - 2447 ได้เพราะเชื่อว่าผลผลิตต่อไร่ในระยะช่วงปี พ.ศ. 2413 - 2447 คงไม่ต่ำกว่าอัตราเฉลี่ยของผลผลิตต่อไร่ในช่วงปี พ.ศ. 2449 - 2452 เนื่องจากพื้นที่นาที่เริ่มทำการเพาะปลูกหลังจากขุดคลองเสร็จใหม่ ๆ นั้น ย่อมจะมีความอุดมสมบูรณ์กว่าในระยะต่อมาในเมื่อไม่ได้มีการพัฒนาเทคนิคการผลิต ฉะนั้นผลผลิตต่อไร่ที่ใช้แทนกันนี้คงไม่แตกต่างจากความเป็นจริงมากนัก

** ผลของการคำนวณดังกล่าวนี้ อาจเป็นการประมาณที่ค่อนข้างสูง เพราะไม่สามารถทราบได้ว่า หลังจากขุดคลองเสร็จราษฎรจะเข้าทำการเพาะปลูกเต็มพื้นที่ในปีนั้นหรือไม่ อย่างไรก็ตาม ผลของการคำนวณก็สามารถใช้อธิบายภาวะและแนวโน้มของผลผลิตในขณะนั้นได้

เพื่อให้การพิจารณาแนวโน้มของการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าวใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด ผู้เขียนจึงพิจารณาจากผลผลิตสุทธิซึ่งเป็นผลผลิตที่สามารถก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศชาติและราษฎรในรูปของรายได้ โดยใช้ผลผลิตที่ชานาแบ่งไว้กินและทำพันธุ์ลบออกจากผลผลิตข้าวทั้งหมดในช่วงระยะเวลาเดียวกัน ซึ่งปรากฏผลดังต่อไปนี้

พื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมดในช่วงแรกตั้งแต่ พ.ศ. 2413 - 2423 จำนวน 290,480 ไร่ จะมีราษฎรเข้าไปทำกินประมาณ 26,950 คน (คำนวณจากการที่ครอบครัวหนึ่งทำนาได้เฉลี่ยประมาณ 50 ไร่ แต่ละครอบครัวมีสมาชิก 5 คน)¹ คนเหล่านี้จะแบ่งข้าวไว้กิน 80,850 หาบ (คนหนึ่งคนกินข้าวประมาณ 3 หาบต่อปี)² และเก็บไว้ทำพันธุ์ 129,360 หาบ (50 ไร่ ใช้ข้าวปลูก $1\frac{1}{2}$ เกวียน)³ รวมแล้วชาวนาจะใช้ข้าวทำพันธุ์และกิน 210,210 หาบ ดังนั้นผลผลิตที่เหลือจึงเท่ากับ 744,456 หาบ

ส่วนช่วงที่สอง ตั้งแต่ พ.ศ. 2431 - 2447 พื้นที่ปลูกข้าวทั้งหมด 1,017,525 ไร่ มีราษฎรเข้าไปทำกิน 101,755 คน ผลผลิตที่ชาวนาเก็บไว้ทำพันธุ์ 488,424 หาบ และเก็บไว้กิน 305,265 หาบ รวมทั้งสิ้น 793,689 หาบ ดังนั้นผลผลิตสุทธิของผลผลิตข้าวในช่วงนี้จึงเท่ากับ 2,482,741 หาบ (โปรดดูตารางที่ 3 ประกอบด้วย)

¹ หจข.ร.5 กษ. 9/5, รายงานการทคณน้ำ, เรื่องเดิม.

² J. Homan Van Der Heide, "The Economical Development of Siam During the Last Half Century", JSS Vol. 3 Part 2, Bangkok Oct. 1906, Reprinted 1931, p. 20.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ตารางที่ 3 ตารางแสดงแนวโน้มการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าว

ช่วงแรก พ.ศ. 2413 — 2423	ช่วงที่ 2 พ.ศ. 2431 — 2447
<u>การคำนวณหาผลผลิตข้าวทั้งหมดเป็นหน่วย</u>	
พื้นที่ทั้งหมด $\times$ ผลผลิตต่อไร่ในช่วงแรก	พื้นที่ทั้งหมด $\times$ ผลผลิตต่อไร่ในช่วงที่สอง
296,480 $\times$ 3.22	1,017,525 $\times$ 3.22
ผลผลิตทั้งหมดในช่วงที่ 1 = 954,666	ผลผลิตทั้งหมดในช่วงที่ 2 = 3,276,430
<u>ผลผลิตสุทธิเป็นหน่วย</u>	
ผลผลิตทั้งหมด — ผลผลิตที่ชาวนาแบ่งไว้ ในช่วงแรก ไร่กินและทำพันธุ์	ผลผลิตทั้งหมดใน — ผลผลิตที่ชาวนาแบ่งไว้ ช่วงที่สอง ไร่กินและทำพันธุ์
ผลผลิตที่ชาวนาแบ่งไว้กิน 80,850	ผลผลิตที่ชาวนาแบ่งไว้กิน 305,265
ผลผลิตที่ชาวนาแบ่งไว้ทำพันธุ์ 129,360	ผลผลิตที่ชาวนาแบ่งไว้ทำพันธุ์ 488,424
210,210	793,689
$\therefore$ ผลผลิตสุทธิ = 954,666 — 210,210	$\therefore$ ผลผลิตสุทธิ = 3,276,430 — 793,689
= 744,456	= 2,482,741
<u>สัดส่วนของผลผลิตสุทธิต่อปริมาณเฉลี่ยของข้าวที่ส่งออก</u>	
<u>เป็นหน่วย</u>	
ผลผลิตสุทธิ $\times$ 100	ผลผลิตสุทธิ $\times$ 100
ปริมาณเฉลี่ยของข้าวที่ส่งออกทั้งหมดใน ช่วงแรก	ปริมาณเฉลี่ยของข้าวที่ส่งออกทั้งหมด ในช่วงที่สอง
= $\frac{744,456 \times 100}{2,765,455}$	= $\frac{2,482,741 \times 100}{8,779,412}$
= 26.92%	= 28.28%

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าพื้นที่ที่เพิ่มขึ้นจากการขุดคลองขยายสูงมากจากที่เพิ่มขึ้น 296,480 ไร่ ในช่วงแรก พ.ศ. 2413 - 2423 เป็นเพิ่มขึ้น 1,017,525 ไร่ ในช่วงที่สอง พ.ศ. 2431 - 2447 ผลผลิตจากการขุดคลองก็เชยิบตัวสูงขึ้น คือเพิ่มจาก 744,456 หาบ ในช่วงแรก เป็น 2,482,741 หาบ ในช่วงที่สอง แสดงให้เห็นถึงว่า รัฐบาลประสบความสำเร็จในการวางนโยบายส่งเสริมให้มีการขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่การเพาะปลูก ซึ่งมีทั้งที่รัฐบาลดำเนินการเองและส่งเสริมให้เอกชนจัดทำ ในขณะที่เดียวกันรัฐบาลก็ประสบความสำเร็จในการส่งเสริมและจูงใจให้ชาวนาหันมาปลูกข้าวมากขึ้น ด้วยวิธีการต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาแล้ว จนกระทั่งทำให้ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นในระดับที่ใกล้เคียงกับการเพิ่มขึ้นของพื้นที่เพาะปลูก นอกจากนี้เพื่อพิจารณาถึงสัดส่วนของผลผลิตที่เหลือกับปริมาณเฉลี่ยของข้าวที่ส่งออกทั้งหมดในระยะเดียวกันก็จะเห็นถึงความก้าวหน้าของผลผลิตที่เหลือที่เชยิบตัวสูงขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งเพิ่มขึ้นจาก 26.92% ในช่วงแรกที่เป็น 28.28% ในช่วงที่สอง จึงกล่าวได้ว่าผลผลิตที่เหลือที่เกิดขึ้นจากการขยายตัวของพื้นที่คลองขุดนั้นน่าพอใจ

กรรมสิทธิ์เหนือพื้นที่ริมฝั่งคลองขุด

สำหรับระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้น แต่เดิมมาถือกันว่าภคิรัยเป็นเจ้าของที่ดินในพระราชอาณาจักรแต่เพียงผู้เดียว¹ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงเห็นว่ากฎหมายเช่นนี้ไม่ยุติธรรม ดังนั้นใน พ.ศ. 2403 พระองค์จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า "...ตั้งแต่บัดนี้สืบไปถ้าพระเจ้าแผ่นดินจะต้องพระราชประสงค์ที่บ้าน เรือน นา สวน พระราชทานให้เป็นวัง บ้าน สวน นา แก่พระราชวงษานุวงศ์ แลข้าพุดลของทูลีพระ

¹ "กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ พ.ศ. 1886", โสภณ ชัยสุวรรณ, รวบรวมกฎหมายเกี่ยวกับที่ดิน, อนุสรณ์ในพิธีเปิดอาคารใหม่ ในกรมที่ดิน 16 พฤษภาคม 2511, หน้า 2.

บาทผ่าน่าผ่านในซึ่งมีความชอบ บาททรงพระราชศรัทธาทรงสร้างพระอารามหลวง
ในที่แห่งใดตำบลใด ถ้าจะพระราชทานให้ผู้ใดสร้างก็ดี ... ให้เอาเงินในพระคลัง
มหาสมบัติสำหรับแผ่นดินซื้อที่บ้าน เรือน นา สวน พระราชทานแก่พระราชวงษานุวงศ์
และข้าทูลลอองธุลีพระบาทผ่าน่า ผ่านใน ..."¹

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่ดินมีราคาแพงขึ้น ทำให้ราษฎรแก่งแย่งทะเลาะ
วิวาทกันในเรื่องที่ดินอย่างกว้างขวาง พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดระบบกรรม
สิทธิ์ที่ดินใหม่อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2444 โดยประกาศใช้พระราชบัญญัติการออก
โฉนดที่ดิน ซึ่งผู้เขียนจะกล่าวถึงในรายละเอียดภายหลัง

สำหรับการได้มาซึ่งที่ดินไม่ว่าจะใช้ประกอบอาชีพหรือใช้เป็นที่อยู่อาศัย ก็มี
วิธีการอยู่ 2 วิธี โดยการจับจองและการรับพระราชทาน สำหรับในกรณีที่ดินนั้น
ยังรกร้างว่างเปล่าอยู่ อีกประการหนึ่ง โดยการซื้อขาย การให้ การไถ่ทางมรดก
และการไถ่ทางครอบครัวสำหรับที่ดินซึ่งมีเจ้าของอยู่แล้ว² ในที่นี้จะกล่าวถึงเฉพาะ
การจับจองและการรับพระราชทานเป็นสำคัญ เพราะเป็นกรณีที่เกิดขึ้นมากในที่ดินสอง
ฝั่งคลอง

ในส่วนที่เกี่ยวกับการจับจองที่ดินนั้น เมื่อราษฎรต้องการที่ดินทำกินก็ต้อง
ไปบอก "เสนานายระวาง" ให้ออกโฉนดให้กับตน³ หากผู้ใดฝ่าฝืนจะมีความผิดถึง

¹ หอสมุดควชิรญาณ จดหมายเหตุนครบาลที่ 4 เลขที่ 117 พระบรมราชโองการ
เรื่องพระราชกำหนดว่าด้วยพระราชนิพนธ์ที่บ้าน เรือน นา สวน จ.ศ. 1222 (พ.ศ. 2403)

² ร.แสงกาต์, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย : กฎหมายที่ดิน, กำสอนวันปริญญา
โท มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง พ.ศ. 2483, หน้า 16.

³ "กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ พ.ศ. 1886" บทที่ 35 มาตรา 33, โสณ
ชัยสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 1.

6 สถาน¹ การจับจองที่ดินดังกล่าวก็ไม่ได้จำกัดขนาดของเนื้อที่การถือครองที่ดินเอาไว้ ใครมีกำลังเท่าไรก็ทำเอาตามแต่กำลังและความสามารถจะอำนวยให้² แต่การจับจองดังกล่าวนี้ราษฎรไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินนั้น เพียงแต่มีสิทธิทำกินเท่านั้น³ จริงอยู่ในการจับจองที่ดินนั้น ราษฎรได้รับหนังสือสำคัญที่เรียกว่า "โฉนด" เป็นตราสารยืนยันสิทธิในการทำกินของตน แต่ก็ เป็น "...สิทธิในระหว่างราษฎรกันแลกัน หาเป็นสิทธิจนถึงคักพระบรมเชษานุภาพไม่..."⁴ กษัตริย์ยังทรงมีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ในที่ดินที่พระราชอาณาจักรอยู่เช่นเดิม

สิทธิในการทำกินของราษฎร เกี่ยวพันอยู่อย่างใกล้ชิดกับการทำประโยชน์ในที่ดินนั้น ถ้าเจ้าของที่ดินละทิ้งเลิกทำประโยชน์ในที่ของตนแล้ว อาจเสียสิทธิในที่ดินภายในระยะเวลาอันสั้นมาก คือ หากละทิ้งระยะเวลาเพียง 1 ปี สำหรับที่นา และสามปีสำหรับที่สวนก็ให้ถือว่าที่นั้นว่างเปล่า ผู้ใดเข้าไปทำกินก็ได้เป็นเจ้าของทันที⁵

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

² สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ความเป็นมาของการปฏิรูปที่ดินในประเทศไทย, (พระนคร : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด, 2519), หน้า 5.

³ "กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ พ.ศ. 1886" บทที่ 42, 43 มาตรา 1, เรื่องเดิม, หน้า 2 - 3.

⁴ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, เรื่องเดิม, หน้า 18.

⁵ ร.แสงกาต์, เรื่องเดิม, หน้า 82.

สำหรับการไถ่มาซึ่งที่ทำกินโดยการรับพระราชทานนั้น ส่วนใหญ่จะพระราชทานให้เป็นรางวัลแก่ผู้ที่มีความดีความชอบในราชการ ซึ่งมักจะเป็นเจ้านายหรือข้าราชการเสียส่วนมาก การพระราชทานนั้นถือว่าถูกต้องสมบูรณ์ตามกฎหมายทุกประการ ถึงแม้ว่าที่นั้นมีราษฎรเป็นเจ้าของหวงห้ามอยู่แล้ว ผู้ใดจะมาโต้เถียงคัดค้านสิทธิของผู้ได้รับพระราชทานไม่ได้เพราะถือว่าเสมือนหนึ่งเป็นการกระทำที่ขัดต่อกระแสพระบรมราชโองการ¹ แต่โดยแท้จริงแล้วกษัตริย์มักจะพระราชทานที่ว่างเปล่าให้มากกว่า

นอกจากนี้สิทธิในที่ดินของผู้รับพระราชทานยังมั่นคงกว่าสิทธิของราษฎรที่ได้ที่ดินมาโดยการจับจอง ตามกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ บทที่ 54 ระบุว่าผู้ใดได้รับพระราชทานที่ดิน แม้จะไถ่ทิ้งที่นั้นนานถึง 3 ปี ก็ยังไม่ขาดสิทธิในกรรมสิทธิ์นั้น ถ้าผู้ใดเข้าทำกิน ถึงแม้ว่าจะไม่มีความผิดก็ไม่มีสิทธิในที่นั้น ผู้รับพระราชทานมีสิทธิเรียกคืนได้²

การถือครองที่ดินตลอดจนเงื่อนไขต่าง ๆ ในสมัยอยุธยาได้พัฒนาไปเรื่อย ๆ ตามสภาพความเจริญก้าวหน้าของบ้านเมือง โดยเฉพาะเมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงเปิดประเทศติดต่อกับชาวตะวันตก มีการค้าขายกันมากขึ้นโดยเฉพาะข้าว ทำให้ราคาที่ดินสำคัญต่อการเพาะปลูกและไหวตัวสูงขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากความนิยมซื้อหาที่ดินของราษฎรถึงกับทะเลาะวิวาทแย่งชิงที่ดินกันอย่างกว้างขวาง จนไม่เป็นอันทำมาหากิน ผลประโยชน์ของแผ่นดินก็เสื่อมสูญไปก๊วย รัฐบาลจึงเข้าจัดการแก้ไขความยุ่ง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

² "กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ พ.ศ. 1886", โสภณ ชัยสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 5 และ ร.แดงกาศ, เรื่องเดิม, หน้า 58.

ยากต่าง ๆ จนกระทั่งต้องออกพระราชบัญญัติใดคนหนึ่ง เพื่อให้ราษฎรมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินอย่างแน่นอนและรัดกุมยิ่งขึ้น ซึ่งผู้เขียนจะได้กล่าวถึงในตอนที่ว่าด้วยกรรมสิทธิ์ในที่ดินสองฝั่งคลองสมัยรัชกาลที่ 3 - 5

ได้กล่าวมาแล้วว่าผลการศึกษาคล่องนั้น ได้ขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นอย่างมาก ซึ่งเป็นการยากที่จะกล่าวถึงระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทุกคลองไป ผู้เขียนจึงกล่าวถึงเฉพาะคลองที่สำคัญ ๆ ซึ่งมีคนอยู่มากและมีการทะเลาะวิวาทในเรื่องกรรมสิทธิ์กันอย่างรุนแรง จนกระทั่งรัฐบาลต้องเข้าไปจัดการแก้ไข สภาพเช่นนี้เกิดขึ้นทางฝั่งตะวันออกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยามากกว่าทางฝั่งตะวันตก นอกจากนั้นแล้วเอกสารการถือครองที่ดินทางฝั่งตะวันตกมีน้อยมาก และข้อขัดแย้งก็ไม่รุนแรงเท่ากับฝั่งตะวันออก ด้วยเหตุนี้เองผู้เขียนจึงกล่าวถึงระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดินทางฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา เป็นสำคัญ

ผู้เขียนได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า การถือครองที่ดินสองฝั่งคลองนั้นมี 2 กรณีด้วยกันคือ การถือครองที่ดินโดยได้รับพระราชทานอย่างหนึ่ง และการถือครองโดยการจับจองอีกอย่างหนึ่ง

สำหรับการถือครองโดยการรับพระราชทานนั้น ที่สำคัญก็คือ การถือครองที่ดินริมฝั่งคลองมหาสวัสดิ์ ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา คลองสายนี้รัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้น เมื่อขุดเสร็จแล้วได้พระราชทานที่ดินซึ่งรกร้างว่างเปล่าให้แก่พระราชโอรสและพระราชธิดาจำนวน 16,200 ไร่ โดยแบ่งออกเป็น 50 ส่วน ไร่ละ 324 ไร่ เสร็จแล้วโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงาน "...ทำตราแดงให้เป็นสำคัญตามธรรมเนียมแผ่นดินเมือง..."¹

1

พ.ร.บ. 5 กษ. 3.3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยาคำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยต่อรัชกาลที่ 5 1 มิถุนายน ร.ศ. 122 (พ.ศ. 2446).

สิทธิในที่ดินที่ได้รับพระราชทานนั้นนอกจากจะมีความมั่นคงกว่าการจับจอง
ยังได้สิทธิที่จะไม่ต้องเสียภาษีที่ดินอีกด้วย ดังที่ปรากฏในเอกสารว่า "ดู...มีพระ
ราชประสงค์ทรงแสดงไว้ในประกาศนี้ว่า ถ้าและที่นารายนี้ยังเป็นของผู้รับพระ
ราชทานอยู่ตราบใด โปรรคเกล้า ฯ ให้ยลค่านาพระราชทานแก่พระองค์นั้นไปกว่า
จะต้องทำตราแดงใหม่..."¹

การพระราชทานที่ดินดังกล่าวนี้ แม้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ยังทรงกระทำอยู่
ดัง เช่นที่พระองค์พระราชทานที่ดินริมคลอง เป้ารังให้แก่พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้า
ศรีวิไลลักษณ์ พระองค์เจ้าหญิงสุวัฏทรีวิไลยพรรณ และเจ้าจอมมารคาแพจำนวน
6,000 ไร่ ดังที่กล่าวมาแล้วครั้งหนึ่งในบทที่ 3

ส่วนการถือครองที่ดินโดยการจับจองนั้น ผู้เขียนจะกล่าวถึงฝั่งตะวันออก
ของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นสำคัญ แต่จะกล่าวพอให้เห็นภาพพจน์อย่างกว้าง ๆ
เพราะเกี่ยวกับเรื่องนี้ ใ้มีงานวิจัยของสุนทรী อาสะไวย์ เรื่อง ประวัติโครงการ
รังสิต และงานวิจัยของจอห์นสตัน เรื่อง "Rural Society and the rice
Economy in Thailand" กล่าวเอาไว้บ้างแล้วอย่างนี้

บริเวณพื้นที่ราบลุ่มเจ้าพระยาฝั่งตะวันออกที่จะกล่าวถึงนี้ บริเวณที่สำคัญเริ่ม
ตั้งแต่คลองประเวศบุรีรมย์ขึ้นไปจนถึงสุดเขตคลองรังสิตทางค่านเหนือ บริเวณดัง
กล่าวครอบคลุมพื้นที่อย่างกว้างขวาง เป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ แต่ในขณะเดียวกันก็มี
การทะเลาะวิวาทกันอย่างรุนแรงแผ่กระจายไปทั่ว การเข้าไปถือครองที่ดินของราษฎร
ในบริเวณนี้จะเริ่มต้นที่คลองประเวศบุรีรมย์ก่อน โดยราษฎรใช้วิธีการจับจองที่ดินด้วย
การช่วยออกเงินเสียค่าชดเชยคลอง เมื่อคลองขุดเสร็จเรียบร้อยแล้วราษฎรก็จะได้กรรม-

¹ เรื่องเดียวกัน .

สิทธิในที่ดินสองฝั่งคลอง เป็นการตอบแทน หลังจากพระราชกรณียกิจที่ราษฎรเข้าครอบครองที่ดิน เหล่านี้ทำกินจนเต็มหมดแล้ว ในพ.ศ. 2435 ก็เริ่มขยับขยายขึ้นไปทางคลองแสนแสบ

สภาพคลองแสนแสบในขณะที่มีการถือครองที่ดินในคลองประเวศบุรีรมย์ นั้นยังมีสภาพเป็นป่าอยู่ เต็มไปด้วยช้างป่าที่มีอันตราย¹ (พ.ศ. 2431) แต่หลังจากนั้นไม่นานนัก คือ พ.ศ. 2438 คนก็เข้าไปหักล้างถางพงเป็นที่นาขึ้น และช่วยกันขับไล่ช้างป่าออกไป² หลังจากที่มีการถือครองที่ดินทั้งในคลองประเวศบุรีรมย์และคลองแสนแสบเต็มล้นแล้ว คนจึงเริ่มอพยพเข้าไปในคลองเขตคลองรังสิต โดยอพยพเข้าไปทางตอนใต้ก่อนค่อย ๆ กระจายขึ้นไปทางเหนือ ตามอาณาเขตของคลองที่บริษัทขุดเข้าไป³ ปรากฏว่า สภาพที่นาในคลองรังสิตนั้นดึงดูดใจชาวนาได้มาก เพราะเป็นคลองที่ขุดใหม่ พื้นที่ยังอุดมสมบูรณ์ ชาวนาจึงนิยมอพยพเข้าไปทำกินกันมาก การถือครองที่ดินในบริเวณนี้จึงเต็มไปด้วยความวุ่นวายและมีคดีทะเลาะวิวาทกันมากที่สุด

สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ราษฎรจะให้ความสนใจจับจองที่ดินกันมากขึ้น ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2430 เป็นต้นมา ทั้งนี้เพราะภาวะการค้าข้าวของไทยได้กระเตื้องขึ้นอย่าง

¹ หจข. ร.5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 62/2483 นายวิภาควรรณ เจริญ พระยาสุรศักดิ์มนตรี 6 เมษายน ร.ศ. 114 (พ.ศ. 2483).

² เรื่องเดียวกัน.

³ หจข. ร.5/1 น. 3.2/24 จกหมายเหตุเรื่องสร้างเมืองรัตนบุรี ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445) และ David Bruce Johnston, เรื่องเดิม, หน้า 100 - 101.

ราคเร็วในระยะนี้เช่นเดียวกัน ทำให้ราคาข้าวสูงขึ้นและขายได้ก็ด้วย ซึ่งเท่ากับเป็นการกระตุ้นให้ราษฎรต้องการที่ดินเพื่อปลูกข้าวกันมากขึ้น เมื่อคนต้องการที่ดินมาก ที่ดินก็เริ่มมีราคาและเชิยตัวสูงขึ้นเรื่อย ๆ เห็นได้จากที่จอห์นสตันรวบรวมไว้ดังนี้

ตารางที่ 4 ราคาที่ดินฝั่งตะวันออก¹
บาท/ไร่

ปี	ราคา	จำนวนกรณีที่พบ
พ.ศ. 2423	1.00	1
พ.ศ. 2433	4.25	1
พ.ศ. 2435	5.30	3
พ.ศ. 2437	4.80	3
พ.ศ. 2439	6.30	2
พ.ศ. 2441	3.50	1
พ.ศ. 2442	22.67	3
พ.ศ. 2444	35.00	1
พ.ศ. 2445	26.50	2
พ.ศ. 2446	35.00	1
พ.ศ. 2447	37.50	2

¹

David Bruce Johnston,

เรื่องเดิม, หน้า 121.

การที่ที่ดินมีราคาสูงขึ้นเรื่อย ๆ เช่นนี้ เป็นเหตุจูงใจอันสำคัญที่ทำให้ผู้มีบรรดาศักดิ์และคนร่ำรวยเริ่มหันมาประกอบธุรกิจการค้าที่ดิน ซึ่งไม่ว่าจะซื้อเอาไว้เพื่อขายต่อหรือให้เช่า ล้วนแล้วแต่ทำผลกำไรอย่างมากทั้งสิ้น เห็นได้จากความคิดของพระเจ้าอนงยาเชอ กรมพระนารายณ์ประพันธ์พงศ์ ที่ทรงกล่าวว่า "... ได้ใคร่ครวญและทดลองการค้าขายมาหลายประการแล้ว เห็นควยเกล้าว่า บันดาลกิจใด ๆ ในกรุงสยามสำหรับผู้ไทยที่ควรจะทำเพื่อหาเลี้ยงชีพ ถ้าเพื่อให้ทุนให้สืบผลอันมั่นคงในปัจจุบันนี้ ยากจะมีคือเสมอการค้าที่ดินและที่ดินในสมัยนี้ก็ยากจะมีผลเสมอนี้ที่นำไปชวนาเช่าทำ ..."¹ (ขีดเส้นโดยผู้เขียน)

ความคิดเช่นนี้ ตรงกับความเป็นจริงทุกประการ เห็นได้ว่า "... ผู้ที่ซื้อที่ดินไว้ขายนั้นมีประโยชน์มากหากทำได้คนละตั้งพันซึ่งก็มี จึงเลื่องลือกันว่า ผู้ที่มั่งคั่งในทุ่งหลวงบริเวณคลองรังสิตมั่งมีเป็นเศรษฐีกันโดยมาก ... " ² ควยเหตุกึ่งกล่าวนี้เอง ผู้มีทรัพย์จึงนิยมซื้อที่ดินเพื่อขายและให้เช่าหากำไรกันอย่างกว้างขวาง ซึ่งเห็นได้ชัดในกรณีการถือครองที่ดินบริเวณคลองรังสิต ซึ่งสุนทรี อาสะไวย์รวบรวมไว้ดังนี้

¹ หจข. ร.5 กษ. 9.2/25 กรมหมื่นนรา ฯ ขอชุกคลองนา _____, เรื่องเดิม.

² หจข. ร.5 กษ. 3.1/12 ชาวนาและเจ้าของนาเรียนเจ้าพระยา
วงษาประพัทธ์ 20 ต.ค. ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453)

ตารางที่ 5 ตารางแสดงการถือครองที่ดินขนาดต่าง ๆ ในเขตรังสิต¹

ขนาดที่ดิน / ไร่	เจ้าของที่ดิน / คน
0 - 149.9	413
150 - 299.9	133
300 - 499.9	43
450 - 599.9	20
600 - 749.9	17
750 - 899.9	18
900 - 1049.9	15
1050 - 1199.9	6
1200 - 1349.9	4
1350 - 1499.9	1
1500 ขึ้นไป	24

ตารางข้างต้นนี้ รวบรวมจากที่ดินในเขตรังสิตที่มีการถือครองอยู่ และที่มีการตกลงซื้อขายระหว่างบริษัทกับผู้อยู่ ในระยะ พ.ศ. 2435 - 2444 สุนทร¹ชี้แจงว่า ในจำนวนเจ้าของที่ดินทั้งสิ้น 694 คน มีที่ดินรวมกัน 235,822 ไร่ แต่เป็นของกลุ่มผู้มีฐานะดี คือ พระราชวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า และคนมีเงิน รวมกันถึง 113,539 ไร่ หรือ 48.10 % ของพื้นที่ทั้งหมด ในขณะที่คนกลุ่มนี้มีจำนวนเพียง 5 % ของเจ้าของที่ดินทั้งหมด² ในขณะเดียวกันพื้นที่การถือครองของคนกลุ่ม

¹สุนทร อาสะไวย์, ประวัติโครงการรังสิต สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (พิมพ์คัด).

²สุนทร อาสะไวย์, เรื่องเดิม, ไม่มีหน้า.

นี่เป็นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์และมีราคาแพง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมกันในเรื่องโอกาสและการลงทุนผู้ถือครองที่ดินในขณะนั้นได้อย่างดี

ความจริงแล้วผู้ที่ลงทุนซื้อที่ดินในทุ่งคลองรังสิตนั้นมี 2 พวก คือ พวกที่ซื้อที่ดินไว้ขายหากำไร และพวกที่ซื้อที่ดินไว้เพื่อเลี้ยงชีพ ปรากฏว่าในขณะที่พวกที่ซื้อที่ดินประเภทแรกขายที่ดินได้กำไรอย่างมากมายจนเป็นเศรษฐี พวกที่ซื้อที่ดินเพื่อเลี้ยงชีพกลับไม่ได้รับประโยชน์เท่าที่ควร บางคนที่ยกหนี้ยืมสินมาลงทุนซื้อที่ดินถึงกับล้มจมก็มี¹ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะพวกที่ซื้อที่ดินประเภทแรก ซึ่งได้แก่ ผู้มีบรรพการศักดิ์และผู้มีทรัพย์ มีโอกาสหาซื้อที่ดินที่อุดมสมบูรณ์ สามารถขายได้ราคาดีไว้มาก่อนที่เหลือนั่นซึ่งส่วนใหญ่ขาดความอุดมสมบูรณ์ไม่ค่อยมีราคาจึงจะตกเป็นของราษฎร²

ปัญหาที่ควรพิจารณาต่อไป ก็คือว่า ทำไมผู้มีบรรพการศักดิ์และผู้มีทรัพย์จึงสามารถถือครองที่ดินที่ดี และมีปริมาณคนละมาก ๆ ในขณะที่ราษฎรตกอยู่ในสภาพตรงกันข้าม คือ นอกจากจะถือครองที่ดินได้น้อยแล้ว ยังเป็นที่ดินที่ขาดความอุดมสมบูรณ์อีกด้วย ปัญหาดังกล่าวนี้นี้ ต้องพิจารณาจากฐานะของผู้จ้างจูง ทุนทรัพย์และระเบียบวิธีการจ้างจูงควบคู่กันไป

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าในการขุดคลองแต่ละสายนั้น รัฐบาลก็ได้ออกชนกัฏใช้วิธีการเหมือนกัน คือ ให้ราษฎรช่วยออกเงินเสียค่าขุดคลองหรือออกแรงช่วยขุดคลอง โดยราษฎรได้รับผลประโยชน์ในที่ดินส่วนที่ตนจ้างจูงไว้เป็นเครื่องตอบแทน ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ผู้ใดหวังห้ามที่นาไว้เกินกำลังที่จะทำให้เกิดประโยชน์ได้ ดัง

¹ หจข. ร.5 กษ. 3.1/12 ชาวนาและเจ้าของนาเรียนเจ้าพระยา
วงษานุประพัทธ์ 29 ตุลาคม ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453) .

² หจข. ร.5 กษ. 4/5 รายงานตรวจการกองข้าหลวงเกษตร ร.ศ.

ที่ได้ประกาศไว้อย่างชัดเจนในประกาศชุกคลอง พ.ศ. 2420 ซึ่งหมายถึงว่าผู้ใด
มีกำลังมาก มีทุนทรัพย์มาก ก็สามารถจับจองที่ดินได้มากตามกำลังของตน โดย
รัฐบาลไม่หวงห้ามเพียงแต่กำหนดไว้ว่า ถ้าผู้ใดปล่อยให้ที่ดินของตนรกร้างว่าง
เปล่าโดยไม่ทำที่นั้นให้เกิดประโยชน์ขึ้นมา เป็นเวลานานเกินกว่า 5 ปี รัฐบาล
ก็จะเอาที่ดินนั้นกลับคืนมาเป็นของรัฐบาลตามเดิม¹ ดังนั้นผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มี
ทรัพย์ซึ่งนอกจากจะมีกำลังคน คือ ข้าทาส บริวาร อย่างบริบูรณ์แล้ว ยังมีกำลัง
ทรัพย์อย่างมากมาย ก็ย่อมสามารถที่จะจับจองที่ดินได้คนละมาก ๆ โดยไม่ต้อง
กังวลว่าจะถูกรัฐบาลเรียกกลับคืนไปเพราะตนมีกำลังคนอย่างพร้อมที่จะทำ
ประโยชน์ในที่ดินนั้นได้อยู่แล้ว หรือจะเก็บเอาไปขายต่อหรือให้เช่าก็ย่อมทำได้
เห็นได้ชัดในกรณีการถือครองที่ดินคลองประเวศบุรีรมย์ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นของผู้มี
บรรดาศักดิ์และผู้มีทรัพย์ โดยคนเหล่านี้ไม่ได้ทำนาเอง แต่ "... ให้เขาทำเป็น
พื้น... ถึงพลเรือนที่พอมีอันจะกินอยู่บ้าง ดูเหมือนจะให้เขามาก ที่นาราชวรมันน้อย
แห่งเต็มที..."²

ต่อมาเมื่อบริษัทคลองแลคูนาสยาม ชุกคลองรังสิตเพื่อขายที่ดิน โอกาส
ของผู้มีทรัพย์ก็ยิ่งมีมากและกว้างขวางขึ้นไปอีก ทั้งนี้เพราะบริษัทต้องการจะขาย
ที่ดินเป็นแปลงใหญ่ ๆ จึงได้วางระเบียบกำหนดขนาดของที่ดินที่จะขายในแต่ละ
แปลงจะต้องไม่น้อยกว่า 120 ไร่³ ซึ่งเท่ากับเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้มีทุนทรัพย์

¹ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ (รวบรวม) "ประกาศชุกคลอง",
เรื่องเดิม, หน้า 221-225.

²พจน. ร.5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 92/4014 หนังสือเจ้าพระยา
เทเวศรวงษ์วิวัฒน์ กราบทูลรัชกาลที่ 5 23 ตุลาคม ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445).

³พจน. ร.5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/8975 แจ้งความของบริษัท
ชุกคลองแลคูนาสยาม เรื่องการจะขายที่ดินริมคลองรังสิต ประยูรศักดิ์ 1 มิถุนายน
ร.ศ. 111 (พ.ศ. 2435).

กว่านซื้อที่ดินเพื่อขายหรือให้เขาเอากำไรได้อย่างดี ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการปิดโอกาสของชาวนาที่จะซื้อที่ดินไว้เป็นสมบัติของตนเอง เพราะไม่มีเงินจะซื้อ แม้บางคนมีเงินซื้อก็ไม่ค่อยได้ที่ดินอุดมสมบูรณ์ เพราะไม่ค่อยทราบเรื่องการประกาศการซื้อขายที่ดิน เนื่องจาก "... มักย้ายที่ไปแห่งโน้นแห่งนี้สุดแต่ที่ใดสบายและสะดวกน้ำดีที่... " ¹

ฝ่ายรัฐบาลถึงแม้จะมีระเบียบจำกัดการถือครองที่ดินเพื่อป้องกันไม่ให้ผู้มีที่ดินมากเกินไปเกินไป แต่ก็ดูเหมือนว่ารัฐบาลไม่ได้เข้มงวดกับเรื่องนี้นัก เพราะการที่ราษฎรจับจองนานั้นรัฐบาลก็ได้ภาษีที่ดินเป็นพระราชทรัพย์ของหลวงด้วย ต่อมาการจำกัดสิทธิดังกล่าวนี้ก็ยกเลิกไป เมื่อรัฐบาลประกาศใช้พระราชบัญญัติการออกโฉนดที่ดิน พ.ศ. 2444 ซึ่งให้กรรมสิทธิ์แก่ผู้ถือครองที่ดินอย่างถาวรไม่ว่าเขาจะหาประโยชน์ในที่ดินนั้นหรือไม่ก็ตาม² การที่รัฐบาลดำเนินการเช่นนี้เป็นเพราะรัฐบาลสนับสนุนให้มีการถือครองที่ดินขนาดใหญ่ขึ้นเอง ซึ่งเห็นได้จากความเห็นของกรมหลวงดำรงราชานุภาพที่ทรงกล่าวในที่ประชุมเสภาภิบาลว่า

"... การทำนาทำสวนแต่โบราณคนละอย่างกับเดียวกัน แต่ก่อนนั้นหาที่ดินพอจุแรงทำคนละ 10 ไร่ 15 ไร่ ก็พอจะปลูกอะไรขึ้น พอได้เก็บขายเขากินไปวันหนึ่ง ๆ ก็สบายไม่ต้องกังวลอะไรอีก วิธีทำมาหากินอย่างใหม่นี้ ผู้มีทุนรอนมากมายที่เข้าหุ้นกับหลายคนตั้งเป็นบริษัทขึ้น การที่ทำก็ไม่แต่เฉพาะครอบครัวคนสองคนดังแต่ก่อน ไซ้จ้างลูกจ้างทุ่มทำเป็นการใหญ่ที่สุด จนทำนาในทุ่งหลวงก็มี

¹ หจข. ร.5 กษ. 9.2/25, กรมหมื่นนรา ๗ ขอชุดคลองนา...
เรื่องเดิม.

² "ประกาศการออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. 120", โสภณ ชัยสุวรรณ,
เรื่องเดิม, หน้า 48.

อย่างนี้ และนับวันจะมากขึ้นทุกที ความต้องการของคนพวกนี้ ต้องการหาที่ดินให้มาก ให้พอแก่ทุนที่ลง จึงขออนุญาตจากรัฐบาลผู้เป็นเจ้าของที่ดิน ปัญหาข้อนี้ว่ารัฐบาลควรให้หรือไม่ ข้อนี้เห็นได้ง่ายคือว่า การปกครองทุกวันนี้ผิดกับแต่ก่อนเหมือนกัน ความสำเร็จในสิ่งทั้งปวงอยู่ที่เงิน รวมความว่ารัฐต้องการเงิน ที่ดินที่กร้างว่างเปล่าอยู่นั้นไม่มีอะไร เมื่อมีผู้ทำเป็นเรือกสวนไร่นาขึ้น ภาษีอากรเฉพาะที่ดินนั้นก็จะได้และยังได้ภาษีขาออกเพิ่มขึ้น นี่ว่าโดยตรง ยังมีไต่ทางอ้อมอีกคือว่า กุลที่เข้ามาอยู่ก็ได้ภาษีเป็นประโยชน์ถึง 3 ชั้นดังนี้ จึงเป็นยุติว่ารัฐบาลต้องอุทิศทุนให้ผู้ทำการเพาะปลูกมากที่สุดที่จะมีได้... "1

ตามที่กล่าวมานี้เห็นได้ว่า ผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีทรัพย์จะมีโอกาสในการจับจองที่ดินได้ดีกว่าราษฎร เพราะนอกจากจะมีทุนทรัพย์มากมายแล้ว ส่วนใหญ่ยังรับราชการหรือเกี่ยวข้องกับราชการซึ่งมักจะรู้ข่าวคราวเกี่ยวกับการซื้อขายที่ดินได้รวดเร็วและดีกว่าชาวบ้าน สามารถอาศัยช่องโหว่ของระเบียบการจองและการปล่อยปลดละเลยของทางราชการในเรื่องข้อจำกัดการถือครองที่ดิน ให้เกิดประโยชน์แก่ตนด้วยการแสวงหาที่ดินที่อุดมสมบูรณ์และมีราคาไว้นั่นละมาก ๆ ในขณะที่ราษฎรขาดทั้งทุนทรัพย์และความรอบรู้ในเรื่องข่าวคราวการซื้อขายที่ดิน จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่จะมีที่ดินในครอบครองจำนวนน้อยและเป็นที่ดินที่ขาดความอุดมสมบูรณ์

ได้กล่าวมาแล้วว่า ผู้ถือครองที่ดินในทุ่งฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้น มีทั้งประเภทที่ซื้อที่ดินไว้เพื่อขายหรือให้เช่าเอากำไร ส่วนใหญ่พวกนี้จะเป็นกลุ่มของผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีทุนทรัพย์ ส่วนอีกประเภทหนึ่ง คือ พวกที่ซื้อที่ดินเพื่อ

1 "รายงานประชุมเทศบาล ร.ศ. 126" เทศาภิบาล เล่มที่ 4 วันที่

เลี้ยงชีพ ดังนั้นคนที่ทำนาจริง ๆ ในบริเวณเหล่านี้จึงแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ ชาวนาที่มีที่ดินเป็นของตนเอง กับชาวนาที่เช่าที่ดินทำกิน

สำหรับชาวนาที่มีที่ดินเป็นของตนเองนั้น พบมากที่บริเวณคลองแสนแสบ ส่วนใหญ่จะเป็นพวกแขกและทหารเรือ¹ ชาวนาเหล่านี้ส่วนใหญ่มีฐานะปานกลาง และมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดีกว่าชาวนาที่เช่าที่ดินทำกินในเขตทุ่งรังสิต มีบ้านอยู่เป็นหลักแหล่งแน่นอนและมีอิสระเสรีในการประกอบอาชีพของตน การดำรงชีวิตประจำวันก็เป็นไปอย่างสงบ เพราะการโจรกรรมมีน้อย การกดขี่แย่งชิงที่นาของผู้มีกำลังมากกว่ามีบ้างเล็กน้อยและซึ่งระยะหลัง ๆ ก็เจียบหายไป เป็นการกระทำของพวกแขกที่อยู่โน้นบังคับต่างประเทศแทบทั้งสิ้น² จึงกล่าวได้ว่าสภาพการดำรงชีวิตโดยทั่วไปของชาวนาประเภทนี้อยู่ในลักษณะสงบและราบรื่นอย่างน่าพึงพอใจทีเดียว

ส่วนชาวนาที่ไม่มีทุนรอนมากพอที่จะซื้อที่ดินเป็นของตนเองได้ ก็ต้องเช่าที่ดินของผู้มีบรรพการศักดิ์และผู้มีทรัพย์สินเพื่อเลี้ยงชีพของตน การเช่าที่ดินทำนานั้นนอกจากจะพบที่คลองประเวศบุรีรมย์แล้ว ยังพบที่คลองรังสิตซึ่งค่อนข้างจะมากกว่าที่อื่น เพราะราษฎรแตกตื่นไปทำนากันมาก เนื่องจากคลองเพิ่งขุดใหม่ที่ดินตลอดจนน้ำกินน้ำใช้ยังอุดมสมบูรณ์อยู่มาก การคมนาคมก็ทำได้สะดวกสบายกว่าที่อื่น เพราะคลองยังไม่ขึ้นเขิน

ชาวนาที่เช่าที่ทำนานั้น มีสภาพความเป็นอยู่ลำบากมากกว่าชาวนาที่ทำกิน

¹ หจข. ร.5 รล. 11/33 นายเพ็งศรีสรักษ์ ขอเข้ารับราชการแลเหตุลเกล้า ถวายรายงานความเห็นจัดการทุ่งแสนแสบ 18 มกราคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444).

² เรื่องเดียวกัน.

ในที่นี้ซึ่งเป็นของตนเอง เพราะผู้เช่านาต้องเสียค่าเช่าในอัตราที่ไม่แน่นอนต่างกันไปตามสภาพดีเลวของเนื้อดิน และอัตราดังกล่าวจะสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ ถ้ามีผู้ต้องการเช่าที่ทำนามาก นอกจากนั้นแล้วผู้เช่านายังต้องเสียค่านาเองและต้องยอมทำสัญญาเสียเปรียบกับเจ้าของนาอีกด้วย

สภาพดังกล่าวเห็นได้ชัดในทุ่งคลองรังสิต ในระยะแรกเจ้าของจะเอาอกเอาใจชาวนามาก ปล่อยให้ชาวนาบุกเบิกที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่ดินขึ้นมาโดยไม่เรียกค่าเช่านา เมื่อเจ้าของนาจะเริ่มเก็บค่าเช่าไร่ละประมาณ 1 - 2 บาท หรือประมาณ 12 - 14 % ของผลผลิตต่อไร่ (คิดข้าวเกี่ยวนละ 25 บาท, 3 ไร่ = ข้าว 1 เกวียน)¹ ทั้งนี้โดยผู้เช่าต้องเสียภาษีค่านาเอง ในกรณีที่เจ้าของเป็นผู้เสีย มักจะบวกภาษีค่านารวมอยู่ในค่าเช่าด้วย ต่อมาเมื่อชาวนาเข้ามาอยู่กันอย่างหนาแน่นและถาวรจนยากที่จะโยกย้ายแล้ว เจ้าของนาก็ถือโอกาสเรียกเก็บเงินค่าเช่านาสูงขึ้นทุก ๆ ปี จนอัตราค่าเช่าสูงขึ้นจากเดิมเป็นไร่ละประมาณ 3 - 4.50 บาท หรือ 37 - 54 %²

ในการเช่านา ผู้เช่าต้องถูกบังคับให้ทำสัญญาเช่า ในขณะที่ปลูกข้าวเรียบร้อยแล้ว จึงต้องยอมทำสัญญาแม้จะเสียเปรียบมากก็ตาม ทั้งนี้เนื่องจาก

"... ผู้เช่าต้องสัญญาส่งค่าเช่าเต็มตามเนื้อที่ที่ตนขอรับเช่า ไม่มีการลดหย่อนค่าเช่าในการที่ตนชาวนเป็นอันตราขายควายนามากหรือน้อย ผู้เช่าต้องเสียค่า-

¹ หจข. ร.5 กษ. 3.1/11 รายงานข้าหลวง 3 นาย กราบเรียนกรมหลวงคองราชานุภาพ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) และสุนทรียาสะไวย์, เรื่องเดิม.

² เรื่องเดียวกัน.

เขาเต็มตามสัญญาเจ้าของไม่ลดหย่อนให้ ที่สุคนธ์ที่หนองหรือบึงก็รวมอยู่ในสัญญาเป็นที่เขา... "1

ดังนั้นจึงไม่ต้องสงสัยเลยว่า ชาวนาจะต้องเดือดร้อนอย่างหนัก เพราะการบุกเบิกที่รกร้างว่างเปล่าทำเป็นทีนานั้น ต้องลงทุนลงแรงมาก ต้องเช่าควายมาไถในกรณีที่ดินไม่มี ถ้ากำลังไม่พอก็ต้องจ้างคนมาเพิ่ม ค่ายเหตุนี้ถ้าผู้ใดไม่มีทุนทรัพย์ก็ต้องไปกู้ยืมจากเจ้าของนาซึ่งต้องเสียดอกเบี้ย " ... เป็นเงินปีหนึ่งซึ่งละ 12 บาท หรือเป็นข้าวปีหนึ่งซึ่งละ 40 สัก ... "2 ถ้าปีใดน้ำมากหรือน้ำน้อยเกินไปทำนาไม่ไค้ผล ก็ต้องเป็นหนี้เจ้าของนาทั้งค่าเช่าและดอกเบี้ยทบถมกันเรื่อยไป เมื่อเผชิญกับอัตราเช่าที่ไม่แน่นอนตายตัว และสัญญาที่เอารัดเอาเปรียบแล้ว ชาวนาก็ประสบความยากแค้นหนักยิ่งขึ้นไปอีกจนถึงกับ " ... บางรายก็ทำหนังสือสัญญาขายตัวเป็นลูกจ้าง เจ้าของนา ส่งบุตรภรรยาไปรับใช้การงานเป็นประกัน ส่วนเจ้าของนาก็เข้มงวดกิริยาสัตว์พาหนะเป็นค่าเช่า บังคับให้ทำสัญญาค่าเช่าสัตว์พาหนะนั้นนานาต่อไป ... "3 ค่ายเหตุนี้นายบางรายถึงกับบ่นว่า เจ้าของนาเหล่านี้ "ทำนาบนหลังคน"4 เมื่อเดือดร้อนมาก ๆ เขา ประกอบกับการทำนาไม่ไค้ผลเนื่องจากดินเปรี้ยว ความเป็นโรค ชาวนาก็ไม่ไหว พากันอพยพออกจากทุ่งรังสิตถึง 1,000 ครอบครัว5 ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะได้ออกหมายแก้ไข ให้มีการเก็บค่าเช่านาโดยมีพิภักดิ์ ไร่หนึ่ง เรียกค่าเช่าได้ไม่เกิน 2 บาท ขึ้นลงตามสภาพดีเลว

1 เรื่องเดียวกัน.

2 เรื่องเดียวกัน.

3 เรื่องเดียวกัน.

4 เรื่องเดียวกัน.

5 เรื่องเดียวกัน.

ของที่นา¹ก็ตาม

เมื่อพิจารณาถึงสภาพของเจ้าของนาจะปรากฏในลักษณะที่ตรงกันข้ามกับสภาพที่ชาวนาประสบอยู่ เจ้าของนาผู้ใดที่ซื้อที่ดินจากบริษัทชุกคลองแลคูนาสยามไร่ละ 4 บาท จะขายได้ในราคาไร่ละ 20 - 30 บาท ในประมาณปี พ.ศ. 2448 ซึ่งไถ่กำไรมากถึง 4 - 6 เท่าตัว² ส่วนเจ้าของนารายใดที่แสวงหาประโยชน์ทางค่าเช่า ก็จะสามารถถอนทุนคืนได้ในเวลาอันรวดเร็ว ถ้าซื้อจากบริษัทไร่ละ 4 บาท ไร่ค่าเช่าปีแรกไร่ละ 1 บาท อัตราค่าเช่าจะเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง 4 บาทหรือกว่านั้น ถ้าคิดเฉลี่ยไร่ละ 2 บาท เก็บค่าเช่า 2 ปี ก็จะไถ่ทุนคืน³ โดยมีที่ดินเป็นกำไร ที่ดินนั้นมีราคาสูงขึ้นเรื่อย ๆ เป็นผลประโยชน์ที่เจ้าของนาสามารถเก็บเกี่ยวได้ในระยะยาว

สภาพความเป็นอยู่ที่ยากลำบากกันมากระหว่างเจ้าของที่นากับผู้เช่านาเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องนัก ในเมื่อทั้งสองฝ่ายต่างก็แลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน ในขณะที่เจ้าของนาให้ปัจจัยการผลิตแก่ชาวนาของตนในรูปของที่ดิน ชาวนาก็ตอบสนองเจ้าของที่นาด้วยผลผลิตส่วนเกินของตนในรูปของค่าเช่า ที่ดินจะเกิดประโยชน์ขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีชาวนามาทำนา ในขณะที่เดียวกันชาวนาก็ต้องอาศัยที่ดินของเจ้าของที่นาเพื่อเลี้ยงชีพของตน ถ้าหากขาดสิ่งหนึ่งสิ่งใดไปย่อมทำให้ผลประโยชน์ที่มีอยู่นั้นเสื่อมทรามลง และกระทบกระทั่งถึงประโยชน์ของแผ่นดินด้วย ดังเช่น การอพยพของ

¹ หจข. ร.5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 92/4014. หนังสือเจ้าพระยา

เทเวศรวงศ์วิวัฒน์ กราบบังคมทูล ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445).

² หจข. ร.5 กษ. 3.1/11. เรื่องเดิม.

³ หจข. ร.5 กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 9.2/4014. เรื่องเดิม.

ชาวนาออกจากคลองรังสิตทำให้เจ้าของนาไม่ไค้ค่าเช่า รัฐบาลเองก็ไม่ไค้ค่านา ส่วนชาวนาก็ต้องเร่รอนหาที่ทำกินต่อไป จึงเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะต้องจัดการแก้ไขปัญหาคังกล่าวให้ลุล่วงไปให้ไค้ เพื่อความสุขของราษฎรและความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง

นอกจากนี้ยังมีการทะเลาะวิวาทในเรื่องที่ดินสองฝั่งคลองอีกด้วย เพราะปกติที่แห่งไค้ก็ตาม ถ้าสามารถอำนวยความสะดวกประโยชน์ให้แก่ผู้ลงทุนลงแรงไค้มาก ที่แห่งนั้นจะเป็นที่ต้องการของคนจำนวนมาก ทั้งคนร่ำรวยและยากจน ถ้ารัฐบาลไม่มีกลไก ที่จะจัดสร้างระเบียบที่ดีและรัดกุมพอแล้ว ความวุ่นวายจะเกิดขึ้นอย่างรุนแรงตามส่วนแห่งการแย่งชิงผลประโยชน์นั้น ซึ่งจะปรากฏในรูปของการทะเลาะวิวาทระหว่างราษฎรด้วยกันเองระหว่างราษฎรกับผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีทรัพย์สิน ส่วนใหญ่แล้วราษฎรที่ยากจนไม่มีอิทธิพลอันไค้จะเป็นฝ่ายเสียเปรียบผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีทรัพย์สินซึ่งมีกำลังและอำนาจมากกว่า ราษฎรจะถูกเอาเปรียบและถูกรังแกมากบางน้อยบางตามแต่โอกาสจะอำนวยให้ ซึ่งเห็นไค้ชัดในบริเวณสองฝั่งคลองในทุ่งฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยา

มูลเหตุชั้นพื้นฐานของการทะเลาะวิวาทในเรื่องที่ดินสองฝั่งคลองในทุ่งฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้น คือ ความบกพร่องในระบบการออกหนังสือสำคัญจากระบบกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ไค้กล่าวมาแล้วว่าแต่เดิมนั้นถ้าไค้ต้องการจับจองที่ดิน ก็ให้ไปบอกเจ้าหน้าที่บ้านเมืองเพื่อให้ไปคู่มือที่ผู้นั้นต้องการจะหักร้างทางพงเป็นไร่นา เมื่อเสร็จเรียบร้อยแล้วเจ้าหน้าที่ก็จะออกหนังสือที่เรียกว่า "โฉนด" ให้ ระเบียบนี้ใช้ต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่สมัยนี้ไค้เพิ่มเติมรายละเอียดเพิ่มขึ้นอีก คือเมื่อราษฎรจะขอจองที่ดินเพื่อหักร้างทางพงขึ้นใหม่ ซึ่งเรียกว่า "นาฟางลอย" ก็ให้ไปบอกกำนันอำเภอทองที่ เพื่อให้มาวัดที่ดินของตนไค้ เมื่อเสร็จแล้วก็ให้อำเภอกำนันทองที่ออก "ใบเทียบยัน" ที่นาให้แก่ราษฎรเจ้าของนาเพื่อหวงห้ามที่ดินชั่วคราว ให้ราษฎรไปรับทราบว่าจะไค้ศาลากลางเมืองเวลาชำระเงินค่านาหรือเมื่อ

รัฐบาลส่งเจ้าหน้าที่ซึ่งเรียกว่า "เสนาหรือข้าหลวงเสนา" ออกมาประเมินนาเพื่อเก็บค่านาประจำปี ก็ให้ราษฎรนำใบเทียบยำนั้นไปเสียเงินค่านาและรับหนังสือสำคัญที่เรียกว่า "ตราจองหรือใบจอง" จาก "เสนาหรือข้าหลวงเสนา" ส่วนนาที่ราษฎรทำกินอยู่แล้วทุกปี เรียกว่า "นาคุโค" รัฐบาลจะตั้ง "ข้าหลวง 8 นาย" เป็นครั้งคราวเพื่อจัดออกหนังสือสำคัญให้ราษฎร เรียกว่า "ตราแดง"¹ เพื่อแสดงถึงสิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดินนั้น นอกจากนี้แล้วในเขตทุ่งรังสิต ยังมีหนังสือสำคัญอีกอย่างหนึ่งซึ่งไม่ใช่ของทางราชการ แต่เป็นหนังสือสำคัญของบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม เรียกว่า "ใบตรอกของบริษัท" ซึ่งบริษัทให้ไว้แก่ราษฎร เพื่อเป็นเครื่องแสดงว่าราษฎรผู้นั้นได้จับจองนาของบริษัทโดยมคจำเงินส่วนหนึ่งล่วงหน้าให้แก่บริษัทแล้ว² ราษฎรจะมีสิทธิในที่ดินอย่างสมบูรณ์ ก็ต่อเมื่อบริษัทชุกคลองไปถึงที่นั้นเสร็จแล้วและได้รับตราจองอย่างถูกต้อง

หนังสือสำคัญทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้เอง เป็นต้นเหตุชั้นมูลฐานที่นำไปสู่การทะเลาะวิวาทกันอย่างกว้างขวาง ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการกระทำของรัฐบาล ราษฎรและบริษัทชุกคลองแลคูนาสยามจะโดยเจตนาหรือไม่ก็ตาม

ในส่วนที่เกี่ยวกับรัฐบาลนั้น สืบเนื่องมาจากรัฐบาลไม่มีระบบการเก็บหลักฐานทะเบียนที่ดิน เมื่อข้าหลวงเสนาออกตราจองให้แก่ราษฎรแล้วก็มิได้เก็บไว้ที่ส่วน

¹ หจข. ร.5 กษ. 3.2/9 แจ้งความให้ข้าวนาทั้งปวงทราบเรื่องลดเงินแลคืนเงินค่าธรรมเนียมตราจอง 1 เมษายน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) และพระยาภาสกรวงศ์ ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ, ภาค 3 (พระนคร : องค์การคำของคุรุสภา, 2504) หน้า 175 - 177.

² หจข. ร.5 กษ. 9.4/17 รายงานกรรมการตรวจคัดสินเรือกลี่ที่นา

กลาง พอถึงปีใหม่รัฐบาลก็แต่งตั้งข้าหลวงคนใหม่ไปออกตราจอง เนื่องจากไม่มีบัญชีที่จะตรวจสอบได้ว่าที่ตรงไหนออกตราจองให้แก่ราษฎรแล้วบ้าง¹ ข้าหลวงคนใหม่จึงออกตราจองซ้ำที่เก่าจะเป็นโดยเจตนาหรือไม่ก็ตาม แต่ก็ทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทกันขึ้นระหว่างราษฎรที่ได้รับตราจองไว้เดิมกับราษฎรที่ได้รับตราจองใหม่

ส่วนราษฎรเองนั้น เนื่องจากไม่ค่อยเข้าใจระเบียบของทางราชการก็พอบางรายเข้าใจเอาว่า ใบเหี้ยมย่ำที่ที่ก้านทองที่อำเภอออกให้ นั้น เป็นหนังสือที่รับรองสิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดินของตนได้ โดยไม่ต้องขอรับ "ตราจองหรือใบจอง" อีก ต่อมาเมื่อทางราชการประกาศให้ราษฎรเจ้าของนาทุกรายมี "ตราแดงตราจอง" ถ้าผู้ใดไม่มีก็ถือว่าหมดสิทธิในที่ดินนั้น² ราษฎรที่ทำกินอยู่ 3 - 4 ปี แต่มีใบเหี้ยมย่ำซึ่งมีอายุเพียง 1 ปี ก็ต้องสูญเสียที่ดินให้กับผู้ที่มีตราจอง บางรายไม่ยินยอมเกิดฟ้องร้องกันขึ้นในศาลแต่ก็ต้องพ่ายแพ้ในที่สุด³

สำหรับบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม ซึ่งออก "ใบตรอก" ให้ราษฎรนั้น ในบางครั้งบริษัทออก "ใบตรอก" ให้ตามแผนที่ของตนซึ่งเก็บไว้ในสำนักงานที่กรุงเทพฯ โดยไม่ได้ไปตรวจที่ดินเสียก่อนว่า มีราษฎรทำกินอยู่ในที่นั้นบ้างหรือไม่ เมื่อออกหนังสือสำคัญไปแล้ว ปรากฏที่นั้นมีราษฎรทำกินอยู่แล้ว บางรายก็มีใบเหี้ยมย่ำ บางรายมีใบจองก็ไม่ยอมออก เพราะถือว่า บริษัทไม่มีสิทธิ ส่วนพวกที่มีใบเหี้ยมย่ำก็ไม่ยอมออกไปเช่นเดียวกัน และเต็มใจที่จะเสียเงินซื้อที่ดินบริษัทตามราคาที่ซื้อขายกัน

¹ หจข. ร.5 กษ. แผนกสารบรรณ แฟ้มที่ 1/1 รายงานกระทรวงเกษตรระหว่างที่ยกมาสมทบกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ตั้งแต่ ร.ศ. 115 - 118 (พ.ศ. 2439 - 2442).

² หจข. ร.5 กษ. 3.2/9, เรื่องเดิม.

³ หจข. ร.5 กษ. 9.4/17, เรื่องเดิม.

ในขณะนั้น ฝ่ายพวกที่มีใบตอกของบริษัทก็ถือว่าตนมีสิทธิในที่นั้นเหมือนกัน จึงเกิดทะเลาะวิวาทกันขึ้น

เห็นได้ว่า ความวุ่นวายต่าง ๆ เกิดขึ้นจากความบกพร่องของระเบียบราชการประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเกิดจากความไม่รู้อย่างแท้จริงของราษฎร และความมั่งคั่งของบริษัทร่วม ทั้งสองประการนี้ยังไม่รุนแรง เท่ากับผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีทรัพย์รวมมือกับเจ้าหน้าที่ของทางราชการทำโฉนดตราจองปลอมขึ้นมา โดยอาศัยชื่อของหลวงเป็นเครื่องมือ ทั้งนี้เนื่องจากการออก "ตราจอง" สำหรับที่นาอันจะต้องมีตราของข้าหลวงเสนา กรมการ และกำนันท้องที่ ประทับอยู่พร้อมกัน 3 ดวง จึงจะมีผลสมบูรณ์ตามกฎหมาย ดวงตราทั้ง 3 ดวงนี้ เมื่อเจ้าหน้าที่ใช้ในการออกตราจองแล้ว ก็ไม่ต้องคืนรัฐบาล ดังนั้นถ้าใครได้เป็นข้าหลวงเสนา กรมการอำเภอกำนันในปีหนึ่งแล้ว ก็มีช่องทางที่คบคิดกันออกตราจองมอบที่นาให้แก่ใคร ๆ ได้อยู่เสมอ เพราะดวงตราที่ใช้ในการออกตราจองนั้น ยังคงอยู่กับข้าหลวงเสนา ดวงตรากรมการและกำนันท้องที่อยู่กับกรมการและกำนันท้องที่ เมื่อบุคคลดังกล่าวถึงแก่กรรมไปแล้ว ดวงตราก็ตกอยู่กับบุตร ภรรยา หรือญาติพี่น้อง ซึ่งคนเหล่านี้ก็สามารถออกตราจองให้แก่ใครก็ได้ไม่ว่าเวลาใด เพียงอาศัยอ้างบัพเพศที่ใช้ตราจองนั้นเป็นสำคัญ¹ ทำให้ผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีทรัพย์หรือแม้แตราษฎรก็สามารถที่จะมีตราจองทุจริตเช่นนี้ได้ง่าย โดยเพียงแต่ขอร้องหรือให้สินบนให้คนเหล่านี้ใช้ดวงตราที่มีอยู่นั้นประทับตราในตราจองนั้นก็ใช้ได้ ในบางกรณีเจ้าพนักงานออกโฉนดก็ให้ความร่วมมือกับผู้มีบรรดาศักดิ์ ทำโฉนดปลอมขึ้นมา ผู้เขียนเข้าใจว่า การที่เจ้าพนักงานร่วมมือกัน คงอยู่ในภาวะยินยอมต้องทำไปเพราะความกลัวอำนาจของผู้มีบรรดาศักดิ์เสียมากกว่าที่จะเกิดจากกรณีอื่น ซึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลก

¹ เรื่องเดียวกัน.

ประชานารถก็ทรงกล่าวไว้ว่า " ... ข้าราชการของเรานั้นถ้ายิ่งต่ำ ๆ ลงไปก็ยิ่ง
เป็นสัตว์ผู้ยาก จำเป็นจะต้องกลัวอยู่เสมอว่าทำการถูกใจเจ้านายหรือไม่ถูก ...
ผู้มีวาสนามีเสียงแรงต่าง ๆ ถ้าไปขัดใจผู้มีวาสนาก็อาจจะได้รับร้ายมาก ๆ ..."¹

การออกโฉนดปดลอมนั้น เห็นชัดในกรณีทุ่งรังสิต ซึ่งบริษัทชุกคลองแลคูนา
สยามกรามทุลรัชกาลที่ 5 กล่าวหาว่า ผู้มีบรรดาศักดิ์ได้ไปจับจองนาถักหน้า คลอง
ที่บริษัทจะชุกไปนั้นจำนวนมาก โดยร่วมมือกับเจ้าพนักงานออกโฉนดปดลอมขึ้นมา โดย
ระบุวันที่ออกโฉนดตราจองนั้น ให้มีระยะเวลาอยู่ก่อนหน้าของบริษัทจะได้สัมปทานชุก
คลอง แล้วเอาที่นานั้นแบ่งขายให้ราษฎร² ราษฎรที่ซื้อที่ดินซึ่งมีตราจองปดลอมก็เข้าไป
ทำกินในที่นาแห่งนั้น และได้เกิดทะเลาะวิวาทกับราษฎรอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งซื้อที่ดินแห่ง
เดียวกันจากบริษัท แต่พวกที่ซื้อที่ดินจากบริษัทนั้นไม่สามารถเข้าไปทำกินได้ เพราะถูก
อีกฝ่ายหนึ่งชื่อว่า "... จะให้คนถือศาสตราขอยุ่รักษาที่ทั้งนั้น จะไม่ให้ผู้หนึ่งผู้ใดเข้า
ไปในที่เหล่านั้นได้ นอกจากพวกของเขาเอง ..."³ การทะเลาะวิวาทในทำนองนี้

¹หจข. ร.6 ม 17/13 หนังสือเจ้าฟ้ากรมหลวงพิชิตปรีชาประชานารถ
กรามบังคมทุลรัชกาลที่ 6 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2461 .

²หจข. ร.5 กษ. 9.4/11 บริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม กรามทุลรัชกาล
ที่ 5 18 มีนาคม ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453), หจข. ร.5 กษ. หนังสือเกาแฟ
ที่ 81/3839 หนังสือบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม เรียบพระยาสุรศักดิ์มนตรี 24
พฤษภาคม ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) .

³หจข. ร.5 กษ. หนังสือเกาแฟที่ 86/3834 หนังสือเกาแฟ เรียบ
พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ 28 พฤษภาคม ร.ศ. 111
(พ.ศ. 2435).

เกิดขึ้นทั่วไปในทุ่งรังสิต รัฐบาลก็ไม่สามารถจะคัดสินกรณีพิพาทได้ในเร็ววัน เพราะ
จำเป็นต้องพิสูจน์หลักฐานตรงของว่าของผู้ไต่ถาม ซึ่งทำได้ลำบาก

การทะเลาะวิวาทเช่นเดียวกันนี้ ได้เกิดขึ้นในส่วนอื่น ๆ ของทุ่งตะวันออก
ของลุ่มน้ำเจ้าพระยา เช่น คลองประเวศบุรีรมย์ โดยมีลักษณะคล้ายคลึงกัน คือ
ผู้มีบรรดาศักดิ์และผู้มีทรัพย์จะเป็นฝ่ายได้ประโยชน์ในการพิพาทนั้นในที่สุด เพียงแต่ว่า
การพิพาทในบริเวณอื่นไม่รุนแรงเท่ากับทุ่งรังสิตเท่านั้น*

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า มูลเหตุที่เป็นพื้นฐานทำให้เกิดการวิวาท
แย่งชิงที่นากันขึ้นนั้น สืบเนื่องมาจากระบบการจดทะเบียนที่ดินบกพร่องอยู่มาก แม้ว่า
รัฐบาลจะได้พยายามแก้ไขหลายครั้งหลายหน แต่ส่วนใหญ่ก็เป็นการแก้ปัญหาเฉพาะ
กรณีโดยการตั้งกรรมการไปพิจารณาหรือคัดสินความในบริเวณที่เกิดวิวาทกันขึ้นเป็น
แห่ง ๆ ไป ซึ่งไม่เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่กำลังเจริญก้าวหน้าไปอย่างรวดเร็ว
ในขณะเดียวกันความต้องการที่ดินและราคาที่ดินก็ไม่ได้ลดน้อยลง กลับมีแนวโน้มสูง
ขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งเชื่อได้ว่ากรณีพิพาทในอนาคตย่อมยากจะหลีกเลี่ยงได้ เพื่อแก้ปัญหา
ดังกล่าว รัฐบาลจึงประกาศใช้พระราชบัญญัติ "ออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. 120" เมื่อ

* กรณีพิพาทในทุ่งคลองรังสิตที่นับว่า รุนแรงก็คือคดี หลวงวาทิตบรเทศและ
พวก 13 คน แย่งชิงที่นาราษฎร จนเกิดกรณีพิพาทกันขึ้น ตั้งแต่ พ.ศ. 2437 - 2442
โดยคนกลุ่มนี้คบคิดกับเจ้าพนักงานออกตราจองปลอมที่ราษฎร ซึ่งทำกินอยู่ก่อนแล้ว
ก็ใช้วิธีการต่าง ๆ ข่มขู่บังคับราษฎรให้ออกไปจากที่นา เพื่อพวกตนจะได้เอาที่ดังกล่าว
ไปขายหรือให้เช่าเอาค่าไป ทำให้ราษฎรเดือดร้อนกันไปทั่ว จนถึงกับรัฐบาล
ต้องตั้งคณะกรรมการขึ้นมาสอบสวน ในที่สุดเห็นว่า หลวงวาทิต และพวกทำผิดจริง
รัฐบาลจึงบังคับให้คืนที่นาให้เจ้าของเดิมและคืนเงินให้แก่ผู้ที่ซื้อนาจากพวกตนไป
ส่วนการลงโทษนั้น ทำแต่เพียงปรับโทษตามบรรดาศักดิ์เท่านั้น กฎ. ร. 5 กษ.
หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3839. กฎ. ร. 5 กษ. 9.4/1.

พ.ศ. 2444 กำหนดระบบการถือกรรมสิทธิ์ในที่ดินของราษฎรให้มั่นคงและถาวรยิ่งขึ้น ในขณะเดียวกันก็ได้ปรับปรุงระบบการจดทะเบียนที่ดินให้มีระเบียบที่รัดกุม หนังสือ โฉนดที่ดินจะระบุชื่อ นามสกุล ที่อยู่ ขนาดที่ดินและรูปแบบที่ดินอย่างชัดเจน มีสำนักงานจดทะเบียนที่ดินเพื่อเก็บค่าธรรมเนียมของโฉนดที่ดินเอาไว้ ส่วนการโอน จำหน่าย จำนำ จำนอง ก็ต้องไปทำที่สำนักงานจดทะเบียนที่ดินเท่านั้น ¹

สรุปได้ว่า ในขณะที่รัฐบาลประสบความสำเร็จในการส่งเสริมให้มีการขยาย พื้นที่การเพาะปลูกออกไปได้อย่างกว้างขวาง และสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวให้สูงขึ้น ในระดับที่น่าพึงพอใจ รัฐบาลกลับไม่ประสบความสำเร็จมากนักในแง่ของการกระจาย รายได้ไปสู่ราษฎร ราษฎรส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในฐานะลำบากถูกเอารัดเอาเปรียบและ ถูกข่มเหงต่าง ๆ นานาจากผู้มีกำลังทรัพย์และอิทธิพลมากกว่า ในขณะเดียวกันผู้มี บรรดาศักดิ์ และผู้มีทรัพย์กลับร่ำรวยมากขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากเป็นเจ้าของปัจจัย การผลิต คือที่ดินริมฝั่งคลองที่บุกเบิกขึ้นใหม่ สามารถใช้ที่ดินดังกล่าวให้เกิดประโยชน์ แก่ตนเองในรูปของการให้เช่า หรือขายต่อเพื่อเอากำไร

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า บริเวณที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ของไทย ตั้งแต่ สมัยรัชกาลที่ 3 - 5 ถึงแม้ว่า พระมหากษัตริย์จะทรงผ่อนคลาบบรรดามลทินใน ที่ดินเพื่อให้ราษฎรทุกคนมีโอกาสเป็นเจ้าของที่ดินของตนเอง แต่โดยข้อเท็จจริงแล้ว ที่ดินส่วนใหญ่ก็ยังอยู่ในมือกลุ่มชนชั้นสูง คือ เจ้านาย ขุนนาง และผู้มีทรัพย์ แทนที่จะอยู่ในมือของราษฎรซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ของประเทศ.

¹ "ประกาศออกโฉนดที่ดิน" และ "กฎเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ ร.ศ. 120 ว่าด้วยวิธีแก้ทะเบียนโฉนดซึ่งได้ออกโฉนดที่ดินแบ่งใหม่ และวิธีจอง ที่ดินในท้องที่", โสภณ ชัยสุวรรณ, เรื่องเดิม, หน้า 47 - 61.

บทสรุป

การชุกคลองตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ 3 นั้น ส่วนใหญ่ชุกขึ้นเพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ แม้ในบางครั้งจะมีวัตถุประสงค์เบื้องต้นเพื่อการยุทธศาสตร์ เช่น คลองแสนแสบ หรือเพื่อเป็นคูเมือง เช่น คูเมืองสมัยอยุธยา สมัยธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 แต่ภายหลังก็ใช้ประโยชน์ในการคมนาคมแทบทั้งสิ้น ในสมัยรัชกาลที่ 4 แม้ว่าพระองค์จะทรงอนุญาตให้ส่งชาวออกจำหน่ายต่างประเทศได้ นโยบายการชุกคลองก็ยังไม่เปลี่ยนแปลงมากนัก เห็นได้ว่ารัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชุกคลองขึ้น 7 คลอง เป็นการชุกเพื่อการคมนาคมถึง 5 คลอง ชุกเพื่อเป็นคูเมือง 1 คลอง และชุกเพื่อเอาดินทำถนนอีก 1 คลอง (โปรดเกล้าฯ ผนวก ก.) ในการชุกคลองเท่าที่ผ่านมานั้น กษัตริย์จะโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เป็นแม่กองออกไปควบคุมดูแลการชุกคลองโดยใช้แรงงานเกณฑ์เป็นสำคัญ เพิ่งมาเปลี่ยนเป็นใช้จ้างแรงงานจีนชุกในสมัยรัชกาลที่ 2

การเปลี่ยนแปลงนโยบายการชุกคลองที่สำคัญเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เป้าหมายของการชุกคลอง เปลี่ยนจากการชุกเพื่อการคมนาคมเพียงอย่างเดียวมาเป็น การชุกเพื่อการคมนาคม และช่วยพื้นที่การเพาะปลูกไปด้วย โดยการชุกคลองให้ราษฎรเข้าไปทำกินในที่รกร้างว่างเปล่าและใช้เป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตมาสู่ตลาดเป็นสำคัญ แต่มิได้มีจุดประสงค์เพื่อใช้คลองนี้ในการชลประทานแต่อย่างใด

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการชุกคลองมากถึง 15 คลองด้วยวัตถุประสงค์ดังที่กล่าวมาแล้ว ในจำนวนนี้รัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้ชุก 8 คลอง โดยรัฐบาลออกทุนทรัพย์ส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งราษฎรช่วยกันออกโดยได้รับที่ดินเป็นเครื่องตอบแทน ส่วนอีก 7 คลอง ที่เหลือเอกชนชุกเองทั้งสิ้น (โปรดเกล้าฯ ผนวก ง.) สิ่งที่น่าสนใจก็คือ เงินทุนที่ใช้ในการดำเนินการชุกคลองทั้งหมดในสมัยรัชกาลที่ 5 มีรวมกันทั้งสิ้นประมาณ 1,247,401 บาท เป็นทุนของรัฐบาลเพียง 407,384 บาท เท่านั้น แต่

เป็นทุนของเอกชนที่ขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตซุกและที่ราษฎรช่วยออกค่าซุกคลองรวมกันถึง 839,917 บาท หรือเป็นทุนรัฐบาล 32.74% แต่เป็นของเอกชนถึง 67.26% เมื่อพิจารณาถึงทุนทรัพย์ในการดำเนินการซุกคลองแล้ว สรุปได้ว่า การขยายพื้นที่การเพาะปลูกโดยการซุกคลองในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น รัฐบาลจะเป็นฝ่ายส่งเสริมให้เอกชนดำเนินการเป็นส่วนใหญ่ โดยรัฐบาลจะเป็นการสนับสนุนในรูปของการให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินสองฝั่งคลองเป็นเครื่องตอบแทน

การที่สามารถพิสูจน์ได้ว่า ไทยซุกคลองเพื่อการคมนาคมและขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นสำคัญโดยไม่ได้อำนาจในการชลประทานดังที่กล่าวมาแล้ว และการซุกคลองเพื่อการเกษตร ดำเนินการโดยเอกชนเป็นส่วนใหญ่ (รัชกาลที่ 5) นับว่าสำคัญมาก เพราะสามารถนำไปชี้ให้เห็นว่าทฤษฎีสั่งคมพลังน้ำของวิกโตเฟเกล จะใช้อธิบายสภาพสังคมไทยได้หรือไม่

วิกโตเฟเกล คิดทฤษฎีสั่งคมพลังน้ำขึ้นมาเพื่อใช้อธิบายสภาพสังคมของเอเชีย โดยเชื่อว่า สังคมเอเชียซึ่งมีการผลิตแบบการเกษตรนั้นต้องอาศัยการชลประทาน เป็นปัจจัยที่สำคัญในการผลิต ทฤษฎีดังกล่าวนี้ได้รับความสนใจจากนักวิชาการของไทยอย่างกว้างขวางจนถึงกับ ดร.ชัยอนันต์ สมุทวณิช นำทฤษฎีดังกล่าวมาวิเคราะห์สภาพสังคมไทย

ทฤษฎีสั่งคมพลังน้ำของวิกโตเฟเกลนี้ อาศัยแนวความคิดของมาร์กซ์เป็นแนวทางโดยวิกโตเฟเกลนำมาขยายความอีกต่อหนึ่ง มาร์กซ์ได้กล่าวในทฤษฎีของเขาเกี่ยวกับวิวัฒนาการทางสังคมในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติก่อนที่จะถึงระบบนายทุน สามารถแบ่งได้เป็น 3 ขั้นตามลำดับดังนี้คือ ชุมชนบุพกาล ทาส และระบบศักดินา แต่ความคิดดังกล่าวเป็นไปได้เฉพาะยุโรปตะวันตกเท่านั้น ซึ่งมาร์กซ์เองก็ยอมรับ ดังนั้นเขาจึงได้ศึกษาลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของประเทศเอเชีย โดยเฉพาะจีนและอินเดีย เขาสรุปว่าวิวัฒนาการทางสังคมในประวัติศาสตร์ตามที่กล่าวมาแล้ว

ใช้ไม่ได้ในประเทศเอเชีย ประเทศแถบนี้ขั้นตอนของวิวัฒนาการทางสังคมในประวัติศาสตร์ก่อนถึงระบบนายทุนเพียง 2 ขั้นตอนเท่านั้น คือ ชุมชนบุพกาลและระบบการผลิตแบบเอเชีย (Asiatic Mode of Production)

เขาย้ำว่าระบบการผลิตแบบเอเชียมีลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ ระบบชลประทาน ซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญของวิธีการผลิตในระบบการผลิตแบบเอเชีย การชลประทานเป็นสิ่งจำเป็นในสังคมที่มีการทำการเกษตรเป็นอาชีพหลัก และเป็นสังคมที่มีภูมิอากาศกึ่งแห้งแล้ง เช่น อียิปต์ จีน อินเดีย เป็นต้น เขากล่าวว่าสังคมในแถบเอเชียมีระบบสังคมที่อยู่ในขั้นล้าหลังและมีพื้นที่กว้างขวางที่จะทำการเพาะปลูกได้อีกมาก แต่มีแม่น้ำใช้ในการเพาะปลูกไม่เพียงพอ จึงต้องมีการทำชลประทานซึ่งรัฐบาลต้องเข้ามาแทรกแซงและควบคุมกิจการดังกล่าว¹

จากแนวความคิด เรื่องระบบการผลิตแบบเอเชียของมาร์ก จี.พี.เกอไลน์มาเป็นพื้นฐานในการสร้างทฤษฎีสังคมพลังน้ำ (Hydraulic Society) ขึ้นเพื่ออธิบายสภาพสังคมในเอเชียเขากล่าวว่า สังคมใดก็ตามที่มีพื้นที่แห้งแล้งหรือกึ่งแห้งแล้ง ปัญหาที่สำคัญในการเพาะปลูกก็คือน้ำ ซึ่งจำเป็นต้องสร้างการชลประทานขึ้น ถ้าเป็นพื้นที่ที่ต้องการการชลประทานขนาดเล็ก ราษฎรในท้องถิ่นนั้นอาจจะจัดทำกันเอง รัฐบาลจะเข้าไปเกี่ยวข้องน้อยมาก แต่ถ้าพื้นที่แห่งใดจำเป็นต้องสร้างการชลประทานขนาดใหญ่ซึ่งเกินกำลังของเจ้าหน้าที่หรือกลุ่มคนในท้องถิ่นจะสามารถทำได้ รัฐบาลจะเข้าไปจัดการชลประทานให้ ในขณะเดียวกันรัฐจะสร้างกลไกขึ้นควบคุมราษฎรในท้องถิ่นนั้นอย่างเข้มงวดทั้งด้านผลิตและวิธีชีวิต²

¹

Karl Marx, Precapitalist Economic Formations,
(London: Lawrence and Wishart, 1964), P.70.

²

Karl A. Wittfogel, Oriental Despotism, (5 ed),
(Connecticut: Yale University Press, 1964) P.12, 18.

วิกิโฟเกล เรียกสังคมที่ต้องอาศัยการชลประทานขนาดใหญ่เพื่อช่วยในการเพาะปลูก โดยรัฐเป็นผู้ดำเนินการนี้ว่า สังคมพลังน้ำ (Hydraulic Society)¹ เขาได้แบ่งประเภทของสังคมพลังน้ำออกไปตามระดับของการพัฒนาคือสังคมพลังน้ำไม่สลับซับซ้อน (Simple Hydraulic Society) สังคมพลังน้ำกึ่งสลับซับซ้อน (Semi - Complex Hydraulic Society) และสังคมพลังน้ำสลับซับซ้อน (Complex Hydraulic Society)

สังคมพลังน้ำไม่สลับซับซ้อน รัฐจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวในเรื่องการชลประทานน้อยมาก ส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่ราษฎรในท้องถิ่นแต่ละแห่งจัดทำกันเอง ส่วนสังคมพลังน้ำกึ่งสลับซับซ้อนนั้น รัฐจะเข้าไปยุ่งเกี่ยวในการชลประทาน แต่ไม่ถึงกับมีโครงการขนาดใหญ่เพื่อการเกษตรโดยตรง สำหรับสังคมพลังน้ำสลับซับซ้อนประเภทสุดท้ายนั้นรัฐจะเข้าไปดำเนินการชลประทานเพื่อการเกษตรมาก กิจกรรมทางการเก็บน้ำส่งน้ำทำให้โดยรัฐเป็นส่วนใหญ่²

เขากล่าวว่า ในสภาพสังคมพลังน้ำนั้น เนื่องจากรัฐบาลคือกษัตริย์มีอำนาจมากจึงยึดเอาที่ดินทั้งหมดเป็นของตนแต่เพียงผู้เดียว ราษฎรจะทำกินได้ก็ต้องเสียภาษีโดยตรง กษัตริย์มีอำนาจเด็ดขาดเป็นผู้กุมอำนาจทั้งด้านการเมืองและการบริหารเป็นทั้งเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดินมีสิทธิอย่างเด็ดขาดในการจัดการกับชีวิตและทรัพย์สินของราษฎร ราษฎรจะต้องเชื่อฟังโดยปราศจากข้อโต้แย้งใด ๆ ทั้งสิ้น³ สังคมชนิดนี้จะมี

¹ เล่มเดียวกัน, หน้า 12.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 280 - 290.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 149.

ชนชั้นอยู่เพียง 2 ชั้นเท่านั้นคือ ชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครอง ชนชั้นผู้ปกครองได้แก่ กษัตริย์ พระราชวงศ์ และขุนนาง ซึ่งเป็นชนชั้นที่มีเกียรติ มีอำนาจ และมีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่าสามัญชน

ทฤษฎีของวิกโตเฟเกล นั้น ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางในฐานะที่เสนอทฤษฎีสังคมพลังน้ำ อย่างไรก็ตาม วิกโตเฟเกล เองก็มีข้อผิดพลาดขั้นพื้นฐานในทฤษฎีของเขา คือ เขาละเลยที่จะแยกแยะความแตกต่างระหว่างสมมุติฐาน 2 ประการคือ ประการแรก การชลประทานขนาดใหญ่ ก่อให้เกิดความจำเป็นต้องใช้ระบบอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาด (Despotism) ประการที่ 2 ระบบอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาดในทุกกรณีเป็นผลมาจากการเกณฑ์ ซึ่งอาศัยการชลประทานขนาดใหญ่ ความสับสนดังกล่าวทำให้เขาจัดรัสเซียและตุรกีเป็นสังคมพลังน้ำ ทั้ง ๆ ที่ประเทศทั้งสองไม่ได้อาศัยการชลประทานขนาดใหญ่ในการเกณฑ์ ดังนั้นการกล่าวว่ระบบอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาดในทุกกรณีเป็นผลมาจากการเกณฑ์จึงต้องอาศัยการชลประทานจึงไม่ถูกต้อง¹

สำหรับสังคมไทยนั้น กร.ชัยอนันต์ ได้ใช้ทฤษฎีสังคมพลังน้ำเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์สภาพสังคมอย่างน่าสนใจ กร.ชัยอนันต์ ชี้ว่า สังคมพลังน้ำมีในไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่เป็นสังคมพลังน้ำขั้นต้น กล่าวคือเป็นสังคมที่มีระบบการนัดอาสยการเก็บกักน้ำน้อย รัฐเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการชลประทานน้อย การเพาะปลูกและการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกชาวนาเอง เป็นผู้ดำเนินการเป็นส่วนใหญ่ ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นปกครองและผู้ถูกปกครองอย่างใกล้ชิดแบบหัวหน้าชุมชนชนใหญ่ไม่ซับซ้อนมากนัก²

¹ Stanislov Andreski, Elements of Comparative Society (London : Weidenfeld and Nicolson, 1964), p. 166.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

และแม้ว่าจะมีการซุกคหล่งขึ้นมากมายในสมัยอยุธยา สังคมในสมัยนี้ก็ยังเป็นสังคม
พลังน้ำขึ้นต้น เพราะคลองที่ขุดขึ้นนั้นใช้ประโยชน์ในการคมนาคมมากกว่าการชลประทาน
อย่างไรก็ตาม ระบบการปกครองก็เริ่มสลับซับซ้อนมากกว่าสมัยสุโขทัย มีการจัดการ
ปกครองหัวเมืองเป็นชั้นต่าง ๆ มีท้าวเพียบศักดินา ซึ่งเกิดขึ้นจากการที่รัฐบาลต้องทำสง-
ครามอยู่ตลอดเวลามากกว่าที่จะเกิดจากการชลประทาน ¹ ในสมัยรัตนโกสินทร์ โดย
เฉพาะสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ ซึ่งได้กลายเป็นสินค้าออก
ที่สำคัญของประเทศ แต่ถึงกระนั้นการปลูกข้าวก็ยังคงอาศัยพลังน้ำตามธรรมชาติ และ
การลงแรงของชาวนามากกว่าที่รัฐจะเข้าไปลงทุนช่วยเหลือโดยตรง จริงอยู่รัฐบาลได้
เริ่มลงมือซุกคหล่งเพื่อบุกเบิกพื้นที่การเพาะปลูก แต่ก็ทำได้เพียงบางแห่งและยังมีโคลง
ทุนทำเขื่อนขนาดใหญ่ที่จะเพิ่มผลผลิตในพื้นที่เพาะปลูกเดิม หากยังคงใช้วิธีการขยาย
พื้นที่ทำการเพาะปลูกใหม่ โดยให้ราษฎรลงแรงซุกคหล่งและให้กรรมสิทธิ์ที่ดิน ตลอดจนยก
เงินค่านาที่จะต้องเสีย 3 ปีแรก ² ด้วยเหตุนี้สังคมสมัยรัตนโกสินทร์จึงยังคงเป็นสังคม
พลังน้ำแบบธรรมชาติที่มีการใช้พลังน้ำแบบสร้างทำน้อยมาก กล่าวได้ว่าอยู่ในขั้นตอนของ
การพัฒนาจากสังคมพลังน้ำขั้นต่ำไปสู่สังคมพลังน้ำที่สลับซับซ้อน ³ ส่วนระบบการปกครอง
นั้นถึงแม้จะมีการปรับปรุงให้รัดกุมและสลับซับซ้อนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็เป็นการปรับ
ปรุงที่เกิดขึ้นจากพลังภายนอก ⁴ มากกว่าที่จะเกิดจากระบบการชลประทานเป็นสำคัญ
ดร. ชัยอนันต์ ชีให้เห็นอีกว่า แม้ว่าพื้นที่การเพาะปลูกของไทยจะเอื้ออำนวยต่อการอาศัย
พลังน้ำตามธรรมชาติมากกว่าที่จะต้องใช้พลังน้ำแบบสร้างทำ การเอารัดเอาเปรียบ
ระหว่างชนชั้นก็เกิดขึ้นได้ และเกิดในระดับรุนแรงมากกว่าสังคมศักดินายุโรปเสียอีก
ทั้งนี้เนื่องจากผู้ผลิตในสังคมเช่นนี้จะถูกเรียกภาษีจากรัฐเพื่อเป็นการตอบแทน ที่ได้รับการ
คุ้มครองจากรัฐในการรักษาความสงบในสังคม โดยที่ผู้ผลิตได้ได้รับประโยชน์ตอบแทนจาก
รัฐในการช่วยพัฒนาการผลิตมากเท่าใดนัก เพราะรัฐไม่ต้องเข้ามาจัดการซุกคหล่งเพื่อ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 98 - 100.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

การชลประทานโดยตรง เนื่องจากสภาพพื้นที่การเพาะปลูกเอื้ออำนวยต่อการอาศัย
พลังน้ำตามธรรมชาติอยู่แล้ว รัฐจึงสามารถนำรายจ่ายที่ควรใช้ในการพัฒนาการ
เพาะปลูกไปใช้ในกิจการอื่นเช่น สร้างวัง วัดวาอาราม ป้อมค่าย ตลอดจนการทำ
สงคราม¹ คร.ชัยอนันต์ ยังได้อธิบายต่อไปอีกว่า สภาพความเป็นอยู่ของสามัญชน
ในสังคมไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมามีอยู่ภายใต้ระบบการปกครองที่เคร่งครัดและ
มีอันตราอย่างรุนแรง รัฐบาลใช้วิธีการลงโทษและสอบสวนอย่างรุนแรงเพื่อสร้าง
ความหวาดกลัวให้กับราษฎร เช่น จารีตนครบาล เป็นต้น ดังนั้นสภาพความเป็นอยู่ของ
ราษฎรจึงถูกควบคุมอย่างเข้มงวด ต้องยอมรับสภาพ ชีวิตความเป็นอยู่ของตนเอง และ
เชื่อฟังผู้ปกครองอย่างเต็มที่โดยไม่คัดค้านอย่างใดทั้งสิ้น² ไม่ว่าคำสั่งของผู้ปกครอง
จะถูกตองและตั้งอยู่บนพื้นฐานของความชอบธรรมหรือไม่ก็ตาม

แนวความคิดของ คร.ชัยอนันต์ ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการอย่าง
กว้างขวาง คร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสนธิ สมุทรการ ต่างเห็นพ้องต้องกันว่า
สังคมไทยไม่ใช่สังคมพลังน้ำตามแนวความคิดของวิทไฟเกด³ เพราะสังคมภาคกลาง
ของไทยมีความอุดมสมบูรณ์ มีน้ำตามธรรมชาติค่อนข้างเพียงพอ จึงไม่จำเป็นที่จะต้อง
มีการจัดการชลประทานขนาดใหญ่จากส่วนกลาง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55 - 60.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 88 - 90.

³ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "บทวิจารณ์หนังสือศักดินาไทยกับพัฒนาการสังคมไทย"
ชัยอนันต์ สมุทวณิช, เรื่องเดิม. และสนธิ สมุทรการ, วิจารณ์หนังสือ "ศักดินา-
ไทยกับพัฒนาการของสังคมไทย", สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 14 ฉบับที่ 1 มิ.ย. -
ส.ค. 2519, หน้า 144 - 145.

นอกจากนี้ยังมีการวิจัยของ Gehan wijeyewardene ซึ่งใช้ทฤษฎีสังคมพลังน้ำ วิจัยสภาพสังคมไทย ซึ่ง เขาสรุปผลงานของเขาในบทความชื่อ Hydraulic Society in Contemporary Thailand ? ว่าการชลประทานในประวัติศาสตร์ไทยเท่าที่ผ่านมานั้น ชูขึ้นเพื่อการเกษตร คมนาคม และการขนส่ง เขาย้ำว่าสภาพสังคมของไทยเท่าที่ผ่านมานั้นเป็นสังคมพลังน้ำ แต่ไม่ใช่เป็นอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาดตะวันออก (Oriental Despot) ¹ ซึ่งแย้งกับทฤษฎีของวิทโพลที่บอกว่า สังคมพลังน้ำไม่เคยมีอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาดตะวันออก

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า การใช้ทฤษฎีสังคมพลังน้ำมาวิเคราะห์สภาพสังคมไทยนั้นทำได้ไม่รัดกุมนัก เพราะการชลประทานของไทยไม่ใช่ชูขึ้นเพื่อการชลประทาน แต่ชูขึ้นเพื่อการคมนาคมและขยายพื้นที่เพาะปลูกเพื่อให้ชาวนาสามารถเข้าไปถึงพื้นที่เพาะปลูกและล่าเลี้ยงผลผลิตมาสู่ตลาดได้สะดวก เกี่ยวกับเรื่องนี้ทั้งไฮเกและทานาเบ้ต่างก็เห็นว่า คลองชลประทานของไทยนั้นไม่ใช่ชูขึ้นเพื่อการชลประทานที่แท้จริง เพราะคลองที่ขุดนั้นจะส่งน้ำเข้าไปในนาโคตเมื่อน้ำในแม่น้ำหนุนมาท่วมเท่านั้น ซึ่งเรียกว่า inundation canal ² นอกจากนี้แล้วการชลประทานของไทยเพื่อพัฒนาพื้นที่เพาะปลูกนั้นไม่ใช่ดำเนินการโดยรัฐเป็นสำคัญ รัฐเป็นเพียงผู้คอยส่งเสริมให้เอกชนดำเนินการ โดยได้รับกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นเครื่องตอบแทน ความพยายามของ ดร.ชัยอนันต์ ที่จะชี้ให้เห็นลักษณะของอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาดของกษัตริย์ในสังคมไทย นับเป็นการเริ่มแนว

¹ Gehan Wijeyewardene, "Hydraulic Society in Contemporary Thailand ?", Robert Ho and E.C. Chapman (ed), Studies of Contemporary Thailand, (Canberra: Australian National University, 1973), P.98.

² หจข. ร. 5 กษ 9/5 รายงานการทมน้ำ——, เรื่องเดิม, หน้า 27. และชีกษารุ ทานาเบ้, เรื่องเดิม, หน้า 87.

ทางใหม่ของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย แต่ว่าการที่ ดร. ชัยอนันต์ นำเอาลักษณะสังคมพลังน้ำมาอธิบายซึ่งคล้ายกับว่าเป็นต้นเหตุของระบบอำนาจรวมศูนย์เกิดชาติในเมืองไทยนั้น ทำให้เกิดความสับสนได้ เกี่ยวกับเรื่องนี้ผู้เขียนเห็นด้วยกับ ดร. ฉัตรทิพย์ ที่กล่าวว่า การอธิบายระบบการผลิตแบบเอเชีย ควรจะใช้ลักษณะเศรษฐกิจสังคมของหมู่บ้านตามทัศนะของมาร์กซ์ จะเหมาะสมและรัดกุมกว่าใช้สังคมพลังน้ำอธิบาย¹

อย่างไรก็ตามการชุกคลองเพื่อให้ราษฎรใช้เป็นเส้นทางคมนาคมเข้าไปบุกเบิกที่ว่างเปล่าให้เป็นทีนาขึ้นนั้น รัฐบาลประสบความสำเร็จอย่างดี ในช่วงปี พ.ศ. 2413 ถึง 2423 การชุกคลองทำให้พื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้น 296,480 ไร่ ต่อมาในช่วงปี พ.ศ. 2431 - 2447 พื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นอีก 1,017,525 ไร่ หมายความว่าพื้นที่เพาะปลูกที่เพิ่มขึ้นเพราะการชุกคลองในช่วงที่สองนี้เป็นถึงสามเท่าของช่วงที่หนึ่ง ในขณะเดียวกันผลผลิตข้าวจากพื้นที่ดินที่ปลูกชุกสูงขึ้นจาก 744,456 หาบ ในช่วงแรกเป็น 2,482,741 หาบ ในช่วงที่สอง ในอีกด้านหนึ่งเมื่อพิจารณาในแง่ของการกระจายรายได้ไปสู่ราษฎรแล้ว ราษฎรไม่ประสบความสำเร็จมากนักเพราะกรรมสิทธิ์ในที่ดินยังคงอยู่ในมือของชนชั้นสูงได้แก่ เจ้านาย ขุนนางและผู้มีทรัพย์สิน คนกลุ่มนี้จะเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์อย่างแท้จริงจากนโยบายพัฒนาที่ดินโดยการชุกคลอง แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่ไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ต้องเช่าที่ทำการจากชนชั้นสูงทำให้ชาวนาถูกเอารัดเอาเปรียบต่าง ๆ นานาจากเจ้าของที่ดิน ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดช่องว่างของความแตกต่างในเรื่องทรัพย์สิน

ลักษณะของระบบเศรษฐกิจดังกล่าวข้างต้น ยังไม่เปลี่ยนแปลงมากนักจนถึงปัจจุบันนี้ เห็นได้ว่าพื้นที่การเพาะปลูกในเขตที่ราบภาคกลางยังมีภาวะการเช่าทำสูงอยู่มากและมีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ เห็นได้ชัดเมื่อพิจารณาพื้นที่ทำนาในเขตโครงการรังสิตโดยเฉพาะจังหวัดปทุมธานี พื้นที่การทำนาเฉพาะส่วนที่ผู้ทำกินเป็นผู้เช่าซึ่งไม่มีที่ดินของตนเองเลยสูงถึง 57.4 % ในปี พ.ศ. 2510 - 2511 (ผลการวิจัยภาวะการถือครองที่ดินของเกษตรกรในจังหวัดภาคกลาง พ.ศ. 2510 - 2511 ของ กรมพัฒนาที่ดิน)

¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เรื่องเดิม.

แสดงว่าสภาพความเป็นอยู่ของชาวนาไทยยังมีความยากลำบากอยู่เช่นเดิม รัฐบาลก็
 หนักถึงปัญหาดังกล่าวนี้เป็นอย่างดีและได้พยายามแก้ไขอยู่เรื่อยมา แต่ก็ไม่ประสบ
 ความสำเร็จมากนัก

จากที่กล่าวมาชี้สรุปได้ว่า คลองชลประทานในประเทศไทยขุดขึ้นเพื่อการคมนาคม
 เป็นสำคัญไม่ใช่เพื่อการชลประทาน ฉะนั้นการพยายามใช้ทฤษฎีสังคมพลังน้ำอธิบายระบบ
 เศรษฐกิจการเมืองไทยจึงขัดกับข้อเท็จจริงในประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตามคลองชลประทานก็มี
 ส่วนสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจของไทยอยู่มาก ระบบการขุดคลองและการจับจองที่ดินยัง
 เปิดโอกาสให้ชนชั้นสูงผูกขาดการเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ในที่ดิน แต่ในขณะเดียวกันคลอง
 ขุดก็เพิ่มความสามารถในการผลิตข้าวเพื่อการค้าได้มากขึ้น

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารที่ยังมีใ้การตีพิมพ์

(1) เอกสารตัวเขียนของหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

1. จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 117 พระบรมราช-
โองการเรื่องพระราชกำหนดการพระราชนัดดาที่แน่นอน เรือน นา
สวน

(2) เอกสารของหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร

1. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตร

กษ.1/10 เรื่อง เสนาบดีกระทรวงเกษตรตรวจการทางเกษตร และการ
เพาะปลูก รายงานประชุมการสำเร็จราชการรักษาพระนคร
19 เม.ย. ร.ศ. 126

กษ.1/11 เรื่องถวายรายงาน มร. โธมัสวันเคอร์ไฮเค ว่าด้วยการทำ
รถไฟสู่การขุดคลองไม่ได้ 20 พ.ค. - 27 ก.ค. ร.ศ.
126

กษ.1/14 เรื่องเสนาบดีกระทรวงเกษตรตรวจการทางเกษตร และการ
เพาะปลูก

กษ.3/4 พระราชดำรัสในพระราชพิธีเปิดคลองรังสิตประยูรศักดิ์
5 ก.ค. ร.ศ. 115

กษ.3.1/7 เรื่องพระยาบรรณาดิหงหนาท (เจ๊ก) ขอพระบรมราชานุญาต
ทดลองนา ตำบลห้วยกระเจาใหญ่ ในออกแม่น้ำสุพรรณ มีเรื่องต่อ
จนถึงพระยาบรรณา (ปิ๊ด) มุตร ทำการต่อ จนเกิดความกับ
พระกริชาพลและพระอาทิตย์ 21 พ.ย. ร.ศ. 111 - 28
ม.ค. ร.ศ. 125

กษ.3.1/8 พ.ร.บ. ตรวจรังวัดนา

- กษ.3.1/9 เรื่องความคิดเรื่องอุทหนุนการนา 7 ก.ค. ร.ศ. 118
 กษ.3.1/10 เรื่องรายงานพระยามหาโยธาสำรวจนา ตำบลคลองประเวศ
 ร.ศ. 119
 กษ.3.1/11 พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ในงานเปิดการแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรม 18 เม.ย.
 ร.ศ. 129
 กษ.3.1/11 เรื่องพวกลาวไม่ลงมาทำนาในทุ่งหลวง และเรื่องคนอพยพออก
 จากทุ่งหลวง 10 - 20 พ.ค. ร.ศ. 125
 กษ.3.1/11 แผนเมอร์แรนคัม การที่จะแก้ไขการทำนาที่เสื่อมทรมให้กลับ
 เจริญขึ้นของเจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ 29 ต.ค. ร.ศ.
 129
 กษ.3.1/12 เรื่องชาวนาจะกู้เงินรัฐบาล และความคิดเห็นที่จะคิดบำรุงนา
 18 ส.ค. - 6 มี.ค. ร.ศ. 128
 กษ.3.1/13 รายงานตรวจที่นาต่าง ๆ ของพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ และ
 พระยาวิเศษโกชนา 12 ก.ย. - 22 ต.ค. ร.ศ. 128
 กษ.3.2/2 เรื่องเก็บเงินค่านาในกรุงและหัวเมือง และเรื่องบ่งเงินค่านา
 ที่ต่าง 14 ก.ย. ร.ศ. 108 - 23 ม.ค. ร.ศ. 111
 กษ.3.2/9 เรื่องราษฎรร้องเรื่องราวเรื่องเงินค่านา และเรื่องที่ดินที่ริบ
 เป็นของหลวง แจ้งความให้ชาวนาทั้งปวงทราบเรื่องตกเงิน
 และคืนเงิน คาชกรรมเนียมตราจอง
 กษ.3.2/10 เรื่องเก็บเงินค่านาณฑลต่าง ๆ
 กษ.3.2/27 หนังสือราชการกระทรวงนครบาล ร.ศ. 116 เรื่องเก็บเงิน
 ค่านา และเรื่องต่าง ๆ เล่ม 1.
 กษ.3.2/31 เรื่องเก็บเงินค่านาณฑลต่าง ๆ 1 เม.ย. ร.ศ. 118 -
 28 มี.ค. ร.ศ. 129

- กบ.3.2/33 เรื่องยกเว้นเก็บเงินค่านา 30 มี.ค. ร.ศ. 119 –
27 เม.ย. ร.ศ. 129
- กบ.3.3/3 เรื่องราวหม่อมเจ้าหญิงสว่างวงศ์ในพระองค์เจ้าภานุมาศ
เรื่องทีนาคลองแสนแสน ตำบลศาลาแดง ก.ย. ร.ศ.
111 – 3 มี.ย. ร.ศ. 112
- กบ.3.3/5 เรื่องหลวงโลกธิป ขุนเทพยากร ขอพระราชทานทีนาคลอง
ตำบลแสนแสน หัวหมาก แขวงกรุงเทพ 15 มี.ค. ร.ศ.
111 – 22 มี.ค. ร.ศ. 114
- กบ.3.3/6 เรื่องพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าศรีวิไล และพระองค์
สุวรรณกัศ และเจ้าจอมมารคาแพ ขอพระราชทานทีนาคลอง
คลองเปิ้ง 2 เม.ย. ร.ศ. 112
- กบ.3.3/24 เรื่องการออกโฉนด และข้อบังคับการหลวงห้ามที่ดิน และว่า
ด้วยการสำรวจทีนาคลองรังสิต
- กบ.3.3/26 เรื่องนาหลวงในมณฑลต่าง ๆ
- กบ.3.3/30 เรื่องทีนาคของเจ้าจอมมารคาโฉนดตำบลคลองรังสิต
- กบ.3.3/31 เรื่องทีนาคในคลองมหาสวัสดิ์ 14 พ.ค. ร.ศ. 121 –
7 มี.ย. ร.ศ. 122
- กบ.4.1/3 พ.ร.บ. ที่ดิน ร.ศ. 110
- กบ.4.2/2 รายงานข้าหลวงเกษตรจัดการที่ดิน ร.ศ. 122
- กบ.4.4/7 สำรวจทีนาคลองประเวศ และประกาศออกตราจอง
28 ก.ค. ร.ศ. 117 – 13 ม.ค. ร.ศ. 117
- กบ.4.4/14 พระราชบัญญัติออกตราจองที่ดินชั่วคราว
- กบ.4.5/6 รายงานมิสเตอร์ไยล์ เรื่องอัตราค่าอากรที่ดิน 3 ธ.ค.
ร.ศ. 121 – 12 ธ.ค. ร.ศ. 121
- กบ. 5/10 เรื่องขอชดเชยนครนายก
- กบ.9/2 เรื่องพระหัตถสารไปตรวจเรือเข้าออกที่ประตูน้ำจุฬาลงกรณ์

- กบ.9/8 เรื่องการเบิกจ่ายเงินกรมคลอง 15 มิ.ย. — 30 ม.ค.
ร.ศ. 125
- กบ.9.1/1 ขอม้งคับต่าง ๆ ที่จะต้องใช้ในการขุดคลอง และความเห็น
ที่จะจัดการเรื่องที่ดิน 30 มิ.ย. ร.ศ. 115
- กบ.9.1/4 พระราชบัญญัติรักษาคคลองและทำนบ ร.ศ. 120
- กบ.9.1/5 เรื่อง พ.ร.บ. รักษาทำนบและรักษาคคลอง 13 ก.ย.
ร.ศ. 121 — 12 ส.ค. ร.ศ. 129
- กบ.9.1/6 เรื่องร่างประกาศว่าด้วยผู้ที่จะขุดคลองนาต่าง ๆ
- กบ.9.1/14 พระราชบัญญัติรักษาคคลองและทำนบ
- กบ.9.2/1 การขุดคลองเจดีย์บูชา 29 พ.ค. ร.ศ. 107
- กบ.9.2/2 ขออนุญาตขุดคลองตำบลบ้านขมจีน แขวงกรุงเก่า
20 ส.ค. ร.ศ. 108 — 9 ก.ย. ร.ศ. 108
- กบ.9.2/3 เรื่องปิดจักกันน้ำเก็บ 28 เม.ย. ร.ศ. 108 — 9 ก.ย.
ร.ศ. 117
- กบ.9.2/3 เรื่องขออนุญาตขุดคลองตำบลต่าง ๆ 18 ก.ย. ร.ศ.
108 — 11 ส.ค. ร.ศ. 111
- กบ.9.2/14 พระยามหาโยธา ขออนุญาตขุดคลองตำบลทุ่งไหลง คลอง
นครเนื่องเขตต์
- กบ.9.2/20 หลวงปฏิบัติแจ้งเรื่องขุดคลองรังสิตไม่ตรงมาแต่เดิม
10 — 12 พ.ย. ร.ศ. 114
- กบ.9.2/33 ขุดคลองเจดีย์บูชา 16 ธ.ค. ร.ศ. 120 — 6 เม.ย.
ร.ศ. 126
- กบ.9.2/40 หนังสือรายงานของเจ้าพระยาเทเวศกรามบังคับมณฑลในหลวง
8 ต.ค. ร.ศ. 121
- กบ.9.2/41 เรื่องเรียกเงินค่าขุดคลองประเวศบุรีรมย์

- ณ.9.2/43 ชุคคลองไผ่สิงโต คลองพระราชดำริ 2 ม.ค. ร.ศ.
122 - 19 ก.ย. ร.ศ. 124
- ณ.9.2/46 ประกาศกระทรวงเกษตรธิการ เรื่องซ่อมคลองแสนแสบ
ประกาศเมื่อ ร.ศ. 124
- ณ.9.2/48 รายงานมิสเตอร์โธมัสจันเคอร์โฮเค
- ณ.9.2/58 เรื่องคลองมะขามเฒ่าเนื่องสุพรรณบุรี
- ณ.9.2/59 คลองตลิ่งกรุงเกษม คลองถนนตรง คลองภาษีเจริญ -
คำเนินสะดวก คืบมาจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เรียบเรียง
- ณ.9.3/6 เรื่องมิสเตอร์อินเนสมีความเห็นในเรื่องอิริเกชั่น ควรจะ
ทำตามแบบอินเดียนและอียิปต์
- ณ.9.3/18 เรื่องปิดทอนบ่ในท้องทุ่งหลวง แลทำนบแม่น้ำปาก ลำน้ำ
ลพบุรี เพื่อเลี้ยงคนชาวในนาฝั่งตะวันออก
- ณ.9.3/22 เรื่องฎีการาชฎร่องรอน้ำท่วมไร แลความเห็นที่จะจัดการ
แก้ไข
- ณ.9.4/1 บริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม
- ณ.9.4/2 Scheme of Irrigation in Siam ของ มิสเตอร์
โยกิม แกรซ เป็นหนังสือในเอกสารเรื่องส่งสมุคภาอธิบาย
เรื่องการชุกคลองแลคูนาสยาม 26 พ.ย. ณ.ศ. 121
- ณ.9.4/3 เรื่อง ค่าธรรมเนียมประตูน้ำในคลองของบริษัท ปี ร.ศ.
115 22 พ.ย. ร.ศ. 115 - 24 พ.ย. ร.ศ. 116
- ณ.9.4/4 เรื่องรายงานการชุกคลองของบริษัท 4 มิ.ย. ร.ศ. 117 -
28 เม.ย. ร.ศ. 118
- ณ. 9.4/6 คอบพระราชหัตถเลขาเรื่องบริษัทชุกคลองกล่าวโทษกระทรวง
มหาดไทย และขอคืนการอนุญาตชุกคลอง แลขอได้รับทรัพย์สิน
สมบัติของบริษัทด้วย ((9 พ.ค. ร.ศ. 119 - 29 มิ.ย.

- กษ.9.4/8 ข้างหลวงกองแยกออกตราจองนาให้แก่บริษัท 20 ส.ค.
ร.ศ. 119 — 9 ก.พ. ร.ศ. 119
- กษ.9.4/9 หนังสือทราสารต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวแก่บริษัทชุกคลองแลคูนา
สยาม ทางกระทรวงเกษตราธิการ
- กษ.9.4/10 บริษัทชุกคลองแลคูนาสยามขอพระบรมราชานุญาตชุกคลองใน
ทุ่งหลวง
- กษ.9.4/11 เรื่องบริษัทชุกคลองแลคูนาสยามขอชุกคลองตำบลทุ่งศรีสะเกระปือ
- กษ.9.4/13 บริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม ขอพระบรมราชานุญาตชุกคลองใน
ทุ่งฝั่ง ตะวันตก
- กษ.9.4/14 บริษัทชุกคลอง แลคูนาสยามขอพระบรมราชานุญาตชุกคลองใน
ทุ่งฝั่งตะวันออก 19 พ.ย. ร.ศ. 123 — 4 มี.ค. ร.ศ.
125
- กษ.9.4ก/3 สำเนาชี้แจงของบริษัท 22 มี.ค. ร.ศ. 113 — 19 พ.ค.
ร.ศ. 114
- กษ.9.4ก/17 รายงานกรรมการตรวจตัดสินเรื่องคดีที่นา 28 มี.ค. ร.ศ.
114 — 5 พ.ย. ร.ศ. 115
- กษ.9.4ก/35 ความบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม
- กษ.9.4ก/38 เรื่องบริษัทชุกคลองแลคูนา ปี ร.ศ. 116
2. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงเกษตราธิการ (เอกสารเก่าของกระทรวงเกษตราธิการ
ซึ่งหอจดหมายเหตุแห่งชาติยังไม่ได้จัดระบบใหม่)
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 2/10 พระยาบรรณาสังหนฯ ขออนุญาตชุก
คลองต่อ คลองพระยาบรรณาสังหนฯ ตำบลบางปะกอก หลังเกาะใหญ่
แขวงกรุงเก่า ร.ศ. 118
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 2/11 เรื่องเจ้าพระยาเทเวศตรวาทิตินทอง
ทุ่งฝั่งตะวันตก ซึ่งจะชุกคลอง ร.ศ. 118

- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 2/14 เรื่องร่างประกาศห้ามการขุดคลอง .
ร.ศ. 119
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 2/15 เรื่องกรมเกษตรกร ยื่นรายงานตรวจ
คลองพระราชพิณ คำนวณบางบัวทอง ร.ศ. 119
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 2/17 เรื่องมณฑลนครไชยศรี ขอให้ซ่อมคลอง
เจดีย์บูชา แลคลองมหาสวัสดิ์
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 2/18 เรื่องมิสเตอร์แบนเน็ค ขึ้นแจ้งราคาขุด
คลอง ร.ศ. 119
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 2/28 เรื่องบริษัทขุดคลองทุ่งศรีสะเกษบ่อ
ร.ศ. 120
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 3/39 เรื่องมิสเตอร์ไธมัน วันเตอร์ไฮเค
ยื่นรายงานการตรวจคลอง ร.ศ. 121
- กษ. แผนกบริษัท แผ่นที่ 3/40 เรื่องบริษัทขุดคลองขอขึ้นราคาที่ดินตาม
ลำคลองตามลำคลองซอยฝั่งเหนือ คลองรังสิต เป็นไร่ละ 4 บาท
ร.ศ. 119
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 3/52 เรื่องกระทรวงเกษตรของงบประมาณ
กรมรถไฟมาจากกระทรวงโยธาเพียบที่จะกะเงินสำหรับกรมคลอง
ร.ศ. 121
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 3/63 เรื่องกระทรวงเกษตร อยากทราบว่า
เงินค่าขุดคลองนราภิรมย์ได้โอนเอาเงินประเภทใดไปใช้ ร.ศ. 121
- กษ. แผนกบริษัทขุดคลอง แผ่นที่ 4/49 เรื่องบริษัทขุดคลองร้องว่ามีผู้ขุด
คลองในทุ่งหลวงฝั่งตะวันตก แม่น้ำเจ้าพระยาหลายราย ร.ศ. 119
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 4/67 เรื่องกรมคลองขุดคลองดำเนินสะดวก
คลองไผ่สิงโต คลองริมโรงเรียนราชวิทยาลัย ร.ศ. 121
- กษ. แผนกกรมคลอง แผ่นที่ 5/68 เรื่องพระราชบัญญัติรักษาคคลอง
ร.ศ. 122

- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 6/119 เรื่องมณฑลนครไชยศรีบอกเรื่อง
หม่อมเจ้าชายเล็กจะชุกคลองคอคคลองพระยาบรรภา มาทูลเหนือ
ศาลตนเคียว ร.ศ. 122
- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 9/165 เรื่องขอมคลองแสนแสบ แลทำประตู
ประทุนวัน ทำไซ่ บางขนาก บางเหี้ย ร.ศ. 122
- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 9/166 เรื่องกรมคลังยื่นรายงานว่าควยการ
ชุกคลอง ร.ศ. 122
- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 10/169 เรื่องกิจจะขอมคลองเจ็ดยี่งู
แลคลองวังศาล คลองท่าผา คลองมหาสวัสดิ์ ร.ศ. 122
- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 14/266 เรื่องกระทรวงเกษตราธิการ
ราชานุญาตแก้ตราเก็บเงินค่าธรรมเนียม เรื่องคลองภาษีเจริญ
แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกการเก็บเงินค่าธรรมเนียม เรื่อง
คลองภาษีเจริญ คำเป็นสวดก ร.ศ. 123
- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 16/343 เรื่องบริษัทขออนุญาตเปิดประตูน้ำ
บริษัทสมบูรณ์ ร.ศ. 123
- กษ. แผนกบริษัท แฟ้มที่ 29/1281 เรื่องบริษัทไม่ชุกขอมคลองต่าง ๆ
ตามพระบรมราชานุญาตแลสัญญา ร.ศ. 129
- กษ. แผนกบริษัทชุกคลอง แฟ้มที่ 30/1294 เรื่องประกาศเรื่องยกการงาน
บริษัทชุกคลองซึ่งสิ้นอายุแล้วไปรวมอยู่กระทรวงเกษตราธิการ
พ.ศ. 2458
- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 34/791 เรื่องประหมักของคลองต่าง ๆ
ร.ศ. 128
- กษ. แผนกกรมคลัง แฟ้มที่ 39/897 เรื่องกรมคลังยื่นรายงานการชุก
คลอง ณ ที่ตำบลต่าง ๆ จำนวนศก 130
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3800 หลวงแพ่งขอกังนามคลองที่ขออนุญาตชุก
แลขอตราจองที่นาริมฝั่งคลองนั้นด้วย

- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3802 ชุคคลองหลวงแพ่ง ร.ศ. 109
- กบ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3805 พระราชาพิมลขออนุญาตชุคคลอง
บางบัวทอง ร.ศ. 109
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3811 พระยาบรรณาสืบหาท ขออนุญาตชุค
คลองตำบลบางปะกอก แขวงกรุงเก่า ร.ศ. 111
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3812 พระยาบรรณาสืบหาท ขอชุคคลอง
บางปะกอกหลังเกาะใหญ่ ร.ศ. 117
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 85/3821 ขออนุญาตชุค
คลอง ตำบลเหี้ย แขวงเมืองสมุทรปราการ ร.ศ. 115
- กบ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3825 ชุมเทพเสนาขออนุญาตชุคคลอง ร.ศ.
116
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3828 พระราชาพิมลขอชุคคลองบางบัวทอง
แขวงนนทบุรี ร.ศ. 117
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3833 บริษัทชี้แจงความเห็นในการชุคคลอง
ร.ศ. 111
- กบ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3836 บริษัทชุคคลองขออนุญาตชุคคลองแยก
ฝั่งใต้ คลองรังสิต ร.ศ. 112
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 86/3844 จำหน่ายที่ดินของบริษัท ร.ศ. 117
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/3967 สำหรับคลองบริษัท ร.ศ. 115
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/3971 บริษัทชุคคลอง เฉพาะเรื่องประตูน้ำ
ร.ศ. 116
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/3973 เรื่องคลองรังสิต ร.ศ. 116
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/3974 เรื่องบริษัทชุคคลอง เฉพาะเรื่องคลอง
ขอย ร.ศ. 116
- กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/3975 บริษัทชุคคลองแลคูนา ร.ศ. 116 -

กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/3976 บริษัทชุกคลองแลคูนาเกี่ยวเรื่อง
คลองเปรมประชากร ร.ศ. 116

กษ. หนังสือเก่า แฟ้มที่ 91/3978 บริษัทชุกคลอง เฉพาะเรื่องขอจำหน่าย
ที่ดิน 6 ไร่ ร.ศ. 116

3. เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงนครบาล (น)

- 1 น 3.2ก/12 รายงานนายพันโทพระฤทธิจักรกำจร ผู้ว่าราชการเมือง
ชัยภูมิ ร.ศ. 121
- 1 น 3.2ก/24 จดหมายเหตุเรื่องสร้างเมืองชัยภูมิ ร.ศ. 121
- 1 น 3.2/36 ส่งแนวความของลายรายลดควบคุมความรับจ้างในแขวง
เมืองชัยภูมิ ร.ศ. 123
- 1 น 41.1/40 ทหารเรือคนลาวจากเมืองอุบลมารับจ้างทำในบริเวณ
คลองรังสิตกลับขึ้นไปเมืองเสียมราฐการไม่ทันต้องถูกปรับ
ร.ศ. 126
- 1 น 41.1/214 พระยาวิเศษโกษา ไปตรวจการเพาะปลูกและสืบสวนลูก
จ้างทำนาแลทำน้ำ ร.ศ. 128
- 1 น 41.1/204 รายงานการปรับปรุงระบบคลองรังสิตของไฮเด ร.ศ.
127

4. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงเกษตร

- กษ. 1/3 เรื่องแสดงกสิกรรมแลพาณิชยกรรมในประเทศสยาม
- กษ. 1/6 แผนแม่บทแผนการแก้ไขการทํานาที่เสื่อมทรมให้กลับ
เจริญขึ้น ของเจ้าพระยาวงษาพิพัทธ์ ร.ศ. 129
- กษ. 1/6 การปฏิบัติพระราชประสงค์ ผู้จัดการบริษัทเรียนเจ้าพระยา
วongsa Phiphat 18 มี.ค. ร.ศ. 129

- กษ. 1/8 ออกหนังสือพิมพ์รายเดือน บอกข่าวการกบฏกรรม ทัตถกรรม และพาณิชการ ให้ชื่อว่า "ประกอบกบฏกรรม"
- กษ. 1/12 รายงานตรวจการเพาะปลูกของประเทศสยาม ของเจ้าพระยาวงษาอนุพัทธ์ 17 ก.ย. 2454
- กษ. 5/4 เรื่องพงศาวดารของบริพัตรคองคณาสยาม
- กษ. 5/6 หนังสือมิสเตอร์ไดมอนด์เกอร์ไฮเก เจ้ากรมคอง ถึงเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ 22 ก.พ. 124
- กษ. 5/7 พงศาวดารบริษัท
- กษ. 5/8 บริษัทคองคณาสยามชุกหุงนกรนายก
- กษ. 5/9 เรื่องบริษัทชุกคองคณาสยาม ชุกหุงนกรนายก
- กษ. 5/10 เรื่องบริษัทคองคณาสยามชุกหุงนกรนายก
- กษ. 5/11 บริษัทคองคณาสยามชุกหุงนกรนายก
- กษ. 5/12 เรื่องใจความในบัญชีกรมหลวงราชบุรีรา เรื่องบริษัทชุกคองคณาสยามชุกหุงนกรนายก

6. เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงมหาดไทย (ม)

ม. 17/13 หนังสือเจ้าฟ้ากรมหลวงพิศณุโลกประชานารถกราบทูลรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2461

7. เอกสารรัชกาลที่ 6 - 7 กระทรวงเกษตร (กษ)

กษ. 9/6 หนังสือเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการกราบทูลพระเจ้าฟ้าเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ นายกละการคลัง พ.ศ. 2471

1.2 เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

"พระราชบัญญัติรักษาคดอง ศก 121", ราชกิจจานุเบกษา,

เล่ม 19 ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445)

"พระราชบัญญัติว่าด้วยการเดินเรือในน่านน้ำสยาม", ราชกิจจา-

นุเบกษา, เล่ม 22 ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448)

"กฎเสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชย์ ตั้งไว้ประกอบพระราชบัญญัติ

รักษาคดอง ร.ศ. 121", ราชกิจจานุเบกษา, เล่ม 27 ภาค 1

ร.ศ. 129 (พ.ศ. 2453)

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2334 - 2400. พระนคร: องค์การการค้า

ของกรุงสุโขทัย, 2503.

_____ . พ.ศ. 2401 - 2404. พระนคร: องค์การการค้า

ของกรุงสุโขทัย, 2504

_____ . พ.ศ. 2405 - 2408. พระนคร: องค์การการค้า

ของกรุงสุโขทัย, 2504.

_____ . พ.ศ. 2408 - 2411. พระนคร: องค์การการค้า

ของกรุงสุโขทัย, 2504.

ร.ศ.ท. เสถียร ลาภดิษฐ์ และคณะ (รวบรวม). ประชุมกฎหมายประจำศก

เล่ม 7, 8, 9, 10, 11, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100. กรุงเทพฯ: เลดีแมล์. 2478.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระจักรพรรดิพงษ์ (จาก).

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโท พระยาภาณุโพธิ์

ราชเสนา (เล็ก ปาณิกบุตร) ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

2 มีนาคม 2502.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพงศาวดารเหนือ

ฉบับพระวิเชียรปรีชา (น้อย). 2 เล่ม. พระนคร: องค์การคำของ
คุรุสภา, 2504.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. 2 เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 7.

พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516.

คำทรงราชานุญาต, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพง-
ศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. 2 เล่ม. พระนคร: องค์การ
คำของคุรุสภา, 2505.

. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5.

พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา, 2504.

พิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1.

พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา, 2503.

. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2.

พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา, 2504.

. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3.

2 เล่ม. พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา, 2504.

. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4.

2 เล่ม. พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา, 2507.

เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสร้าง. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาภิสมหิบาล โปรดให้พิมพ์
ในงานฉลองพระชนษา เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2468.

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส
มณฑลราชบุรี ร.ศ. 128. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
เจ้าจอมอาบ ค.จ. ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ
สุสานเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส 21 ธ.ค. 2504.

กลอนไคโรซีมทราบตามเสด็จไทรโยค โคลงนิราศท้าวสุภักดีการภักดี และ

กลอนนาวิรัมย์. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้า
อมรสมานลักษณ์ กิตติากร ต.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัด
เทพศิรินทราวาส 11 กันยายน 2511.

รายงานกรมหลวงดำรงฯ ไปตรวจราชการมณฑลกรุงเก่าแลพิษณุโลกย์

นครสวรรค์ และรายงานระยะทางที่เสด็จ ร.ศ. 119, กรมหมื่นดำรงฯ
ไปตรวจราชการมณฑลนครไชยศรี ร.ศ. 117, รายงานกรมหลวงดำรงฯ
ไปตรวจราชการมณฑลปราจีน ร.ศ. 119 - 122. พิมพ์ในงานพระราช-
ทานเพลิงศพ พระยาสุรยราชวรภัย (ศิริ วิเศษโกสิน) ณ วัดมกุฏ-
กษัตริยาราม 10 ก.พ. 2515

2. เอกสารชั้นที่สอง

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. การพัฒนาการคมนาคมทางบกในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ปรินญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2519

กาญจนาภรณ์. เมื่อวานนี้. พระนคร: สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519.
กรมชลประทาน ก. เกษตร. ที่ระลึกในการเปิดเขื่อนเจ้าพระยา 7 ก.พ.
2500.

กองชลประทานหลวง กรมชลประทาน ก. เกษตร. รายงานผลการขุดลอก
คลองโองอ่าง ตอนสะพานผ่านฟ้าลีลาศ ถึงปากคลองบางลำภู่ ปี 2505.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. สี่แผ่นดิน. อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิง
ประเสริฐ ศุภกิจ (จำเริญ ไกรฤกษ์) ท.จ. ณ เมรุวัดเทพศิริน
ทราวาส 6 มี.ค. 15.

ควอริช เวลล์ แท่ง สมเกียรติกุล และบุพา ชุมจันทร์ แปล. การปกครอง
และการบริหารของไทยสมัยโบราณ. พระนคร: โครงการตำราสังคม-
ศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519.

จาริน อัครกะโยธิน. รายงานผลของการทดลองหาจำนวนน้ำที่ใช้ในการ
ทำนา ที่ทดลอง 1. แผนกโครงการชลประทานรังสิตเหนือ. 2495.

จารุบุตร เรืองสุวรรณ. ภูมิศาสตร์เศรษฐกิจและทรัพยากร. พระนคร:
โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ. 2514.

จักรทิพย์ นาคสุภา. พัฒนาการเศรษฐกิจไทย. (พิมพ์ครั้งที่ 2. แก้ไข
เพิ่มเติม พ.ศ. 2516.) พระนคร: โรงพิมพ์วิทยากร, 2516.

_____. ระบบเศรษฐกิจเปรียบเทียบ. พระนคร: ไทยวัฒนา
พานิช, 2512.

_____. ลำดับขั้นของการพัฒนาการเมือง. พระนคร: ไทย-
วัฒนาพานิช, 2516.

จักรทิพย์ นาคสุภา. เศรษฐกิจไทย โครงสร้าง ปัญหา และนโยบาย.
พระนคร: สมาคมเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515.

_____. ลัทธิเศรษฐกิจการเมือง. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช,
2519.

จิเษารุ ทานาเบ. "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์-
เศรษฐกิจไทย" วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 5 เล่มที่ 2 ตุลาคม 2518 -
มกราคม 2519

แชรเวส นิโกลาส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติแห่งราชอาณาจักรสยาม
(ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช) แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
พระนคร: ก้าวหน้า, 2506.

ไชยยศสมบัติ, พระยา. วิทยาศาสตร์การคลังและกฎหมายการคลัง. (พิมพ์ครั้งที่ 2) พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง, 2478.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. ศึกษากับพัฒนาการของสังคมไทย. พระนคร: นำอักษร
การพิมพ์, 2519.

ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2352 - 2453 กำนันสังคม
(พิมพ์ครั้งที่ 2). พระนคร: สำนักพิมพ์เรืองศิลป์, 2519.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ความทรงจำ. พระนคร: สำนักพิมพ์สมาคมสังคัมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2505.

_____ . ไทยรบพม่า. (พิมพ์ครั้งที่ 5)

พระนคร: ศิลปบรรณาคาร, 2514.

_____ . ลักษณะการปกครองประเทศสยาม

แต่โบราณ. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร พ.ศ. 2471.

(พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพอำมาตย์เอกพระยาสวัสดิ์โกษา (เขม สาระนาถ)).

_____ . ตำนานหนังสือตำนานของกรมหมื่นพิเชษฐ
ปรีชากร และทำสวนของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ใน ลัทธิธรรมเนียม
ต่าง ๆ ภาคที่ 3. 2462.

_____ . "ทรงวินิจฉัยเรื่องด่านน้ำแม่กลอง"

สาส์นสมเด็จ ฉบับ 22 ข.ค. 2481.

_____ . "ทรงเล่าเรื่องแม่น้ำเก่า" สาส์นสมเด็จ

ฉบับ 3 ก.ย. 2483.

_____ . ประวัติสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรี

สุริยวงศ์ เมื่อก่อนเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน, 2472.

_____ . ประวัตินายพันตรีหม่อมราชวงศ์สุวัณ

สนิทวงศ์ ณ อุบลราชธานี เรื่องราวของประเทศสยาม, 2470.

ค. อมฤตยกุล. "นครปฐมไม่ใช่เมืองคอน" นิทานประวัติศาสตร์และโบราณ

คดี พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2504.

เทพฐ หัยทอง. กรุงเทพฯในอดีต. พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดอักษรบัณฑิต,

2518.

ทวี ชีระวงศ์เสรี. สถานภาพทางกฎหมายของชาวจีนในประเทศไทย.

วิทยานิพนธ์ ปริญญาวิทยาศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาการปกครอง บัณฑิต

วิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ. ทดลองกับระบบเศรษฐกิจสมัยรัชกาลที่ 5 รายงานวิชา
สัมมนาประวัติศาสตร์ไทย แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ทรงศรี อาจอรณ. สิทธิสภาพนอกอาณาเขต. พระนคร: สำนักพิมพ์สมาคม
 สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2506.

นราธิปประพันธ์พงศ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. จดหมายเหตุลาลูแบร์,
 2 เล่ม, พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505.

ประพันธ์ศักดิ์ เพ่งพล, นาย. การปฏิรูประบบ ประชาสัมพันธ์ของกรมชล
ประทานให้เกิดประสิทธิภาพ รายงานวิชาการของ ร.ร. ประชาสัมพันธ์
 การฝึกอบรม หลักสูตรเจ้าหน้าที่ประชาสัมพันธ์ ฝ่ายอำนวยการ รุ่นที่ 17,
 ก.ค. 2519.

ประสิทธิ์ แก้วสิง. การปรับปรุงการเกษตรในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435 - 2450. ปริญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต
 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2517.

ปิยนาด บุนนาค, นาง. รายงานผลการวิจัย การพัฒนาคมนาคมในรัชกาลที่ 5.
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทุนวิจัยรัชกาลภิเษกสมโภช กันยายน, 2518.

ปาลเลอแก้วซ์ เล่าเรื่องเมืองไทย, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล พระนคร:
 ถ้าวหน้า, 2506.

พิศาลสุขุมวิทย์, พระ. ความรู้ทั่วไปในการโยธา. พระนคร: โรงพิมพ์มหา
 วิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พวงเพชร สุรัตน์กุล, นาง. เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวง
เกษตรราชการ. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติ-
 ศาสตร์, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2516.

พจนานุกรมภูมิศาสตร์ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน, เล่ม 1. พระนคร: โรงพิมพ์
 พระจันทร์, 2506.

เพิ่มศักดิ์ วรรณยางกูร. เมืองไทยในอดีต. พระนคร: โรงพิมพ์วัฒนาพานิช,
 2503.

เพิ่มศักดิ์ วรรณยางกูร. เมืองไทยในอดีต. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์,

2506.

"พลุลวง" น. ๗ ปากน้ำ. รอยอดีต พระนคร: สำนักพิมพ์โอเคียนส์ไตร์,

2510.

พริษา พงจินารากร และ ทวีศิลป์ สืบวัณณะ: "ข่าวในสมัยปลายอยุธยา

พ.ศ. 2199 - 2310". วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 4 เล่มที่ 3

(ม.ค. - พ.ค. 2518).

ไพรัช กฤษณิน. พัฒนาการเศรษฐกิจเบื้องต้น พระนคร: การพัฒนาการ
เศรษฐกิจ สถาบันบัณฑิตสถาน บริหารศาสตร์, 2514.

ไพฑูรย์ สายสว่าง. เอกสารประกอบคำบรรยาย วิชาประวัติศาสตร์

2 ตอน. คณะเศรษฐศาสตร์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พลกุล อังกนิษฐ์. บทบาทชาวจีนในประเทศไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พิมพ์ครั้งที่ 3) นิติศาสตราการบริหารการ

ศึกษาปีที่ 4. วิชาเอกสังคมศึกษา วิทยาลัยวิชาการศึกษาศาสตร์

รณนุกการศึกษ 2515 เป็นผู้จัดทำพิมพ์ เพื่อหารายได้เป็นกองทุนสำหรับ

งานค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ของแผนกวิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยวิชา

การศึกษาศาสตร์.

มงคลประศาสน์, ชุน รองอำมาตย์โท นายอำเภอพนมสารคาม จังหวัด-

ฉะเชิงเทรา. ตำราการทํานา โรงพิมพ์เทพศิรินทร์ พ.ศ. 2471.

เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พิมพ์ครั้งที่ 3) คณะรัฐมนตรี จัดพิมพ์

เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงชูชาติ กำภู

ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส 16 ธ.ค. 2512.

รายงานการชลประทานแห่งประเทศไทย ภาควิชาโยธาที่ได้รับจากการ

ก่อสร้างการชลประทานที่สำเร็จไปแล้วและประโยชน์ที่มุ่งหมายว่าจะ

ได้รับจากการก่อสร้างซึ่งกำลังจัดทำอยู่ มกราคม พ.ศ. 2471.

เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พิมพ์ครั้งที่ 3) คณะรัฐมนตรี จัดพิมพ์

เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงชูชาติ กำภู

ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส 16 ธ.ค. 2512.

รายงานการชลประทานแห่งประเทศไทย ว่าด้วยประโยชน์ที่ได้รับจากการ

ก่อสร้างการชลประทานที่สำเร็จไปแล้วและประโยชน์ที่มุ่งหมายว่าจะ

ได้รับจากการก่อสร้างซึ่งกำลังจัดทำอยู่ มกราคม พ.ศ. 2471.

รอง ศยามานนท์, นาย. พลตรีคำเนิร, เลขาธิการ และนางสาววิลาสวงศ์

นพรัตน์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา แผนดินสมเด็จพระรามา

ธิบดีที่ 1. ถึงแผนดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. พระนคร: มหา-

วิทยาลัยรามคำแหง, 2516.

วิจิตรวงศ์ ณ ป้อมเพชร. ทฤษฎีการพัฒนาเศรษฐกิจ. กรุงเทพฯ: จุฬาล-

งกรณ์มหาวิทยาลัย, 2505.

วิจิตรวาทการ, พลตรี, หลวง. วิจิตรสาร. เล่มที่ 1 พระนคร: โรงพิมพ์

มงคลการพิมพ์, 2508.

วิจิตร จูติสุคนธ์, ศาสตราจารย์. บันทึกการบรรยายวิชาวิทยาการคลัง

และกฎหมายการคลัง พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

2512.

วิวัฒน์ชัยยันต์, หม่อมเจ้า. กฎหมายการคลัง (พิมพ์ครั้งที่ 2).

พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2493.

วงษานุประพัทธ์, นายพลเอก เจ้าพระยา. ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ.

พิมพ์ครั้งที่ 2. ข้าราชการกระทรวงเกษตราธิการช่วยในงานพระราช-

ทานเพลิงศพ นายพลเอก เจ้าพระยาวงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สืบ

สนิทวงศ์) 29 ส.ค. 2484.

วิชัย เสวมาตย์. การเลิกทาสในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. สำนักวิจัยสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, 2509.

วิลาสวงศ์ พงศบุตร. แบบเรียนสังคมศึกษา ส. 401, ส. 402.

ประวัติศาสตร์ไทย ชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2519.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. อุบายยาสลมนแล้ว. พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. สันต์ สุขสวัสดิ์ เมื่อ 17 พ.ย. 2512 ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม.

เสถียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชชน). การศึกษาเรื่องประเพณีไทย และชีวิตชาวไทยสมัยก่อน พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515.

ส. พลายน้อย. บางกอก. พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2503.

สริยานุวัติ, พระยา. ทรัพย์สินศาสตร์ (พิมพ์ครั้งที่ 3) พระนคร: สำนักพิมพ์พิชิต, 2518.

_____ . เศรษฐกิจการเมือง หรือ เศรษฐวิทยา เล่ม 3 ที่ระลึกในงานฉาปนกิจศพ นางกุดทลี วรตะริน ณ. เมรุวัดธาตุทอง กทม. 26 พ.ค. 2519.

หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย ตอน พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ สังคมและการเมือง พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516.

อำมาตย์ยาธิบดี, พระยามหา. (เล็ง วีรยสิริ). ว่าด้วยแม่น้ำที่มีในประเทศไทย ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2. พิมพ์ในงานปลงศพ นายหนึ่ง สุวารี เมื่อปีมะโรง 2471. โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

อดุล อัมโงษา. "การชลประทานในรัชกาลที่ 4" ชลสาร. พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2517.

BIBLIOGRAPHY

Andreski, Stanislov. Elements of Comparative Society. London:

Weidenfeld and Nicolsan, 1964.

Bowring, Sir John. The Kingdom and People of Siam. 2 Vols.

London. Oxford University Press, 1969.

Bell, Peter F. The Historical Determinants of Underdevelopment in Thailand. Center Discussion Paper No. 84.

Economic Growth Center, Yale University, February, 1970.

Campbell, J.D.G. Siam in the Twentieth Century. Edward

Arnold, 1940.

Peony, David Harold. Technical and Institutional Change in Thai Agriculture, 1880 - 1940. Ph.d Thesis, University of Wisconsin - Madison, 1976.

Graham, W.A. Siam. Vol 11. London: Alexander Moring Limited, 1924.

Hafner, James A. "Reverine Commerce in Thailand: Tradition in Decline", Journal of the Siam Society. Volume 62, Part 2, 1974.

Heide, Vander. "The Economical Development of Siam During the Last Half Century", Journal of the Siam Society. Part 2, 1906.

Ingram, James C. Economic Change in Thailand since 1850 California: Stanford University Press, 1955.

-----."Thailand's Rice Trade and the Allocation of Resources", Charles Donald Cowan, editor, The Economic Development of South - East Asia. London: London University: School of Oriental & African Studies, Studies in Modern Asia & Africa, 1964.

Johnston, David Bruce. The Rural Society and Rice Economy in Thailand since 1800 - 1900. Michigan: Xerox University Microfilms, 1976.

Kyi, U Khin Mg, and Tin Tin, Daw. Administrative Patterns in Historical Burma. Southeast Asian Perspectives No. 1 Institute of Southeast Asian Studies. 1973.

Marx, Karl. Precapitalist Economic Formations. London: Lawrence and Wishart, 1964.

Malloch, D.E. Siam: Some General Remarks on its Production. Calcutta, 1852.

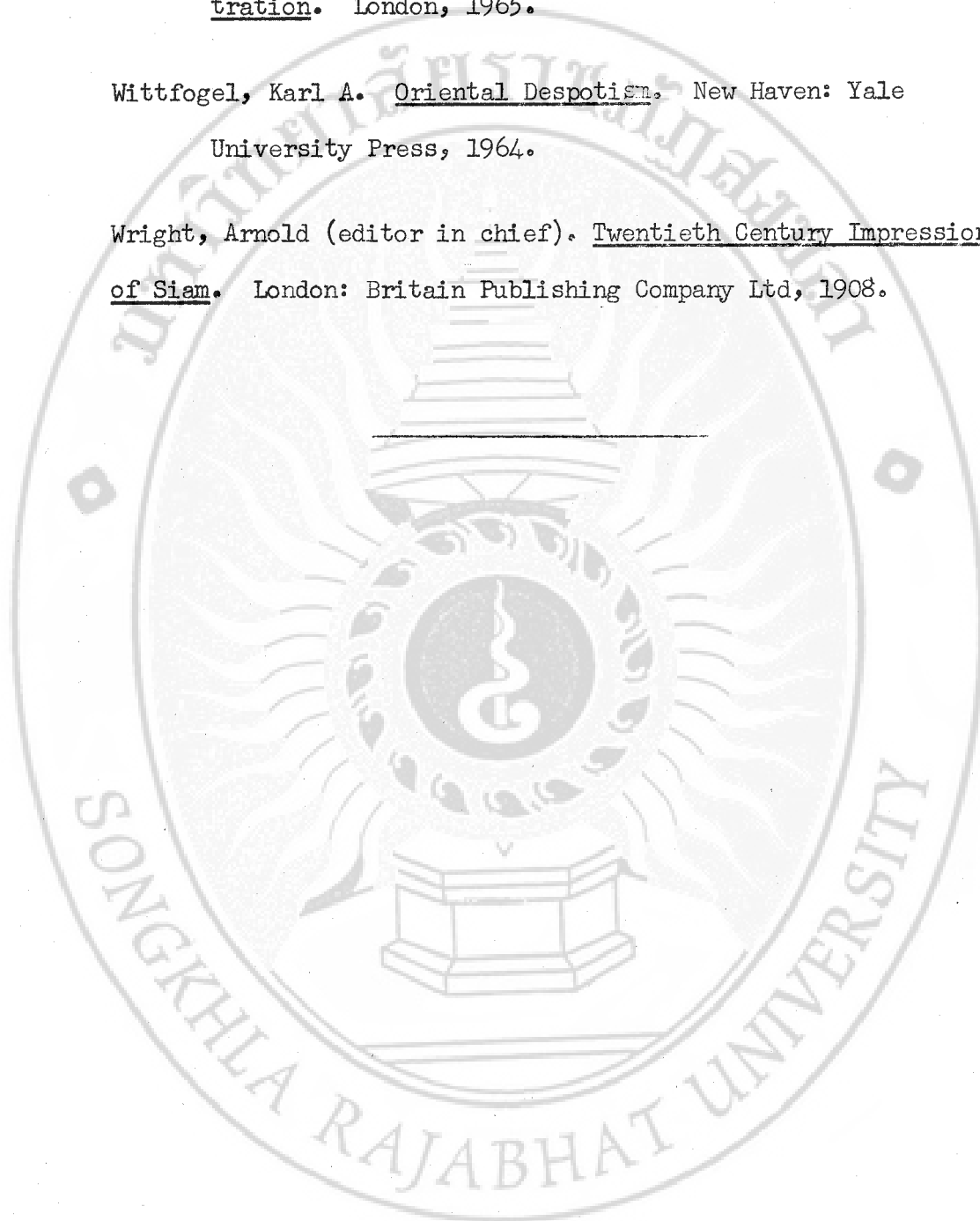
Moore, JR Barrington. Social Original of Dictatorship and Democracy. Boston: Beacon Press, 1967.

- Rabibhadana, Akin. The Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period 1782 - 1873. Ithaca: Cornell University, 1969.
- Siamwalla, Ammar. Land, Labor and Capital in three rice - growing delta of Southeast Asia 1800 - 1940. Center Discussion Paper No 150, Economic Growth Center, Yale University, July 1972.
- Siam, Kingdom of, History of Lands and Agriculture, Royale Irrigation Department: Project Estimate for Works of Irrigation, Drainage and Navigation to Develop the Plain of Center Siam. 3 Vols. Bangkok, 1915.
- Small, Leslie E. "Historical Development of the Greater Chao Phya Water Control Project: An Economic Perspective", Journal of the Siam Society. Volume 61, Part 1, 1973.
- Smyth, H. Warington. Five Years in Siam. 2 Vols. London: John Murray, 1898.
- The Ministry of Commerce and Communication. Siam: Nature and Industry. Bangkok : The Bangkok Time Press, 1930.
- Thompson, P.A. Lotus Land. London: T Werner Laurie Clifford's Inn, 1906.
- Thompson, Virginia. Thailand: The New Siam (2nd ed). New York: Paragon Book Reprint Corporation, 1967.

Wales, H.G. Quaritch. Ancient Siamese Government and Administration. London, 1965.

Wittfogel, Karl A. Oriental Despotism. New Haven: Yale University Press, 1964.

Wright, Arnold (editor in chief). Twentieth Century Impression of Siam. London: Britain Publishing Company Ltd, 1908.

ภาคผนวก ก.

หนังสือพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตชุกคลองไก่อำ ๗ กรุงเทพมหานคร—
นคร เปน 2 ฉบับ ลงวัน 5 ๖ 2 ค่ำ ปีมะแมศักราช จุลศักราช 1250

1

ด้วยคอมมิคศิริกรมพระนครบาล รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้า ให้เป็นผู้แทนในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะไต่เรียก
ต่อไปในหนังสือสัญญาที่ว่า ผู้อนุญาตฝ่ายหนึ่ง พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิท
วงศ์ พระนางาพิธยาณี (จีน) นายโยวากิมเกรซี่ ซึ่งเดิมอยู่เมืองในประเทศอิตาลี
แลบัดนี้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพมหานครในแผนดินสยามเป็นช่างรับเหมาก่อสร้าง ทำ
เรือน แล้วไต่แสดงตนตามพระราชกำหนดกฎหมายว่า เป็นสัปเจกต์สยาม (ตั้งแต
๗ วัน 9 ค่ำปีมะแมศักราช จุลศักราช 1250) กับนายยมบุตรพระยาพิสน์สมบัติ
บริบูรณ์ (ยิม) ที่เข้าหุ้นส่วนเป็นคอมปะนีชุกคลอง ซึ่งจะเรียกต่อไปในหนังสือสัญญา
ที่ว่า ผู้อนุญาตฝ่ายหนึ่ง ไต่ปรึกษาพร้อมกันตกลงทำสัญญาไว้ต่อกันจึงจะว่าต่อไป

ข้อ 1 ด้วยผู้อนุญาต ไต่หาความสัญญาที่จะกล่าวต่อไปในหนังสือนี้
แลรับว่าจะยอมปฏิบัติตามข้อบังคับสัญญาที่จะกล่าวต่อไป ผู้อนุญาตจึงไต่ยอมอนุญาต
ให้ผู้อนุญาตมีโอกาสที่จะเป็นผู้ไต่เลือกก่อนและชุกคลองก่อนผู้อื่นในที่ตำบลทั้งปวง
ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตสยามตามข้อบังคับคำสัญญานี้เสมอ 25 ปี นับตั้งแต่วันที่
ลงชื่อสัญญากัน แลข้อความในสัญญานี้ ผู้อนุญาตต้องเข้าใจว่าไม่ได้เป็นความ
เกี่ยวข้องกับตลอดถึงการที่ผู้ใดคนหนึ่งไต่รับอนุญาตชุกคลองกว่าสัญญานี้ และไม่
ข้อบังคับห้ามมิให้ผู้ใดคนหนึ่งชุกคลองในเขตแขวงที่บ้านที่ส่วนที่ไร่นาแลที่ใด ๆ
จะเกาะในเขตที่ซึ่งเป็นสิทธิ์ของผู้นั้น ๆ

ข้อ 2 ผู้อนุญาตจะชุกชุกคลองใหม่ในที่ตำบลใดก็ไต่และจะขอซ่อมคลอง
เก่าในที่ตำบลใดก็ไต่ ต้องนำแผนที่แบบแผนคลองที่กำหนดจะชุกกว้างยาวทุก แลทำ
หนังสือแจ้งการที่จะกำหนดเวลาที่จะลงมือชุกและกำหนดคลองจะแล้วชานานเพียงใด

มาเป็นแกมมอดุญาติให้เหินชอบด้วยก่อนทุก ๆ คราว เมื่อได้รับหนังสือสำคัญจากผู้
ให้ออดุญาติยอมเหินชอบด้วยในความคิดนั้นแล้ว ผู้รับออดุญาติจึงจะลงมือชุกคลองตา
ชอมคลองนั้นได้ ถ้าแกมมอดุญาติจะเห็นข้อขัดขวางที่ควรจะต้องแก้ไข ถ้าข้อขัดขวาง
ที่จำเป็นจะเหินชอบไปด้วยความคิดของผู้รับออดุญาติไม่ได้ โดยเหตุอันสมควรใดๆ
ก็ดี แกมมอดุญาติจะชี้แจงให้ผู้รับออดุญาติทราบเหตุนี้ ๆ เพื่อที่จะได้แก้ไขตาเล็กลอน
การที่คิดนั้นเสียตามเหตุการณ์ที่สมควร, และแกมมอดุญาติจะตอบความเหินเห็นนี้ให้ผู้รับ
ออดุญาติทราบในกำหนดเดือนหนึ่ง

ข้อ 3 ถ้าจะมีผู้ใดผู้หนึ่งมาขอออดุญาติชุกคลองในที่ตำบลใด ๆ ซึ่งผู้
ออดุญาติเหินสมควรว่าจะเป็นประโยชน์แกแผ่นดิน ควรจะยอมให้ชุกได้ก็จะแจ้งความ
ให้ผู้รับออดุญาติทราบ ถ้าผู้รับออดุญาติก่อนว่าคลองตำบลนั้น ๆ ผู้รับออดุญาติจะชุก
ถ้าไม่ ถ้าผู้รับออดุญาติไม่ชุกจึงจะยอมให้ผู้ขอออดุญาติใหม่ชุกตามความประสงค์ ถ้า
ผู้รับออดุญาติจะรับชุกแล้วก็จะออดุญาติให้ชุก แต่การที่ผู้รับชุกนี้ต้องลงมือชุกตามกำหนด
เวลาที่ผู้รับออดุญาติเดิมกำหนดไว้ ถ้าพ้นกำหนดเวลาผู้รับออดุญาติไม่ลงมือชุกคลอง
ถาลงมือชุกคลองแล้ว แต่คลองค้างไม่แล้วเสร็จตามกำหนด ที่ผู้ขอออดุญาติเดิม
กำหนดไว้ ผู้ให้ออดุญาติจะคืนอำนาจอันนี้เสียไม่ให้ผู้รับออดุญาติชุกคลองนี้ต่อไปก็ได้
จะให้ผู้ขอออดุญาติเดิมหาผู้ใดผู้หนึ่งชุกคลองที่ยังไม่ไ้ลงมือชุกคลองที่ชุกค้างไว้นั้น
ก็ได้

ข้อ 4 คลองใดคลองหนึ่งที่ได้รับออดุญาติให้ออดุญาติให้ชุกใหม่ และได้ออก
ทุนของผู้รับออดุญาติชุกเองนั้น ถ้าได้ชุกคลองเสร็จแล้วเมื่อใดที่แผ่นดิน 2 ฝั่งคลอง
ที่ไม่มีผู้ใดรับจองเป็นเจ้าของไว้แต่เดิม วัดตั้งแต่ฝั่งคลองขึ้นไปทางละ 40 เส้น
2 ฟากรรม 80 เส้นจนตลอดลำคลองที่ชุกใหม่ นั้น ให้ผู้รับออดุญาติถือเอาว่าเป็น
ที่ผู้รับออดุญาติได้รับจองไว้แล้ว ตั้งแต่วันที่ลงมือชุกคลองนั้นแกมมอดุญาติผู้ใดจะมารับจอง
ที่นาในกำหนดนี้ นอกจากผู้รับออดุญาติยอมให้จองนั้นไม่ได้ ผู้รับออดุญาติจะขายให้
ผู้หนึ่งผู้ใดก็ขายได้ตามความปรารถนา แต่การที่ผู้รับออดุญาติได้ผลประโยชน์ถือเอา

ที่แน่นอนที่กล่าวแล้วนี้เป็นที่ผู้รับอนุญาตไต่จองไว้แล้วนั้น จะถือเอาเกินกำหนดเวลา
ในพระราชบัญญัติ ซึ่งว่าด้วยการจับจองที่นั้นไม่ได้ ต้องประพฤติตามพระราช
บัญญัตินั้นทุกประการ

ข้อ 5 ถ้าผู้ให้อุญาตเอาเจ้าพนักงานในกรมที่ทำการโยธาจะกำหนดการ
ขุดคลองใหม่ในที่ตำบลใดก็ได้ ถ้าจะขุดคลองเก่าที่ตำบลใดก็ได้ ซึ่งจะจำหน่ายทุน
ของหลวงออกเป็นค่าจ้างแล้ว จะไต่แจ้งความให้ผู้รับอนุญาตทราบก่อนผู้อื่น เพื่อ
จะได้รับจ้างขุดนั้น แต่ถ้ามีผู้มาว่าลคราคากัน ผู้รับอนุญาตกำหนดราคาขุดคลอง
ถ้าขุดคลองแพงไปกว่าผู้อื่นแล้ว เจ้าพนักงานทำการโยธาจะทำเองก็ได้ ผู้ให้
อนุญาตเอาเจ้าพนักงานทำการโยธาที่ไม่ต้องจำเป็นให้ผู้รับอนุญาตทำการ จะให้
ผู้อื่นที่ลคราคาถูกกว่าทำการขุดคลองขุดคลองนั้นก็ได้

ข้อ 6 คลองเก่าที่ตนเรือไปมาไม่สะดวก ผู้รับอนุญาตจะขออนุญาตลงทุน
ขุดขอมให้ทุก แลได้รับหนังสือสำคัญเห็นชอบด้วยความคิดกันว่าในข้อ 2 แล้วก็ได้
ถ้าผู้ให้อุญาต เจ้าพนักงานทำการโยธาจะขอให้ผู้รับอนุญาตลงทุนขุดขอมให้
ทุกดังนี้ก็ได้ เมื่อขุดคลองสำเร็จแล้วผู้ให้อุญาตจะยอมให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่
เรือไปมาในคลองนั้นใช้ทุนที่ลงไปก็ได้ ถ้าจะกีดเงินใช้ทุนที่ผู้รับอนุญาตไต่ลงไป
กับทั้งให้กำไรร้อยละ 10 ก็ได้ ถ้าจะให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาเอง
แล้วกำหนดราคาที่จะเก็บเงินมากน้อยเท่าใด และกำหนดที่จะเก็บเงินนั้นชำนาน
เพียงใด ผู้รับอนุญาตต้องกำหนดขึ้นให้ผู้รับอนุญาตตรวจก่อนตกลงการที่ขุดคลอง
เมื่อผู้ให้อุญาตเห็นชอบด้วยแล้วจึงจะไต่ลงมือขุดขอมคลองนั้น

ข้อ 7 คลองที่ผู้รับอนุญาตจะไต่ขุดคลองใหม่เมื่อสำเร็จแล้ว ผู้รับอนุญาต
จะต้องเป็นผู้รักษาและจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคลองนั้นไปชั่วเวลา ที่ผู้รับ
อนุญาตจะขายที่ซึ่งจะถือเอาตามความข้อ 4 ว่า เป็นที่ของผู้รับอนุญาตเหมือนได้
จับจองไว้ทั้ง 2 ฝ่ายทั้งหมด แลในคลองเก่าที่ผู้รับอนุญาตเป็นผู้รับจ้างขุดให้ทุกนั้น
ถ้าเป็นการมอบอำนาจให้ผู้รับอนุญาตเก็บเงินแก่เรือไปมาเองก็จะรักษาและจัดการ

ทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคล่องนั้นไปชั่วเวลาที่เก็บเงิน แลการที่ผู้รับอนุญาตจะรักษา
แลจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องในคล่องดังกล่าวนี้ จะต้องมีความที่จะจัดการรักษา
แลขอบังคับสำหรับการในคล่องนั้นให้ชักควย ต้องส่งให้ผู้อนุญาตตรวจเห็นชอบ
ให้อุญาตก่อนแล้วจึงจะใช้ได้ เมื่อสิ้นเวลากำหนดนี้แล้ว ผู้รับอนุญาตต้องมอบ
การนั้นให้ผู้อนุญาตรักษาแลจัดการที่เกี่ยวข้องในคล่องนั้นต่อไป

ข้อ 8 การที่ผู้รับอนุญาต ได้รับพระราชทานพระบรมราชาอนุญาตผล
ประโยชน์ตามสัญญา ผู้รับอนุญาตได้ทำการนี้เป็นส่วนกำไรร้อยละ 20 ส่งขึ้น
พระคลังมหาสมบัติตามความสัญญาในข้อนี้ แลเมื่อเจ้าพนักงานกรมพระคลังมหา
สมบัติจะตรวจสอบบัญชีใด ๆ ในรายการทำการชุกคลอง ผู้รับอนุญาตจะยอม
ให้ตรวจทุกบัญชีตามเวลาที่จะขอตรวจ

ข้อ 9 การที่ให้อุญาตผลประโยชน์แก่ผู้รับอนุญาตตามสัญญานี้ ผู้รับ
อนุญาตต้องเข้าใจว่า...ยอมให้เฉพาะคอมปนีที่อยู่ในกฎหมายสยาม เพื่อผู้รับ
อนุญาตจะตั้งคอมปนีหุ้นส่วนจัดการชุกคลองตามอนุญาตนี้แล้ว คอมปนีนั้นจะต้อง
อยู่ในบังคับสยาม จึงจะรับผลประโยชน์ตามสัญญานี้ได้

ข้อ 10 แมว่าผู้รับอนุญาต ปรารถนาจะมอบประโยชน์แห่งความ
อนุญาตนี้ให้ผู้อื่นหนึ่งก็ดี ต้องนำหนังสือสัญญาที่เขาหุ้นส่วนกันนั้น กับทั้งหนังสือ
สัญญามอบอนุญาตให้คนอื่นมาหาภาใหญ่อนุญาตทราบก่อน เพื่อผู้ให้อุญาตเห็นชอบ
ลงลายมืออนุญาตไว้เป็นสำคัญควยแล้วจึงจะใช้ได้ ถ้ามิฉะนั้น ซึ่งจะมอบอนุญาต
ให้ผู้อื่นหนึ่งก็เป็นอันใช้ไม่ได้ แต่ต้องถือว่าซึ่งอนุญาตไว้ครั้งนี้ ผู้รับอนุญาตจะกระ
ทำการเองก็ดี จะมอบให้ผู้อื่นหนึ่งก็ดีมิให้การคอมปนีเขาหุ้นส่วนนั้น ผิดไปกับ
ความในข้อสัญญานี้จงทุก ๆ ข้อใดเลย ถ้าเป็นการผิดไปไม่ถูกต้องตามข้อสัญญา
นี้แต่ข้อหนึ่งข้อใดแล้ว หนังสืออนุญาตนี้ก็จะเป็นอันขาดใช้ไม่ได้ ผู้ให้อุญาตจะไม่
ให้ผลประโยชน์ตามสัญญานี้แก่ผู้รับอนุญาตต่อไป

ข้อ 11 ถ้าผู้รับอนุญาตผู้ใดคนหนึ่งซึ่งควรจะได้รับประโยชน์ในหนังสืออนุญาตนี้ แลทั้งผู้ที่ได้เข้าหุ้นส่วนจะเป็นคนเดียวหลายคนก็ดี ล้วนต้องล้มเลิกเข้าหุ้นส่วนในคอมปะนีก็ดี ภาคอมปะนีเข้าหุ้นส่วนจะเลิกการของคอมปะนีนั้นโดยคิดทำเองก็ดี ภาต้องเลิกโดยที่จำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ประโยชน์แห่งหนังสืออนุญาตนี้ ต้องกลับคืนเป็นของผู้อนุญาต ผู้อนุญาตจะยอมอนุญาตประโยชน์นี้ให้ผู้อื่นอีกก็ได้ แต่ถาเป็นแต่เหตุที่ผู้เข้าหุ้นส่วนแยกกันออกจากคอมปะนีภาผู้เข้าหุ้นส่วนจะตายไปก็ดี แต่ยังมีผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งยังจะคงรับหุ้นส่วนแลทำการชุกคลองนี้ต่อไป จะใครได้รับผลประโยชน์ตามสัญญาต่อไปอีกแล้ว ก็ให้ผู้รับอนุญาตมีหนังสือแจ้งความใหญ่ให้อุญาตทราบเพื่อจะไต่เห็นชอบด้วย และผู้อนุญาตจะไม่ถือว่าสัญญานี้เป็นซากใช้ไม่ได้ เมื่อผู้เข้าหุ้นส่วนกันในคอมปะนีนี้ยังถือตาม และรักษาข้อสัญญาทุก ๆ ข้อคงไว้ไว้ในข้อ 10 นั้น

ข้อ 12 ผู้รับอนุญาตซึ่งจะได้รับประโยชน์ตามสัญญานี้ต้องลงมือทำการชุกคลองในกำหนด 2 ปีนับตั้งแต่วันที่ไต่ทำหนังสือสัญญานี้ ถ้าพ้นกำหนดนี้ไม่ได้ทำการ หนังสืออนุญาตนี้ต้องยกเสียเป็นอันใช้ไม่ได้ ผู้ให้อุญาตจะอนุญาตประโยชน์นี้กับผู้อื่นอีกผู้ใดคนหนึ่งก็ได้

ข้อ 13 ผู้ทำสัญญาทั้ง 2 ฝ่ายได้รักษารักษาไว้ที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขคำในหนังสือสัญญานี้ ภาเพิ่มเติมข้อความขึ้นใหม่ ตามที่จะเห็นสมควรโดยเหตุการณ์ใด ๆ ก็ดี แลข้อซึ่งได้ตกลงกันประการใด เพื่อทำหนังสือที่เปลี่ยนแปลงแก้ไขข้อความนั้น ก็จะต้องลงชื่อประทับตราไว้ด้วยกันทั้ง 2 ฝ่าย

ผู้แทนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (เชนพระนาม)

1 นเรศวรฤทธิ์ 2 สวัสดิโสภณ ผู้ได้รับอนุญาต 1 (เชนพระนาม) สายสนิทวงศ์ 2 (เชนชื่อ) พระนานาพิขภาชี (เชนชื่อ) นายโยวากิม แกรซี่ 4 (เชนชื่อ) ยม

หนังสือขอสัญญา

พระยาภาสกรวงศ์ ที่เกษตราธิบดี ผู้รับพระบรมราชโองการ ที่จะเป็นผู้ไต่สัญญาในการซุกคลองทั่วพระราชอาณาเขตฝ่ายหนึ่ง พระนาถพิธภาณี ซึ่งได้รับอำนาจแทนกอมปนีซุกคลอง ผู้ได้รับพระบรมราชานุญาตพิเศษฝ่ายหนึ่ง ไ้มาปรึกษาชี้แจงอธิบายรายการตามข้อสัญญา แลความประสงค์ของเจ้าพนักงานกรมเกษตราธิการ และความประสงค์ของกอมปนีซุกคลองซึ่งกันแลกัน เป็นความเข้าใจตกลงกันต่อไป

1 ความในสัญญาข้อ 1 ที่ว่ากอมปนีมีโอกาศที่จะเป็นผู้ได้เลือกก่อนผู้อื่นในที่ตำบลทั้งปวง ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตสยามตามในข้อบังคับคำสัญญา นี้เสมอ 25 ปีนั้น ความในข้อนี้กอมปนีซุกคลองได้อธิบายไขข้อขยายความว่า ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดจะขออนุญาตซุกคลองก็ไม่ได้เป็นการขัดขวางสิ่งใดกับข้อสัญญาในข้อ 1 แต่กอมปนีจะขอเป็นผู้รับจ้างซุกก่อน เมื่อราคาค่าจ้างของกอมปนีแพงไป ก็ตามใจผู้ขออนุญาตซุกคลองจะจ้างผู้อื่นซุกก็ได้โดยไม่มีอุปาย ถ้าราคาค่าจ้างของกอมปนีน้อยกว่า ถ้าเสมอกับราคาค่าจ้างของผู้อื่น กอมปนีต้องได้รับจ้างซุกก่อน เป็นความเข้าใจกันดังนี้ แลคำที่ว่ากอมปนีจะเป็นผู้ได้เลือกก่อน ในข้อสัญญานั้นแก่เป็นผู้ได้รับจ้างก่อน

2 กอมปนี จะขอรับอนุญาตซุกคลอง ซึ่งหมายที่ 1 ในแผนที่ ในเล่มนี้ให้ไ้คลองมือซุกในเคื่อนมกราคม เพราะกอมปนีไ้ลงทุนค่าจ้างตรวจหาเชกแซนคลอง แลตั้งเครื่องจักรไว้แล้ว แลคลองนี้จะให้แล้วในรัตนโกสินทศก 111 ถ้าคอเวอนแมนต์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะต้องการให้กอมปนีตรวจชำระค่าน้ำสิ่งไร ถ้าแม้วาผู้ที่ขออนุญาตซุกคลองอื่น ๆ ต้องชำระค่าน้ำเช่นเดียวกันในคลองที่จะซุกเหมือนอย่างที่เราพนักงานเรียกร้องให้กอมปนียื่นเสมอทั่วหน้ากัน แล้วกอมปนีก็จะยอมตรวจชำระค่าน้ำเช่นตามที่เจ้าพนักงานเรียกร้องเอา

แต่ในชั้นที่จะขออนุญาตชุกคลองเลขที่ 1 ตามแผนที่นั้น จะขอส่งระดับน้ำตอภายหลัง เมื่อไถลงมือชุกคลองแล้วก็จะไถ่กวาดระดับน้ำไปที่เดียว

3 มิสเตอร์โยคิมเกรซี ซึ่งเป็นคนต่างประเทศผู้มีชื่อเข้าหุ้นในกอมปนีชุกคลองนี้ จะไถ่กลับเป็นคนอยู่ในบังคับสยามตามหนังสือสัญญา ตั้งแต่วันที่ได้รับอนุญาตชุกคลองไป แลทุนรอนผลประโยชน์ของกอมปนีชุกคลองนี้ไม่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศโดยอย่างหนึ่งอย่างใดเลย การประพฤติกองกอมปนีในการชุกคลองนี้จะอยู่ในพระราชกำหนดกฎหมายที่มีอยู่แล้ว ถ้าจะมีต่อไปทุกประการ

ควยความเข้าใจในระหว่างเจ้าพนักงานกรมเกษตรธิการ ผู้รับพระบรมราชโองการ เป็นผู้รับอนุญาตแลกอมปนีชุกคลองผู้รับอนุญาตดังกล่าวมาสามข้อข้างบนแล้ว แลเพื่อจะให้ป็นพยานมั่นคงสำคัญวันนี้ ผู้อนุญาตและผู้รับอนุญาตไถ่ลงชื่อควยลายมือและประทับตราไว้เป็นสำคัญ หนังสือความเข้าใจข้อนี้ไถ่เขียนไว้ เปนสองฉบับความตอ่กันรักษาไว้คนละฉบับ แต่วันที่สิบหก ธันวาคม รัตนโกสินทรศกร้อยเก้า (109)

ผู้ให้อนุญาตประทับตราพระพิรุณทรงนาก (ลงชื่อ) ภาสกรวงษ์
ผู้รับอนุญาตประทับตรา (ลงชื่อ) นานาพิรภาณี เย เกรซี

หนังสือสัญญาแลขอสัญญาอนุญาตชุกคลอง ซึ่งได้ทำเมื่อวันพฤหัสบดี
แรมคำหนึ่ง เดือนปีชวดสาทรทิศกวันสองร้อยห้าสิบ และขอสัญญาลงวันที่
สิบหก ธันวาคม รัตนโกสินทรศกร้อยเก้า

พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ผู้รับพระบรม
ราชโองการที่จะเป็นผู้ให้อนุญาตในการชุกคลองทั่วราชอาณาจักรฝ่ายหนึ่ง
พระวรวงษ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ และพระนาถาพิธานี (ชื่น) ผู้ไ้
รับพระบรมราชานุญาตพิเศษอีกฝ่ายหนึ่ง ได้มาปรึกษาชี้แจงอธิบายรายการขอ
สัญญา เพิ่มเติมขอสัญญา ตามความประสงค์ของบริษัทชุกคลองแลคูนาสยาม
ซึ่งกันแลกัน แลเปนความตกลงต่อไปดังนี้

1 ความความในสัญญาข้อสี่ที่ว่า ที่ดินทั้งสองฝั่งคลอง ผู้รับอนุญาตถือ
เอาไคว่า เป็นที่ที่ผู้รับอนุญาตได้จับจองไว้แล้วจะขายให้ผู้อื่นผู้ใดก็ขายได้ตาม
ความปรารถนา นั้น ผู้รับอนุญาตได้อธิบายขอความต่อไปว่า ที่ดินทั้งสองฝั่งคลอง
ซึ่งผู้รับอนุญาตจะไคจำหน่ายนั้น ผู้รับอนุญาตจะไม่ตั้งราคาเอาตามอำเภอใจเปน
อันขาด ก่อนที่ผู้รับอนุญาตจะจำหน่ายที่ดินทั้งสองฝั่งคลองในคลองไค ผู้รับอนุญาต
จะต้องขอความตกลงต่อผู้ให้อนุญาตที่จะตั้งราคาที่ดินนั้นเป็นครั้งเป็นคราวตาม
สมควร เมื่อตกลงแล้วจึงจะจำหน่ายที่ดินทั้งสองฝั่งคลองนั้นได้

2 คลองที่ผู้รับอนุญาตชุกนี้ เมื่อคลองไคชุกแล้ว ผู้รับอนุญาตจะรับทำ
ปทุมำตามระยะคลองสุดแต่ผู้ให้อนุญาตจะกะให้ทำเพื่อประโยชน์ที่จะปิคเปิดน้ำ
ใช้ในนาทั่วไป แลผู้รับอนุญาตจะทำโรงกักสำหรับผู้เฝ้ารักษาเครื่องปทุมำ แล
รักษาควยในเวลาที่ยังทำการอยู่นั้น

3 คลองผู้ที่รับอนุญาตชุกนี้ ถ้าแม้วผู้ให้อนุญาตเอาเจ้าพนักงานการ
คลองการนำในกระทรวงเกษตราธิการก็ดี เห็นว่าคลองหนึ่งคลองไคเปนทาง
ชักให้น้ำในลำคลองต่างๆหนึ่งทุ่งไคคลองไคโดยเร็ว ซึ่งจะเป็นอันตรายแก่การ

เพาะปลูกแล้ว ถ้ากลองนั้นยังอยู่ในระหว่างของผู้รับอนุญาตอยู่แล้ว ผู้รับอนุญาตจะต้องทำปฏินำปึกเปิดได้ ถ้าทำกันบกกันน้ำให้ทรงอยู่จนไคควาย

4 เงินค่าภาคหลวงที่ผู้รับอนุญาตไคทุลเกล้า ๆ ถวายในเงินกำไร ร้อยละยี่สิบตามสัญญาขอ 8 นั้น ผู้รับอนุญาตขอรับไคข้อต่อไปว่า เมื่อถึงกำหนด ปีหนึ่งสิบสองเดือน ผู้รับอนุญาตจะทำบาญชีรายการไคแล้วจ่ายที่จริงย่นต่อเจ้าพนักงานผู้อนุญาต แลคคาคาภาคหลวงสำหรับปีนั้นส่งให้เสร็จควยเสมอทุก ๆ ปีไปกว่า การชุกคลองจะเสร็จไค่นั้น แลส่วนบาญชีรายไครายจ่าย ซึ่งผู้รับอนุญาตไคส่งมานั้น ผู้รับอนุญาตยอมให้ผู้อนุญาตตรวจคคครายจ่ายไคควยตามสมควร

5 การคลองที่ผู้รับอนุญาตขอชุกให้แล้วตามกำหนดที่มีมาในหนังสือขออนุญาตนั้น ถ้าผู้รับอนุญาตลงมือทำการไคแล้วตามกำหนดผู้ให้อนุญาตจะบอกผู้รับอนุญาตให้รีบเร่งทำการคลองนั้นให้แล้วในกำหนดสามเดือน ผู้รับอนุญาตจะต้องรีบลงมือทำการนั้นให้แล้ว หรือมีเหตุขัดขวางไคโดยการจำเป็นสิ่งหนึ่งสิ่งไคต้องบอกชี้แจงมาใหญ่ให้อนุญาตทราบในระหว่างนั้น ผู้ให้อนุญาตจะผ่อนกำหนดเวลาให้ตามสมควร แลผู้รับอนุญาตจะต้องทำการไคแล้วตามกำหนดเวลาที่ผู้ให้อนุญาตผ่อนให้ นั้น ถ้าผู้รับอนุญาตทำการไคแล้วตามกำหนดคว้นบอกเล่าแลวันกำหนดผ่อนเวลาให้แล้วนั้น ผู้ให้อนุญาตจะอนุญาตหรือจ้างผู้หนึ่งผู้ไคทำการที่ค้างอยู่นั้นต่อไปก็ไค แลราคาคาจ้างและคาค้างของต่าง ๆ ที่ผู้ให้อนุญาตไคจ้างแลเท่านั้นมากน้อยเท่าไค ผู้รับอนุญาตจะต้องออกเงินไคแทนให้ทั้งสิ้น แต่เมื่อเวลาที่ผู้ให้อนุญาตจะตกลงวาราคาจ้างแกผู้รับจ้างนั้นต้องให้ผู้รับอนุญาตทราบควย

ตามข้อสัญญาเพิ่มเติมนี้ ความเข้าใจในระหว่างเจ้าพนักงานกระทรวงเกษตรพินชการ ผู้รับพระบรมราชโองการเป็นผู้ให้อนุญาต แลบริษัทชุกคลองแลคูนาสยามผู้รับอนุญาตแลไคตรวจคคเป็นการถูกตองคังกล่าวมาแล้ว หาขอ แลเพื่อจะให้เป้นพยานมั่นคงสำคัญวันนี้ ผู้ให้อนุญาตแลผู้รับอนุญาต ไคลงชื่อควยลายมือ แลประทับตราไว้เป้นสำคัญ หนังสือเพิ่มเติมสัญญาเป็นการตกลงรวมหาข้อนี้

ได้เขียนไว้เป็นสองฉบับความต้งกันรักษาไว้คนละฉบับ แต่ ณ วันที่ 2 กันยายน
รัตนโกสินทร ศกร้อยสิบสอง

ประทับตราพระ

ผู้ให้อนุญาต

ลงชื่อ

พระยาสุรศักดิ์มนตรี

พิรุณทรงนาค

ประทับตราพระชั้น

สายสนิทวงษ์

ผู้รับอนุญาต

ลงชื่อ

ประทับตรา เทวคา

พระนันทาพิรภาณี

ถือรูปพระชั้น

ที่มา: หจข. กษ. แฟ้มที่ 85/3807 แจ้งความกระทรวงเกษตรราธิการ อนุญาต
ชุดคลองที่ 1 ศก 110 (พ.ศ.2434).

ตารางแสดงคลองขุดทั้งแคว้นมีอยู่ยาวถึงรัชกาลที่ ๒

อันดับ	ชื่อคลอง	ผู้ขุด	ปีที่ขุด	ปีที่ขุดเสร็จ	วัดประสงค์		ทุน	ขนาดของคลอง			หมายเหตุ
					กม.นาคม	กม.เมือง		ยาวเป็นเส้น	กว้างวา	ลึกศอก	
๑	ลำโรง	สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๐๑๔	ไม่ทราบ	×	—	แรงงาน เกณฑ์	ไม่ทราบ	—	—	
๒	บางกอกใหญ่	สมเด็จพระไชยราชาธิราช โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๐๒๕	ไม่ทราบ	×	—	"	"	—	—	
๓	ลัดดาษฎกรวย	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๐๔๑	ไม่ทราบ	×	—	"	"	—	—	
๔	ลัดกระโทกใหญ่	สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๑๕๑	"	×	—	"	"	—	—	
๕	ลัดเมืองนนท์	สมเด็จพระเจ้าปราสาท ทอง โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๑๗๕	"	×	—	"	"	—	—	
๖	มหาไชยชลมารค	พระพุทธเจ้าเสือ โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๒๔๗	๒๒๖๔	×	—	"	๓๔๐	๔	๖	แรงงานเกณฑ์ ๓๐,๐๐๐ คน
๗	ลัดกระโทกน้อย	พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๒๖๕	ไม่ทราบ	×	—	"	ไม่ทราบ	—	—	เกณฑ์จากหัวเมือง ภาคใต้ ๑๐,๐๐๐ คน
๘	คลองคูเมือง	พระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๓๑๔	"	—	×	"	"	—	—	
๙	คลองรอบกรุง	รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๓๒๔	"	—	×	"	๑๓๗.๕	๑๐	๕	แรงงานเกณฑ์ ๑๐,๐๐๐ คน

อันดับ	ชื่อคลอง	ผู้ขุด	ปีที่ขุด	ปีที่ขุดเสร็จ	วัตถุประสงค์		ทุน	ขนาดของคลอง			หมายเหตุ
					คมนาคม	คูเมือง		ยาวเป็นเส้น	กว้าง/ลึก		
									วา	ศอก	
๑๐	คลองหลอก	รัชกาลที่ ๑ โปรกเกล้าฯ ใหญ่	ไม่ทราบ	ไม่ทราบ	X	—	แรงงาน เกณฑ์	ไม่ทราบ	—	—	จุดมุ่งหมายเดิมขุดเพื่อให้ ราษฎรเล่นสัควาในเทศกาล ท่นานา
๑๑	มหานาค	" — "	๒๔๓๐	"	X	—	"	"	—	—	
๑๒	ลัดหลังเมือง นครเขื่อนขันธ์	รัชกาลที่ ๒ โปรกเกล้าฯ ใหญ่	ไม่ทราบ	"	X	—	จ้างเงินขุด	๕๐	๖	๕	

๒๕ เส้น = ๑ กิโลเมตร

การวางแสดงคลองชลประทานตามบริเวณที่ ๓ จนถึงบริเวณที่ ๔

อันดับ	ชื่อคลอง	ผู้ขุด	ปีที่ขุด	ปีที่ขุดเสร็จ	วัตถุประสงค์		ทุนเป็นบาท	ขนาดของคลอง			หมายเหตุ
					กม.ตาม	กม.เมือง		ยาวเป็นเส้น	กว้าง/ลึก	วา/คอก	
๑	สุนัขทอง	รัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๓๙๓	ไม่ทราบ	X	—	๘,๑๓๖	ไม่ทราบ	—	—	{ จมูกหมายเดิม ขุดเพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์
๒	บางขุนเทียน	" — "	๒๓๙๔	"	X	—	๕๐,๒๓๓	๑๓๘.๑๘	๑๔	๖	
๓	แสนแสบ	" — "	๒๓๘๐	๒๓๘๓	X	—	๕๖,๐๐๐	๑,๓๓๓.๑๕	๖	๔	
๔	ผดุงกรุงเกษม	รัชกาลที่ ๔ ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ขุด	๒๓๙๔	๒๓๙๓	—	X	๒๓,๕๐๐	๑๓๓.๑๐	๑๐	๖	
๕	ถนนทรง	" — "	๒๔๐๐	ไม่ทราบ	X	—	๑๖,๖๓๓	๒๐๓.๒	๖	๖	{ ขุดเพื่อเอาดินถมถนนสี่ลม จมูกหมายเดิมเพื่อใช้เป็นเส้นทางเข้าไปปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ เป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินพระปฐมเจดีย์
๖	สี่ลม	" — "	ไม่ทราบ	"	—	—	๘,๑๕๓	๖๘.๑๖	๖	๖	
๗	เจดีย์บูชา	" — "	"	"	X	—	๖๔,๓๖๓	๔๔๕	๕๕	๖	
๘	มหาสวัสดิ์	" — "	๒๔๐๓	๒๔๐๓	X	—	๘๘,๑๖๐	๖๘๕	๓	๖	
๙	ภาษีเจริญ	พระภาษีสมบัตินิรมล	๒๔๑๐	๒๔๑๕	X	—	๑๑๖,๐๐๐	๒๖๐	๓	๕	{ จมูกหมายเดิมเพื่อใช้เป็นเส้นทางกาขาย และเพื่อความสะดวกในการขนส่งอ้อยและน้ำตาล
๑๐	ดำเนินสะดวก	เจ้าพระศรีสุริยวงศ์	๒๔๐๕	๒๔๑๑	X	—	๑๑๖,๐๐๐	๘๕๐	๖	๖	
							๕๘๓,๒๑๘	๔,๕๖๐.๖๕			

การวางแสดงคลองชลในสมัยรัชกาลที่ ๕

อันดับ	ชื่อคลอง	ผู้ขุด	ปีที่ขุด	ปีที่ขุดเสร็จ	วัตถุประสงค์		ทุน เป็นบาท	ขนาดของคลอง			หมายเหตุ
					กม.นาคม	เกวียนและ นาคม		ยาวเป็นเส้น	กว้าง/ลึก วา	ลิก	
๑	เปรมประชากร	รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ	๒๔๑๒	๒๔๑๓	—	X	๒๐๓,๕๒๔	๑,๒๗๑.๓	—	—	
๒	นครเนื่องเขต	" — " "	๒๔๑๔	๒๔๑๐	—	X	๓๓,๕๔๐	๕๓๐.๑๐	๖	๔	
๓	ประเวศบุรีรมย์	" — " "	๒๔๑๑	๒๔๑๓	—	X	๑๑๒,๗๕๒	๑,๑๕๐	๔	๔	{ ราษฎรช่วยเหลือค่าขุดคลอง ๓๒,๓๕๒ บาท
๔	ทวีวัฒนา	" — " "	๒๔๑๑	๒๔๑๑	—	X	๒๗,๒๐๐	๓๔๐	๔	๔	เป็นทุนของราษฎรทั้งสิ้น
๕	นราภิรมย์	" — " "	๒๔๑๑	๒๔๑๓	—	X	๔๕,๘๔๐	๕๔๐	๔	๔	{ ราษฎรช่วยเหลือค่าขุดคลอง ๔๓,๒๐๐ บาท
๖	เปรม	" — " "	๒๔๑๕	๒๔๑๑	—	X	๔๐,๗๓๓	๔๔๔	—	—	{ ราษฎรช่วยเหลือค่าขุดคลอง ๓๓,๖๐๐ บาท
๗	นิคมยาครา	" — " "	๒๔๑๑	๒๔๑๒	—	X	๑๖,๕๐๐	๑๔๐	๔	๕	{ ราษฎรช่วยเหลือค่าขุดคลองควบ ไถ่ไม่ทราบจำนวน
๘	โมสิงห์โต	" — " "	๒๔๑๖	๒๔๑๗	—	—	๒๗,๖๓๓ *	๑๐๐	๔	๓	ขุดเพื่อการเกษตร
๙	หลวงแพ่ง	หลวงแพ่ง	๒๔๑๑	๒๔๑๓	—	X	๕๒,๑๘๗.๕๐ *	๓๘๓.๑๕	๔	๓	
๑๐	อุดมชลจรและ คลองแยก	พระยาสิทธิราชเคโษ	๒๔๑๑	๒๔๑๓	—	X	๓๔,๑๕๖.๒๕ *	๓๔๐	๔	๔	
๑๑	รังสิตประจักษ์	บริษัทขุดคลองและ ขุนาสยาม	๒๔๑๓	๒๔๑๗	—	X	๕๒๒,๐๐๐ *	๑๖,๗๐๐	—	—	{ คลองใหญ่กว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก
๑๒	เจริญ	พระยาคำรงราชพลขันธ์	๒๔๑๓	๒๔๑๕	—	X	๕๒,๑๘๗.๕๐ *	๗๖๕	๔	๓	{ คลองแยกกว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก คลองย่อยกว้าง ๓-๕ วา ลึก ๓-๕ ศอก

อันดับ	ชื่อคลอง	ผู้ขุด	ปีที่ขุด	ปีที่ขุดเสร็จ	วัตถุประสงค์		ทุน เป็นบาท	ขนาดของอุโมง			หมายเหตุ
					กม.นาคม	เกาะทรและ กม.นาคม		ยาวเป็นเส้น	กว้าง/ยาว		
									วา	ศอก	
๑๓	พระราชามิล	พระราชามิล	๒๔๓๓	๒๔๕๖	—	X	๓๖,๐๐๐	๔๑๖	๓	๕	
๑๔	พระยาบรรภา	พระยาบรรภาสิงหนาท (เจ๊ก)	๒๔๓๕	๒๔๕๖	—	X	๖,๕๓๓.๕๐	๑๑๑	๔	๔	
๑๕	บางพลีใหญ่	สมิงบันทะละ	๒๔๔๑	๒๔๔๔	—	X	๑๕,๖๘๗.๕๐	๓๑๕	๕	๕	
						รวม	๑,๒๔๓,๓๐๑.๒๕	๒๓,๒๕๖.๒๘			

*๑ ไม่ทราบระยะเวลาที่แน่นอน

*๒ การคำนวณหนี้ที่ใช้ในการชดเชยหนี้ ผู้เขียนคำนวณจากผลคูณของหนี้ที่เขียนตัวขึ้นจากการชดเชยหนี้กับค่าใช้จ่ายในการชดเชยหนี้ โดยประมาณเฉลี่ยว่าใช้หนี้ ๑.๒๕ บาทต่อไร ทั้งนี้โดยพิจารณาจากหลักฐานที่พบครั้งสุดท้าย คือ พระราชกฤษฎีกาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ซึ่งใช้หนี้ ๑.๒๕ บาทต่อไร อัตราดังกล่าวนี้ ผู้เขียนใช้กับ คลองหลวงเพง (๒๔๓๑) คลองอคมขจร (๒๔๓๑) คลองเจริญ (๒๔๓๓) และคลองพระยาบวรรา (๒๔๓๕) เพราะเห็นวาระระยะเวลาไม่ต่างกันมากนักประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งคลองเหล่านี้เอกชนเป็นผู้ขุดเช่นเดียวกัน อัตราการลงทุนคงไม่ต่างกันมากนัก สำหรับคลองบางพลีใหญ่ (๒๔๔๑) และคลองนิคมยกรา (๒๔๔๑) ระยะเวลาห่างจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ปี (๒๔๓๓ - ๒๔๔๑) ผู้เขียนเชื่อว่าอัตราดังกล่าวนี้คงสูงขึ้นไปอีก แต่ไม่สามารถประมาณได้ว่าเพิ่มขึ้นในอัตราเท่าไร ผู้เขียนจึงต้องใช้อัตราเดิม ทั้งนี้การคำนวณดังกล่าวนี้ จึงเป็นการประมาณอย่างต่ำ

*๓ บริษัทชดเชยหนี้ไปอีกครั้งหลังจากปี พ.ศ. ๒๔๔๗ แต่คงไม่มากนัก เพราะบริษัทไม่ได้นำรายงานการชดเชยหนี้ของตนต่อรัฐบาลอีก ส่วนเงินของบริษัทนั้นในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ มีจำนวน ๔๐,๐๐๐ บาท ต่อมาเงินนี้ได้ขยายตัวออกไปอีก แต่ไม่ทราบแน่ชัดว่าเพิ่มขึ้นไปจำนวนมากน้อยเท่าใด เท่าที่พบก็เป็นเงินทุนของพระปฏิบัติราชประสงค์แต่เพียงผู้เดียว ซึ่งเขาใจว่าเป็นหนี้ของบริษัทรายงาน ๕๒,๐๐๐ บาท ในปี พ.ศ. ๒๔๔๑ หจข. ร. ๕ กษ. ๔๔ จดหมายพระปฏิบัติราชประสงค์กราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๓ (๒๔๓๗), หจข. ร. ๕ กษ. หนังสือเก่า แผ่นที่ ๔๖/๓๔๔๖ บริษัทที่แจ้งเรื่องการชดเชยหนี้ พ.ศ. ๒๔๔๑

ประวัติการศึกษา

ชื่อ นายกิตติ คันไทย์

วุฒิการศึกษา

สำเร็จการศึกษามัธยมศึกษาจากวิทยาลัยวิชาการศึกษาพิษณุโลก
ปีการศึกษา 2513เข้าศึกษาต่อแผนกวิชาประวัติศาสตร์ มัธยมศึกษา
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ปีการศึกษา 2517